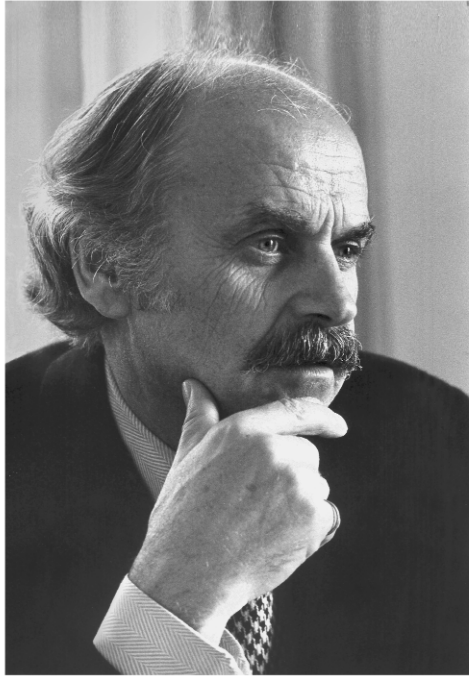

Моїй Батьківщині —
Україні —
присвячую

Автор

B. Haney

Богдан Гаврилишин

До ефективних
суспільств

Доповідь Римському Клубові

ТРЕТЄ УКРАЇНСЬКЕ ДОПОВНЕНЕ ВИДАННЯ

Київ
Університетське видавництво
ПУЛЬСАРИ

2009

ББК 60.5
Г12

Методика аналізу суспільних устроїв, викладена автором у книзі, дозволяє порівнювати різні нації-держави й давати досить точні прогнози їхнього подальшого розвитку. Серед найяскравіших слід згадати передбачення про розпад СРСР більш ніж за 20 років до реальних подій.

У спеціальному доповненні до третього українського видання “Україна: 20 минулих і 20 майбутніх років” міститься панорамне бачення минулого і перспектив становлення незалежної демократичної України. Цей розділ особливо цікавий і актуальний для українського політикуму в умовах пошуку шляхів виходу з поточної світової фінансово-економічної кризи та пом’якшення її наслідків.

Упорядник *Валерій РУБЦОВ*

*Автор
висловлює глибоку вдячність
Наталії ТІГІПКО
за фінансову підтримку цього видання*

ISBN 978-966-2171-40-2

© Гаврилишин Б. Д., 1990, 1993, 2009
© Міщук Л. В., художнє оформлення,
2009
© Університетське видавництво
ПУЛЬСАРИ, 2009

ЗМІСТ

ПРО ЦЮ КНИЖКУ	8
ПЕРЕД ПРОБЛЕМОЮ ВИБОРУ УКРАЇНСЬКОГО МАЙБУТНЬОГО. <i>Валерій Рубцов</i>	11
ВІД АВТОРА	13

До ефективних суспільств.

Дороговкази в майбутнє	17
----------------------------------	----

Розділ 1

ЕФЕКТИВНІСТЬ СУСПІЛЬСТВ — ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД	18
КРИТЕРІЇ ЕФЕКТИВНОСТІ	18
ПОКАЗНИКИ ЕФЕКТИВНОСТІ	19
СКЛАДОВІ СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ	21
1. Цінності	21
2. Політичне правління	22
3. Економічні системи	23
ЕВОЛЮЦІЯ СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ	23

Розділ 2

ПОХОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ ТА ЇЇ ІДЕОЛОГІЙ	28
--	----

Розділ 3

СКЛАДОВІ СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ	35
ЦІННОСТІ	35
Індивідуалістсько-конкурентні	35
Групо-кооперативні	38
Егалітарно-колективістські	42
ПОЛІТИЧНЕ ПРАВЛІННЯ	46
Влада типу противаги (боротьба за владу)	48
Колегіальна влада (співпраця при владі)	52

Унітарна влада	56
ЕКОНОМІЧНІ СИСТЕМИ	59
Вільне підприємництво	62
Система узгодженого вільного підприємництва	72
Адміністративно-командна система	77
Розподільчий соціалізм	87
Ринковий соціалізм	93

Розділ 4

СТАН НАЦІЙ-ДЕРЖАВ	100
СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ	101
1. Їхнє недалеке минуле	101
2. Сучасний стан	103
3. Перспективні напрями	108
РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ	117
1. Його минуле	117
2. Позитивні та негативні риси	118
3. Перспективи	124
4. Вірогідність мирної еволюції	129
5. Найпридатніший сценарій	131
ЯПОНІЯ	132
1. Минуле	132
2. Сучасний стан	136
3. Шляхи в майбутнє	136
КИТАЙ	138
1. Великий похід	138
2. Сучасний стан	142
3. Шляхи, що належить пройти	145
ЗАХІДНА ЄВРОПА	152
1. Сучасний стан	153
2. Європа — політичний експеримент?	171
ІНДІЯ	174
1. Її багата історія і сучасний стан	174
2. Шляхи в майбутнє	180
3. Індія — об'єкт симпатії чи приклад для вивчення?	183
БРАЗИЛІЯ	183
1. Її недавній старт	184
2. Сучасний стан	186
3. Шляхи в майбутнє	186

Розділ 5

РІЗНІ ШЛЯХИ ДО СПІЛЬНОЇ ДОЛІ	189
Фактори, що сприяють світовій інтеграції	191
Несприятливі фактори	192

Чи існують реальні альтернативи?	194
Неминучість світового ладу	195
Вірогідність світового ладу	198

Додаток

СИСТЕМА ПОКАЗНИКІВ ЕФЕКТИВНОСТІ	200
Економічні показники	203
Соціальні показники	204
Політичні показники	208

Доповнення

до третього українського видання	211
РЕТРОСПЕКТИВА–2009	212
УКРАЇНА: 20 МИНУЛИХ І 20 МАЙБУТНІХ ЛІТ	232
ШЛЯХ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ	232
НОМЕНКЛАТУРА ПРИ ВЛАДІ (1992–1994 РОКИ)	234
ПЕРШИЙ МАНДАТ КУЧМИ (1994–1999 РОКИ)	235
ДЕМОКРАТИЧНА РЕГРЕСІЯ (1999–2004 РОКИ)	236
ПОМАРАНЧЕВА РЕВОЛЮЦІЯ	237
РОКИ РОЗЧАРУВАННЯ І ПОЛІТИЧНОГО ХАОСУ (2005–2008 РОКИ)	238
ШЛЯХ ДО “НОРМАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ” — 20 МАЙБУТНІХ РОКІВ	240
НЕОБХІДНІ ДІЇ ТА ПОДІЇ, ЩОБ УКРАЇНА СТАЛА “НОРМАЛЬНОЮ ДЕРЖАВОЮ”	242
ПІСЛЯСЛОВО	246
ПРО АВТОРА	247

ПРО ЦЮ КНИЖКУ

Авредію ПЕЧЧЕГ¹ та Олександр КІНГ²

Протягом останнього десятиліття в доповідях Римському Клубові було висвітлено цілу низку різноманітних факторів, що призвели до накопичення великої кількості проблем, які ми називаємо Світовою Проблематикою. В цих доповідях особливо увагу було приділено необхідності взаємодії між факторами, які не беруться до уваги під час формування політичних рішень, бо їх готують в основному на галузевому рівні.

Постає питання, чи здатні в цілому сучасні ідеології, структури, закони, урядові процедури і політичні системи зреагувати на виклик сучасного світу. Тому ми особливо радо сприймаємо дослідницьку книжку Богдана Гаврилишина.

Її назва говорить сама за себе, наголошуючи на необхідності співіснування різних систем як однієї з передумов виникнення Світової Ладу і його розбудови. Автор надзвичайно кваліфікований, бо прожив у багатьох країнах та був одним із перших, хто впроваджував навчання в галузі міжнародного менеджменту. Цей досвід дає можливість автору об'єктивно і всебічно представити свій погляд на світові ідеології, системи і структури. Його аналіз про те, яким чином необхідно поєднати різні складові частини суспільних ладів для створення завтрашнього світу, надзвичайно чіткий. Приклади різних держав добре показують, яким чином можна поєднати багатство культурних спадщин для того, щоб світ став життєздатним і ефективним.

Метод адаптовано таким чином, що читачеві показуються різні можливі шляхи до кращого майбутнього, стимулюється усвідомлення комплексу завдань, необхідних для поліпшення якості життя і умов існування людства в цілому. Це залежить одночасно і майже виключно від того, як ми від покоління до покоління зможемо мудро використати величезну спадщину знань, досвіду та ресурсів, які маємо в нашому розпорядженні.

¹ Ініціатор створення Римського Клубу, перший Президент.

² Співзасновник Римського Клубу, другий Президент.

З вищезгаданих причин Римський Клуб із великим задоволенням приймає цю книгу, як останню у серії доповідей, про які ми просили, розуміючи, що вона дає початок для нового підходу і вказує довгий і важкий шлях, яким ми мусимо пройти, щоб досягти успіху. Потреба в соціальних та інституційних інноваціях є, безумовно, необхідна, якщо ми всі навчимося спрямовувати власний інтерес поодиноких націй до досягнення мудрого довгострокового спільного інтересу людства, який, як підказують сторінки цієї книги, будемо змушені прийняти, бо взаємозалежність — це не тягар і не загроза, а навпаки — перевага та обіцянка кращого майбутнього.

Залишається сподіватись, що поява цієї книги викличе багато дискусій та полеміки, а також допоможе нам позбутися старих догм.

Доктор Сабуро ОКІТА³

Доктор Богдан Гаврилишин — один з найвідоміших вчених і консультантів з питань бізнесу та міжнародних відносин. Я близько з ним знайомий як член Римського Клубу і член Наглядової Ради МІМ – Женева (Міжнародний інститут менеджменту, Женева), директором якого він є.

Богдан Гаврилишин змінив кілька професій і, таким чином, набув різноманітного пізнавального досвіду. Він глибоко зацікавлений сферами поведінки індивідумів, функціонування організацій і управління ними, а також ефективності різних суспільств.

У розділі “Ефективність суспільств — загальний огляд” міститься мал. 1, що символічно відтворює основні прототипи компонентів суспільного ладу. Він викликав у мене великий інтерес. Відповідно до наукових положень, що містяться у книзі “До ефективних суспільств. Дорого-вкази в майбутнє”, до основних компонентів суспільного ладу, на яких базується нація-держава, належать система цінностей, політичне правління й економічна система. За допомогою об’єктивного аналізу нам слід досягти глибшого розуміння того, як функціонують різні країни. Метод аналізу стану націй-держав, який застосовує автор цієї книги, досить цікавий.

Ми повинні розуміти особливості різних націй-держав, а не просто порівнювати їх з певною країною-зразком. Це передусім стосується країн і економічних систем, які не є імітаціями надпотуг типу США і Радянського Союзу. Мусять посилюватися наша здатність і наше прагнення пізнавати досвід різних суспільств.

³ Доктор Сабуро Окита був архітектором японського економічного дива, а пізніше — Міністром закордонних справ Японії.

Богдан Гаврилишин також обстоює “ідеологічне визволення” від “доктринерських теорій ХІХ століття” і утвердження “прагматичної ідеології”, що стала б привабливою для всіх.

Ми повинні шукати шляхи, якими можуть розвиватися різні суспільства, а не залишатися застиглими у тенетах вчорашніх поглядів, ідеологій і проблем. Якщо вони не розвиватимуться, то стануть неідеями й будуть зметені шляхом революційних переворотів.

Іван ДЗЮБА,

письменник, академік

Ідеї, висловлені Богданом Гаврилишином у праці “До ефективних суспільств. Дороговкази в майбутнє”, не тільки виявилися прогностичними, а й надалі залишаються актуальними, — тому що вони, поставши як узагальнення досвіду багатьох суспільств, враховують увесь спектр економічних, політичних, культурних, національно-звичасєвих факторів буття кожного народу.

Анатолій ГАЛЬЧИНСЬКИЙ,

професор, радник Президента України
1994–2004 рр.

Рядки з цієї видатної праці — не лише висока теорія, а й реальна практика. Ідеї книги лягли в основу програми соціально-економічного розвитку України шляхом радикальних економічних реформ, схваленої 1994 р. Верховною Радою України. Богдан Гаврилишин був науковим консультантом цієї програми.

Олег ВЕЧОРОВ,

бізнесмен, митець, філантроп

Для мене є надзвичайна честь бути причетним до дуже необхідного третього видання книги Богдана Гаврилишина з її оригінальним аналізом, порадами та прогнозами щодо майбутнього стану низки ключових країн.

Зустрічі з цією надзвичайною людиною занурювали мене в особливий казковий світ. Коли вслуховуєшся у досвід Богдана Дмитровича, починаєш розуміти, що для тебе велике щастя дихати одним повітрям із цим поетом філософії, сповненим любов'ю до України й людства.

ПЕРЕД ПРОБЛЕМОЮ ВИБОРУ УКРАЇНСЬКОГО МАЙБУТНЬОГО

З початку 90-х років ХХ ст. Україна перебуває у стані тривалої трансформаційної кризи, під час якої має бути розв'язане чотириєдине завдання: розбудова власної державності й формування політичної нації; створення демократичної системи правління; перехід до сучасної ринкової економіки, від індустріальної енерго- та ресурсовитратної до економіки знань; формування нових суспільних цінностей.

Сучасному поколінню українців випала важка місія відповісти на наведені виклики і визначитись зі шляхами й засобами, щоб забезпечити кожному членові суспільства гідний рівень життя у найближчому й віддаленому майбутньому. Вишукуючи такі засоби, маємо вивчати успішний досвід інших держав, формувати свої уявлення про шляхи й засоби досягнення бажаного стану речей у власному домі, залежно від того, якого майбутнього ми хочемо.

Серед майже 200 сучасних націй-держав є країни, які справляються з цим завданням значно успішніше, вони ефективніші у служінні прагненням людей до щастя. Виникають запитання: “Чим вони відрізняються одна від одної? Які складові ефективного існування цих націй? Які їхні риси, властивості, структури українцям слід узяти до уваги, щоб прискорити досягнення подібних результатів на національному українському ґрунті у сучасних світових, геополітичних, економічних, соціокультурних, технологічних реаліях і тенденціях?”

У пошуках відповіді на поставлені запитання корисними є методологічні підходи, викладені у знаменитій книзі Богдана Гаврилишина “До ефективних суспільств. Дороговкази в майбутнє”.

На наш погляд, Б. Гаврилишин запропонував потужну світоглядну концепцію, що дозволяє з єдиних засад аналізувати глобальні цивілізаційні процеси, порівнювати різні цивілізації, країни та суспільства і, головне, передбачати перебіг їхнього подальшого розвитку. Саме великий прогностичний потенціал його методології, підтверджений ходом історичного процесу за майже 30 років після написання книги, робить корисним її застосування у процесі формування можливих відповідей

на сучасні цивілізаційні виклики, що стоять перед Україною і світом. На нашу думку, евристичний потенціал методології Б. Гаврилишина ще залишається незасвоєним як науковим, так і політичним середовищем як в Україні, так і в світі. Можливо, саме тому Україна досі не досягла бажаного стану, що зафіксовано у першій статті її Конституції 1996 року: “Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава”.

Справді, з мого аналізу українських реалій на основі методу Богдана Гаврилишина витікає, що оптимальним для України є таке сполучення складових суспільного ладу: групово-кооперативні цінності, колегіальна (консенсусна) система управління, узгоджене вільне підприємництво. На жаль, сформована в Україні система правління тяжіє до конфронтаційної моделі, а економічна підсистема — до економіки вільного підприємництва зразка кінця XIX ст., так званого “дикого капіталізму”; при цьому формування у суспільстві адекватних ціннісних орієнтирів до останнього часу перебувало поза увагою провідних кіл країни.

Зауважимо, що після написання цієї книги з'явились концепції соціального капіталу, належного управління і сталого розвитку. За цей час “громадянське суспільство” із філософського концепту перетворилось на суспільний суб'єкт. Сформувалось інше бачення ролі держави і влади, зокрема: “забезпечувати надання громадянам послуг”, тобто “служити, а не володарювати”. Згадані підходи дозволяють по-новому прочитати цю книгу, оскільки конкретизують ключове положення Богдана Гаврилишина про те, що суспільна ефективність визначається гармонійністю між економічною і політичною складовою та панівними цінностями, актуалізують нагальність засвоєння демократичних цінностей.

Ми впевнені, що третє українське видання книги стане точкою біфуркації, яка визначить рух до створення в Україні ефективного суспільства.

Доктор **Валерій РУБЦОВ**,
директор Інституту місцевої демократії,
Київ, Україна

⁴ Рубцов В. П. Кроки у пошуках суспільних орієнтирів // У книзі “Кроки до громадянського суспільства. Концептуальні підходи до розвитку громадянського суспільства в Україні” / Науковий альманах за ред. В. П. Рубцова.— Київ, 2004.— С. 37–82.

ВІД АВТОРА

Перший варіант книги “До ефективних суспільств. Дороговкази в майбутнє” я написав 1979 року англійською мовою, яка внаслідок життєвих умов стала моєю основною робочою мовою. Після видання англійською книга з’явилась у перекладі французькою, німецькою, іспанською, японською, корейською, а згодом польською мовами. На видання рідною мовою довелося почекати до 1990 року.

Про книгу в Радянському Союзі знали, й не тільки у спецфондах. У виданні “Глобальные вопросы современности”, що 1981 року вийшла в Москві, автори Іван Фролов, головний редактор газети “Правда”, та Вадим Загладін, член ЦК Компартії СРСР, цитували мою книгу дуже широко. Одначе, навівши мої поради щодо того, як Радянський Союз міг би перебудуватись, починаючи від децентралізації економічної системи, розширення бази політичної влади, а згодом природного пристосування ідеології до реальності, згадані автори закінчили цитату такими словами: “Якби ми послушалися порад Богдана Гаврилишина, то в Радянському Союзі довелося б запроваджувати капіталістичний лад. Тому його книга мала б називатися не “Дороговкази в майбутнє”, а “Дороговкази в минуле”. Це був на той час класичний спосіб для радянських науковців, а часом і для політиків, донести бодай до людей “на верхах” влади ключові думки, що дебатувалися в світі. Проте, коли йшлося про якусь критику Радянського Союзу, такі науковці спритно відкидали навіть підозру, що вони ті думки поділяють.

Я радів, що моя книга вийшла основними мовами світу, але дуже болісно переживав, що її не можна було видати моєю рідною, материнською мовою. Справді, я про Україну окремо в книзі не писав. Одначе моя головна мета полягала в пошуку нової методології аналізу ефективності держав,

у дослідженні досвіду різних суспільств із метою створити нову галузь, яку можна було б назвати “архітектурою суспільних ладів” для того, щоб у майбутньому, коли Україна стане незалежною, “дистилювати” досвід різних країн і сформувати для України тільки їй властивий лад.

Відчуваючи неминучість змін, я повернувся до України 1988 року, щоб в якийсь спосіб почати формувати незалежну державу. Перше видання моєї книги українською мовою з’явилося 1990 року, а друге — 1993-го. За останні 20 років в Україні сталися глибокі зміни. Вона пройшла через різні фази свого розвитку. Висвітлені в книзі теми залишаються, однак, й нині актуальними, тому й виникла потреба її знову перевидати. Деякі громадські діячі заохотили мене це зробити.

Я цьому радий, бо це — одна з нагод принаймні частково сплатити моральний борг рідній батьківщині, яка дала мені життя, раннє виховання і бусолю в моїх мандрівках по світу, а тоді прийняла назад як рідного сина.

Оскільки первісний текст опубліковано в 1980 році, то постає слушне запитання: чому й тепер, у третьому виданні українською мовою, з’являється цей перший варіант, а не істотно доопрацьований, де було б враховано зміни, що сталися у світі протягом останнього десятиліття?

На мій погляд, основний метод дослідження у визначенні напрямів можливого розвитку різних суспільств і в передбаченні вірогідності такої еволюції витримав випробування часом. Можливо, у читачів виросте кредит довіри до моєї методології та основних концепцій. Створення доопрацьованого варіанта книги (як альтернатива) могло б викликати підозру, що окремі концепції і теорія були підігнані до подій, які відбулися за цей час у світі.

Щоб допомогти читачеві виділити в книзі найсуттєвіше і найкорисніше, я написав новий розділ до цього видання під назвою “Ретроспектива–2009”. Також написав інший розділ, який отримав назву “Україна: 20 минулих і 20 майбутніх літ”. Це перегляд ключових подій, що відбулися за останні 20 років, і пропозицій-передбачень щодо того, який шлях може пройти країна і як за наступні дві декади стати нормальною та ефективною державою. Мета полягала в тому, щоб критично оцінити обгрунтованість тексту оригіналу — настільки об’єктивно, наскільки автор узагалі може судити про власні ідеї. Це зроблено з огляду на зміни, що сталися у світових ідеологічних, політичних та економічних “сузір’ях”, зокрема

в США, Китаї, колишньому Радянському Союзі й Центральній та Західній Європі.

Книга має три різні аспекти, три різні підходи, які водночас доповнюють один одного. Перший — аналітичний, за допомогою якого я намагаюся визначити основні причини або передумови того, що одні суспільства виявляються ефективнішими за інші. Другий — рекомендаційний, який дає змогу з огляду на попередній аналіз радити, що слід змінити в суспільному ладі тих чи тих країн, щоб підвищити ефективність його функціонування. Третій — прогнозний. Він допомагає визначити ймовірність здійснення запропонованих змін, а в разі неможливості їхньої реалізації — передбачити найвірогідніші й найсприятливіші зміни.

Що ж спонукало мене написати цю книгу, з яких джерел я черпав свої ідеї? Юні роки мої пройшли в умовах трьох різних політичних режимів: польського, радянського, німецького. В дорослому віці я жив у Канаді, найдовше — в Швейцарії. А останніх 20 років поділяв свій час між Швейцарією та Україною. В кожній з цих країн панувала своя ідеологія і всі вони перебували на різному рівні економічного розвитку. Певною мірою це нагадує життя в одній країні впродовж різних історичних періодів, наповнених низкою політичних, економічних і соціальних перетворень чи революцій. Живучи в таких умовах, можна виробити певне бачення переваг і недоліків різних систем, їхніх позитивних і негативних сторін, потенційних можливостей та обмежень, ефективності або неефективності.

Я здобув також різні освіти: інженерну, управлінську, економічну. Швидше випадково, ніж за власним вибором, я змінив кілька професій: лісоруба, дослідника в технічній сфері, менеджера, викладача, засновника і голови різних інституцій. Це урізноманітнювало пізнавальний досвід (теоретичний і практичний), дало змогу поставити себе на певну дистанцію від сьогодення й досягнути пізнавальну силу та обмеженість різноманітних наукових дисциплін. Особливо такий досвід, мабуть, поглиблює розуміння пов'язаності основних компонентів суспільного ладу, в якому стані вони тепер і якими шляхами могли б розвиватися в майбутньому.

Бажання поділитися своїми міркуваннями виникло в мене переважно у зв'язку з дискусіями в Римському Клубі з комплексу питань “Світова проблематика”. Ця дискусія поглибила наше розуміння того, що проблеми, з якими людство зіткнулося в сучасній досить критичній ситуації, стають

дедалі серйознішими, складнішими і більш залежними одна від одної. Дискусія загострила потребу пошукати шляхів, що могли б вивести нас до кращого майбуття. Я досить стисло виклав аналіз того, де ми перебували, як ми туди прийшли, а також окремі пропозиції щодо можливих напрямів розвитку до ефективніших суспільств.

Ця книга — дистиляція моїх спостережень і досвіду, якими я ділився зі своїми колегами й тисячами адміністраторів, чиновників, політиків, яким читав лекції в усіх куточках світу.

Усім їм, а також багатьом дослідникам різних національностей, віросповідань і професій, яких я мав щасливу долю знати і які надихали мене, висловлюю свою вдячність. Книгу цю присвячую своїй Батьківщині — Україні.

Богдан ГАВРИЛИШИН,

Київ – Женева, березень 2009 року

Богдан ГАВРИЛИШИН

До ефективних
СУСПІЛЬСТВ

ДОРОГОВКАЗИ В МАЙБУТНЄ

РОЗДІЛ 1

ЕФЕКТИВНІСТЬ СУСПІЛЬСТВ — ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

КРИТЕРІЇ ЕФЕКТИВНОСТІ

Суспільства, держави мають значні відмінності щодо ефективності залежно від часу та країни. Економічне становище може характеризуватися як низькою продуктивністю при великій бідності, так і швидким економічним зростанням, процвітанням, а також стагнацією або занепадом. Зовнішнє політичне становище країни може змінюватися від сили і впливу до відносного безсилля, а внутрішнє — від мирного, спокійного функціонування політичних інституцій при значних особистих та інституційних свободах і високому ступені добровільності у прийнятті системи управління до нав'язування сили, приборкання заворушень, масового терору, суспільних чвар, громадянської війни і революції.

Суспільне здоров'я також може змінюватися з плином часу: від близьких стосунків між людьми на роботі й під час відпочинку з можливостями для творчих, корисних занять, згуртованості та почуття обов'язку — до чвар, напруженості, руйнації соціальних структур, відчуженості й високої злочинності. Ефективність держави може оцінюватися відповідно до економічного, політичного або соціального критеріїв. Всі вони, безумовно, взаємозв'язані і взаємозалежні. Економічні критерії ефективності, що піддаються кількісному виміру, дають можливість легко оцінювати і порівнювати країни, хоча немає єдиного універсального показника економічного становища.

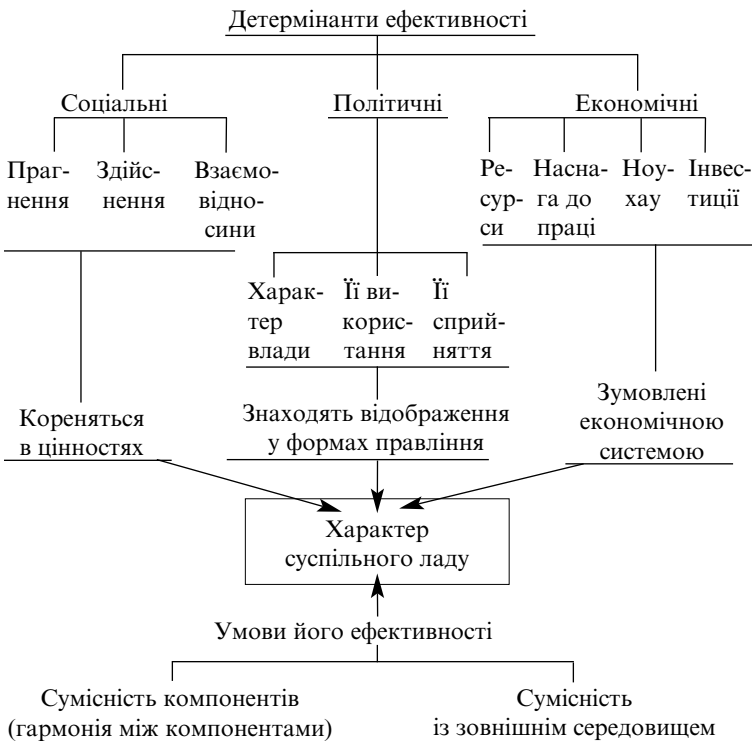
Оцінювання політичного і соціального становища здійснити значно складніше, проте їх постійно дають у деяких дослідженнях, вони виразно проявляються у почуттях задоволення чи невдоволення і виявляються шляхом анкетування або досити гостро — в страйках, рухах дисидентів.

Бажано мати єдиний універсальний показник, за допомогою якого можна визначати становище націй-держав, проте

такого показника не існує і навряд чи він з'явиться. Разом з тим оцінювання і порівняння, що різняться ретельністю й об'єктивністю, проводяться постійно. Ця методологічна дилема розглядається у додатку, де викладено короткий огляд існуючих допоміжних критеріїв і показників, за допомогою яких здійснюється оцінювання країн.

ПОКАЗНИКИ ЕФЕКТИВНОСТІ

Чим можна пояснити суттєві відмінності у становищі країн? У чому полягають основні причини цих відмінностей? Існує безліч факторів, що регулюють функціонування і, як наслідок, ефективність суспільств. На мал. 1 схематично показана залежність між ними.

Мал. 1

Соціальна життєздатність суспільства потребує певної відповідності між прагненнями-сподіваннями і досягненнями-здійсненнями, між мріями і реальністю, усвідомленням своїх прав і їх реалізацією. Соціальна природа людини зумовлює те, що все назване залежить від стосунків між людьми на різних рівнях структури суспільства. Стосунки, у свою чергу, формуються під впливом переконань-цінностей, що відповідає усталеним потребам і уявленням про справедливість.

Політичні інституції діють або не діють залежно від приналежності до влади, від того, як вона використовується у зв'язку з розподілом ресурсів, регулюванням взаємовідносин, а також від того, чи сприймається її функціонування законним і справедливим, насильно нав'язаним чи добровільно визнаним. А все це визначається характером політичної влади.

Докладніше обговорення умов економічної ефективності (див. мал. 1) дозволить дійти висновку, що суспільний лад виступає основною детермінантою суспільної ефективності.

1. *Природні ресурси* не обов'язкові. Економічний розвиток в основному забезпечується людиною. Провідіння допомагало і допомагатиме окремим країнам, наділивши їх природними багатствами. Крім того, враховуючи зростаючу цінність ресурсів у зв'язку із вичерпністю їхніх запасів, економічні перспективи розвитку країни тим кращі, чим більші природні багатства вона має. Історія свідчить, що наявності ресурсів недостатньо, щоб започаткувати і підтримувати економічний розвиток. Такі країни, як Японія і Швейцарія, переконливо довели, що вдале поєднання наснаги до праці й майстерності людей може компенсувати їхню відсутність.

2. *На наснагу* до праці впливають релігійні вірування; сприйняття праці як необхідності, як форми зобов'язання перед сім'єю, соціальною групою, нацією як способу задоволення матеріальних і соціальних потреб або як способу самореалізації.

3. Для підвищення результативності великих зусиль потрібне відповідне і постійне вдосконалення *ноу-хау* (технологія). Існують дві категорії *ноу-хау*.

Технічне, що дозволяє людині управляти силами природи для свого блага, та організаційне, що забезпечує створення і підтримку ефективних структур.

Технічне *ноу-хау* має універсальне (транснаціональне.— *Ред.*) застосування; за певного рівня освіти й бажання вчитися воно може бути більшою мірою готовим для імпортування і

застосування. Соціально-організаційне ноу-хау зумовлене розвитком культури і потребує гармонійного поєднання зі світоглядом людей. Тому воно має бути здебільшого “доморощеним” (національним.— *Ред.*).

4. Для того, щоб економічний розвиток став стійким процесом, насага до праці й ноу-хау мають доповнюватися відповідним обладнанням. Доповненням до робочих рук і людського розуму має бути певна “кінська сила” техніки. Її слід забезпечувати шляхом *інвестицій* в обладнання, матеріальні та сервісні інфраструктури.

Джерела фондів для інвестицій можуть бути внутрішні, зокрема приватні заощадження або корпоративні прибутки, незалежно від форми їхньої власності; а також зовнішні — зарубіжні інвестиції або допомога інших країн.

Інституційна структура, суспільний лад мають бути досконалими, аби стимулювати потребу і бажання людей працювати, творити, поширювати і застосовувати ноу-хау для підтримання адекватних рівнів інвестицій. Можна було б переформулювати співвідношення детермінантів ефективності таким чином:

$$Ef = f(\text{ресурси} / \text{населення}, \text{суспільний лад}, \text{світовий контекст}, \text{в якому існує суспільство}).$$

СКЛАДОВІ СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ

Будь-який суспільний лад містить три компоненти: *цінності, політичне правління, економічну систему.*

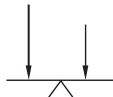

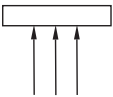

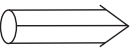
Існує кілька прототипів цінностей, форм правління та економічних систем; кожен з них має свої переваги і недоліки. Одні з них привабливіші з гуманістичної точки зору; інші — з політичної, філософської або соціальної; ще інші зумовлюють кращі економічні досягнення.

Основні “прототипи” складових суспільного ладу зображено на мал. 2.

1. Цінності

1.1. Індивідуалістсько-конкуренційні

Кожен індивідуум — унікальний. Об’єктивним для кожного є те, що його турбують власні потреби і прагнення; кожен шукає шляхи самоутвердження та самовираження.

Цінності	Політичне правління	Економічна система
 1. Індивідуалістсько-конкуренційні	 1. Протизвага (боротьба за владу)	 1. Вільне підприємництво
 2. Групово-кооперативні	 2. Колегіальне (співпраця при владі)	 2. Узгоджене вільне підприємництво
 3. Егалітарно-колективістські	 3. Унітарне (диктатура)	 3. Адміністративно-командна система

Мал. 2

1.2. Групово-кооперативні

Особа — лише частинка всесвіту і частинка суспільного ладу. Кожен має шукати власну роль у ньому, добровільно підпорядковувати себе вищим цілям, виконувати свої обов'язки і реалізувати своє призначення шляхом кооперативної взаємодії з іншими.

1.3. Егалітарно-колективістські

Люди народжуються рівними, не відокремленими від суспільства. Для задоволення своїх потреб кожна людина повинна бути спроможною брати із загального фонду і вносити до нього якнайбільше відповідно до її здібностей. Кожен реалізує своє покликання і шукає його втілення у безконфліктному суспільстві.

2. Політичне правління

2.1. Протизвага (боротьба за владу)

Це — представницький уряд з однією партією при владі та однією або кількома в опозиції, усвідомлена мета яких полягає у відверненні зловживань та кращому використанні влади,

у “противазі”. Свободи гарантуються поділом влади на законодавчу, виконавчу та судову.

2.2. Колегіальне (співпраця при владі)

Рішення ухвалюються представниками різних верств населення, що мають різні погляди, беруть участь у цьому процесі і, отже, поділяють відповідальність за наслідки ухвалених рішень.

2.3. Унітарне (диктатура)

За цієї форми правління влада концентрується на вершині соціальної піраміди без існування офіційної опозиції або противаги. Це властиво усім диктатурам від лівих до правих, незалежно від їхніх ідеологічних обґрунтувань.

3. Економічні системи

3.1. Вільне підприємництво

Основні риси цієї системи — приватна власність, максимізація прибутку і вільний ринок із зобов'язаннями уряду підтримувати все це за допомогою законодавчих норм з переважно суперницькими відносинами між урядом, бізнесом і робітництвом.

3.2. Узгоджене вільне підприємництво

Ця система має риси, подібні до попередньої, за винятком узгодженості відносин між урядом та бізнесом (а в деяких країнах і робітництвом), що забезпечує досягнення консенсусу в питаннях загальнонаціональних цілей, пріоритетів і наступної узгодженості економічних зусиль.

3.3. Адміністративно-командна система

Ця система характеризується державною або “колективною” власністю, максимізацією виробництва продукції, керуванням ринком, вирішальною роллю уряду в розв'язанні економічних питань, що здійснюється шляхом централізованого планування й адміністративного розподілу ресурсів.

ЕВОЛЮЦІЯ СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ

Нації-держави створювали неоднакові форми суспільної організації з різних причин. Так, наприклад, у Сполучених Штатах 1776 року — уже в той час там були поширені

уявлення про те, що є правильним, а що — помилковим і, таким чином, який тип інституцій потрібен суспільству. Колоніальна спадщина була основним фактором у формуванні суспільного ладу в Індії. Своєрідна ідеологія, що диктувала форму політичної влади та економічної системи, визначала формування суспільного ладу Радянського Союзу.

Сформована один раз інституційна структура суспільства має тенденцію ставати “недоторканою”, її дуже важко істотно змінити, хіба що шляхом революції.

Протягом кількох останніх десятиліть умови у світі швидко змінювались. Незайняті простори скоротилися, зменшилися ресурси, посилилася взаємозалежність у межах суспільства, а також між суспільствами. Одні країни швидко пройшли кілька стадій економічного розвитку в той час як інші або досягли успіхів, або послабили свої політичні позиції. Таким чином, суспільні потреби змінюються так само, як економічні пріоритети і як мали б змінюватись окремі цінності, політичні та економічні інституції, аби краще відповідати новим реаліям. Чи буде суспільний лад розвиватись у бажаних напрямках, щоб дати можливість націям-державам і далі ефективно функціонувати?

Зважаючи на наведене нами раніше схематичне зображення компонентів суспільного ладу, можемо зіставити певні їхні комбінації з деякими країнами.

Сполучені Штати можна описати як сукупність індивідуалістсько-конкуренційної системи цінностей з політичним правлінням типу противаги та економічною системою вільного підприємництва. Ця комбінація здається цілком природною. Так було у недалекому минулому, що сприяло швидкому економічному розвитку, розширенню та дотриманню політичних свобод і прав, зумовлювало задоволеність населення суспільним ладом. Проте нині у цьому суспільному устрої, здається, виникає дисонанс і з'являється потреба у більшій дисципліні. Так як система цінностей цього суспільства не забезпечує самодисципліни і стриманості, виникає потреба збільшувати кількість законів і посилювати бюрократичну надбудову для їх забезпечення.

Оскільки країна стоїть на порозі переходу від стадії масового споживання³ (в якій пріоритетним було задоволення

³Rostow W. W. The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto, 2nd edition. Cambridge University Press, 1971.

різноманітних індивідуальних потреб споживача) до постіндустриального суспільства⁶ (в якому такі потреби суспільства, як освіта, охорона здоров'я, чисте навколишнє середовище, набувають більшого значення), вільний ринок самостійно не зможе виконувати функцію ефективного і справедливого розподілу. Для надання нового імпульсу ефективному розвитку країни потрібні зміни в суспільному устрої. Чи відбуватимуться вони у напрямку більшої узгодженості? Меншої суперницької, конфліктної орієнтації? Активнішого пошуку консенсусу, відносин та інституцій, що ґрунтуються на колегіальній владі й відповідальності, за умов більшої добровільної гармонізації економічної діяльності? Ці питання розглянуто у розділі 4.

Японію можна вважати країною з групово-кооперативною сукупністю цінностей, консенсуальним політичним правлінням (хоча вона офіційно має правління типу противаги) та економікою узгодженого вільного підприємництва. У ній економічний квартет (МІТІ⁷, банки, торгові фірми, ключові компанії) забезпечує швидкий рівномірний економічний розвиток. Що стосується особливих цінностей японців, то вони стають зрозумілими, якщо враховувати уявлення про природу людини як “частинки...” і їхнє суворе, обмежене, схоже на космічний корабель, навколишнє середовище, яке існувало століттями. Складається враження, що процес ухвалення рішень за допомогою консенсусу у сфері ухвалення політичних та економічних рішень закономірно впливає з їхньої системи цінностей.

Економічна ефективність цієї комбінації досить очевидна: без значних ресурсів Японія стала чемпіоном економічного зростання. Чи є такий суспільний лад “надто економічним” у своїй орієнтації? Чи не надто висока моральна ціна добровільного підпорядкування для окремих осіб? Чи може бути застосоване за межами Японії таке ставлення до праці, що сприяє уникненню конфліктів, стимулює пошук консенсусу? Чи можуть японці вийти за межі власних національних інтересів і зробити свій внесок у створення ефективного світового ладу?

Радянський Союз почав свою історію зі створення суспільного устрою, побудованого на егалітарно-колективістських

⁶ Bell D. The Coming of Post-industrial society. Heinmann, London, 1974.

⁷ МІТІ — Міністерство зовнішньої торгівлі та промислової.

цінностях, системі унітарної влади (диктатура пролетаріату) та адміністративно-командній економічній системі. Однак виникли розбіжності між планом і дійсністю, відколи було зроблено певні поступки і використано засоби для досягнення мети на так званій “перехідній соціалістичній фазі” на шляху до комунізму. Деякі індивідуалістсько-конкурентні цінності пережили революцію й були цілком прийнятними на етапі створення матеріальної бази комунізму. Унітарна система влади підтримувалась комуністичною партією, яка нібито “уособлювала” волю пролетаріату. Політична і соціальна ціна цього типу правління багатьом здавалася надто високою.

Командна економіка, централізоване планування прискорили темпи розвитку як на ранній стадії індустріалізації, так і в період економічного розвитку. Проте коли економіка наближається до стадії масового споживання, виникає потреба мати багато різних центрів, де можуть ухвалюватись економічні рішення і проявлятись ініціативи з метою кращого задоволення різноманітних усе більших потреб населення.

Чи міг далі розвиватись існуючий радянський суспільний лад? Чи могли бути виплекані справжні егалітарно-колективістські цінності? Чи могла б монолітна влада поширитись на всі рівні суспільної ієрархії? Чи можна було децентралізувати економічну систему без попередньої децентралізації політичної влади? Іншими словами, чи міг суспільний лад набути нової форми, щоб відповідати початковому проекту, чи потрібен був новий?

Китай після принизливих іноземних інтервенцій і тривалої обтяжливої громадянської війни з 1949 року докорінно змінює свій суспільний лад. Керівництво обрало проект побудови суспільства, що охоплював егалітарно-колективістські цінності, унітарну владу та адміністративно-командну економічну систему. Було докладено великих зусиль у насаджуванні нових цінностей, щоб забезпечити функціонування нових інституцій. Розпочата культурна революція для “очищення душ” дорого обійшлась. Тепер пріоритет надається “чотирьом модернізаціям”. Чи привело це до відродження індивідуалістсько-конкурентних стимулів і мотивів? Чи був здійснений зв’язок між егалітарно-колективістськими цінностями і технологічним прогресом? Якщо так, то чи йтимуть політичне правління та економічна система врозріз із такими новими цінностями?

Основні фактори, що впливають на людство протягом двох останніх десятиліть, такі: зростання населення, вичерпання ресурсів, занепад “нафтової цивілізації”, прискорена урбанізація і масове безробіття у країнах, що розвиваються, підвищення освіченості, “революція все більших вимог”, посилення взаємозалежності, а також можливість взаємного і загального знищення. Тому, для різних суспільств важливим є розумне, мирне співіснування.

Який тип суспільного ладу найкраще пристосується до названих умов? Чи це індивідуалістський тип з владою типу противаги і вільним підприємництвом? Чи це лад, що базується на колективістських цінностях, унітарній владі й командній економіці? Чи, можливо, це суспільство з групово-кооперативними цінностями, колегіальною владою і узгодженим вільним підприємництвом, що може протистояти згаданим труднощам завтрашнього світу? Чи, зрештою, цей тип суспільного ладу є попередником фази еволюції, яку мають пройти багато суспільств, щоб наблизитися до віддаленого нового світового ладу?

Деякі суспільні устрої виникли в історії випадково. Деякі з них походять від певних ідеологій, в яких проголошено, що нібито існує лише один правильний шлях організації суспільства, прийнятний для всіх країн і всіх часів. Тепер ми наближаємося до точнішого розуміння взаємодії трьох складових суспільного ладу та умов його ефективності. З таким оновленим знанням ми зможемо позбутися різних ідеологічних тенет, розробити певний суспільний проект і створити умови появи такого типу політичних лідерів, які могли б мобілізувати відповідні суспільства на зміну цінностей, перебудову політичних та економічних інституцій, уникаючи світових політичних катаклізмів. Ми зможемо тоді побудувати стійкі мости між різними суспільствами для того, щоб допомогти нашій Матері-Землі перенести нас у майбутнє.

Викладені раніше загальні думки глибше проаналізовано у наступних розділах із тим, щоб відповісти на поставлені запитання. На додаток до вже згаданих з метою охоплення ширшого спектру суспільств подано аналіз ще деяких країн у четвертому розділі.

РОЗДІЛ 2

ПОХОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ ТА ЇЇ ІДЕОЛОГІЙ

Чому виникли різні суспільні устрої? Що було джерелами цінностей? Що викликало їхню появу? Суспільний лад утворився для задоволення усвідомлених потреб людей. Це походить від внутрішньої природи людини в різних формах прояву, яка, зрештою, була у неї частково закладена в процесі творіння. Одвічна філософська проблема — проникнути у таємницю справжнього походження людини, глибоко пізнати її природу й потреби для того, щоб утворити такі відносини і створити такі інституції, які дозволять людині реалізувати свою долю, своє призначення або саму себе. Створення міфів, формування релігій і розроблення наукового методу пояснюються потребою зрозуміти істинний сенс існування людини у матеріальному світі, який її оточує. Урізноманітнювалися пошуки “істини”, відповіді були різними. Які ж основні напрямки думки? Схематично вони представлені у табл. 1.

Спробуймо дослідити ці різні переконання. Більшість стародавніх міфів та сучасних релігій пов'язують походження людини з певною надприродною силою; вони бачать людину як творіння Волі Божої. У процесі творіння людина наділялася різними властивостями та рисами. Проте її поведінка не повністю наперед визначена, отже, вона відрізняється від поведінки одноплемінників. Прояви поведінки людини оцінюються за шкалою “добра”, “погана” або “одна і друга”.

Стародавні філософи пов'язували поведінку людини з її внутрішньою природою. Хзун Цу вважав, що “природа людини зла; її доброта є результатом свідомої діяльності”⁸. Під свідомою діяльністю він розумів, по суті, навчання, здобування

⁸ *Hsun-tzu*. The Works of Hsun-tzu, translated from the Chinese by Homer H. Dubs. AMS Press, New York, 1976.

Таблиця 1

Походження людини	Природа людини	Джерела “етичних” цінностей	Узагальнені цінності
Божа Воля	Зло; добро; змішана	Боже одкровення	Індивідуалістсько-суперницькі або кооперативно-групові
Результат еволюції природи	Добро; результат навколишнього середовища	Закони природи	Кооперативно-групові або егалітарно-колективістські
Біологічна випадковість	Складна; унікальність людини — знання	Сама людина, її об’єктивна потреба	Наперед не визначені; свобода вибору

знань. Притаманне природі людини зло слід виправляти, змінювати за допомогою освіти і запровадження обрядових принципів. У цьому він вбачав мету “цивілізованого” суспільного ладу. Мудреці потрібні були для того, щоб створювати обрядові принципи, а мудрі вожді — щоб їх утверджувати.

Значно пізніше, ґрунтуючись на іншому підході, Зіґмунд Фройд дійшов майже подібних висновків щодо природи людини⁹. Він вважав, що інстинктивний потяг людини до чуттєвого задоволення суперечить основній меті цивілізації, тобто спрямуванню сил природи на благо людини і регулюванню стосунків між людьми, особливо тих, що торкаються розподілу багатства. Інстинктивні потяги спонукають людей ставитись одне до одного як до об’єктів задоволення власних потреб. Це суперечить духу законів цивілізації; отже, їх повинна нав’язувати меншість, яка так чи інакше оволодіває засобами примусу, хоча в ідеалі така меншість пододала б власні інстинктивні потяги.

В обох згаданих філософських концепціях без відповіді залишаються такі запитання: якщо природі людини притаманне зло, то звідки випливає потяг до вдосконалення, створення обрядових принципів, подолання інстинктів — потяг до цивілізації? З оточення людини? Чому і як з’являються мудреці?

⁹ Freud S. *The Future of an Illusion* (edited by J. Strachey). W. W. Norton, New York, 1975.

Мен Цзи дотримувався протилежної думки: він вважав, що природі людини притаманне добро: “Схильність людини творити добро подібна до властивості води текти донизу”¹⁰. Він стверджував, що людина наділена основними чеснотами, і їх слід лише плекати, аби вони проявлялися як бажана поведінка щодо інших. До таких чеснот належать: співчуття, що проявляється у гуманності; сором, що веде до праведності; почуття шанобливості, перетворене на добропристойність; розуміння справедливості й несправедливості як джерело мудрості. За Мен Цзи, людина, подібно до поганого правителя, змушена чинити зло виключно за певних обставин. Пізніше якоюсь мірою подібні погляди сформулював Ж.-Ж. Руссо.

Постає запитання: якщо обставини — результат діяльності людини, то як і чому виникають “зловмисні обставини”?

Као Цзи, сучасник і учень Мен Цзи, природу людини вважав нейтральною, не схильною до добра чи зла — її можна спрямувати на добро або зло¹¹. Такий підхід найлогічніший, оскільки впродовж усієї нашої історії є багато свідчень того, як одні й ті самі особи і спільноти виявляються здатними чинити дуже добрі й дуже погані справи. Хоча, можливо, було б навіть правильніше розглядати людину схильною до добра або зла, ніж нейтральною. В ній добро і зло пробуджуються складними обставинами, взаємодією її інстинктів та стосунками з іншими людьми. Подібного погляду на природу людини дотримуються основні релігії; одна з їхніх цілей полягає в тому, щоб пробудити у людині добро за допомогою законів моралі, рекомендацій, обіцянок винагороди, загрози покарання.

Якщо загадковою залишається істинна природа людини, то ще загадковішою є власне мета існування людини. Щоб усвідомити цю мету, визначити, до чого і як іти, як ставитися до інших і до навколишнього середовища, розуміти, що таке добро і що таке зло, що справедливо і що несправедливо, людина прагне проникнути у таємницю світобудови, досягнути волю Творця, віднайти справедливий лад і кодекс поведінки. Здавалося, що джерело моралі перебуває поза людиною, є предметом не вільного її вибору, а швидше точною інтерпретацією Божих намірів, які підсилювались одкровеннями різних пророків.

¹⁰ Works of Mencius (edited by J. Legge). Dover Publications, New York, 1970.

¹¹ Ibid.

Іншою новітньою теорією походження людини стало матеріалістичне вчення. Згідно з ним, людина, подібно до усіх інших істот, — це результат фізичної еволюції, яка здійснюється за законами природи. Природа людини, її поведінка, історія і доля підпорядковані законам еволюції. Вона повинна прагнути до “відкриття” законів природи, поглибленого розуміння їх і подальшого приведення кодексу приписань у відповідність із ними. Таким чином, звідси знову випливає, що у людини немає свободи вибору цінностей; вони для неї наперед визначені. У контексті цієї теорії легко зрозуміти впевненість декого щодо кінцевого результату суспільного розвитку (тобто світове безкласове суспільство).

Згідно з найсучаснішою теорією, сформульованою Жаком Моно, людина — це результат випадкової біологічної мутації¹². Можливо, з деякими недостатньо науковими обґрунтуваннями він твердить, що сучасна наука, зокрема молекулярна біологія, остаточно спростувала уявлення про те, що людина — результат втручання Бога або природної еволюції. Моно вважав, що не існує ні кінцевої мети, ні усталеної єдності людини і решти світобудови. Ці висновки ґрунтуються на таких спостереженнях:

- “Однією з універсальних характерних властивостей живих істот є сталість хімічної будови (ДНК), в якій закладено генетичний код”.
- “Еволюція не є тенденцією, притаманною живим істотам”.
- “Зміни у біосфері проходять ряд несподіваних збурень, що впливають на окремі молекули, й, таким чином, у своїх проявах не піддаються передбаченню і контролю”.

З його подальших спостережень випливає, що інші суспільні істоти, окрім людини, генетично наперед визначені у своїй поведінці завдяки “наперед заданій схемі” нервової системи. Отже, їхні відносини, взаємодія і стабільність “суспільних” структур генетично гарантовані закладені й увічнінені. Їм не потрібні ні кодекси моралі, ні основи етики. Унікальність людини, що вирізняє її у тваринному світі, визначається тим фактом, що її кодекс поведінки передбачається переважно культурним, а не генетичним шляхом. Ось чому людина має історію, а інші види тваринного світу — палеонтологію (лише

¹² *Monod J.* On values in the age of science essay presented at the Fourteenth Nobel Symposium, 1969.

скам'янілі рештки є свідченням їхнього існування); отож перед людиною виникає завдання і нагальна потреба мати основу, остаточне виправдання системи цінностей і кодексу моралі. Саме це зумовило потяг до релігій і філософських теорій з метою відкриття відповідних джерел моралі, системи цінностей. Проте якби наука могла довести, що виникнення людини сталося в результаті величезної “гри Монте-Карло”, що Космос до її появи не мав жодного відношення і міг навіть не помітити цього, в такому разі над людиною не існує ні первісного джерела, ні основ цінностей, ні моралі. Таким чином людині притаманні потреба, а також свобода їх творити, ніж відкривати.

Розмаїття ідей і переконань про походження, природу і долю людини вело до узагальнення поглядів у системах цінностей та ідеологій. Звичайно, на їхнє формування вплинули конкретний досвід різних суспільств, навколишнє середовище, в якому змушене було існувати суспільство і, отже, періоди, коли вони виникали. Конфлікти між ідеологіями пояснюються здебільшого вже названими причинами (звідки й випливають розбіжності у трактуванні минулого), а не істотними відмінностями в уявленні про прагнення і устремління людини, а також про суспільний лад, що міг би їх задовольнити.

Серед основних “прагнень”, на яких зосереджувався розум людини, були: досягнення достатку і благополуччя, рівність можливостей і благ, рівність перед законом або у статусі й становищі, заперечення взагалі привілеїв, свобода і справедливість — їхні витоки і способи досягнення.

Хоча б якими людині уявлялися жадані становище або умови, досягнення їх можливе лише у взаєминах з іншими людьми. Характер таких стосунків залежатиме від того значення, яке надається особі у суспільстві. Одна із систем цінностей, що виникла й постійно підтримується в англосаксонському світі, надає пріоритет особі, її розвитку та її самореалізації. Хоча б якими були створені інституції, їх слід спроектувати так, щоб це сприяло задоволенню прагнень індивідуумів. Ця система переконань розглядатиметься у розділі 3, присвяченому індивідуалістсько-конкуренційним цінностям.

В одній із систем переконань людина розглядається як переважно частинка суспільного ладу і вбачається потреба кожної особи віднайти своє місце у суспільній структурі, відіграти в ній свою особливу роль та добровільно підпорядкувати себе потребам суспільства. Такі переконання характерні для

конфуціанської та синтоїстської культур, що істотно вплинули на поведінку людей у країнах, подібних до Японії. Далі досліджуватимемо їх під назвою групово-кооперативних цінностей.

Від попереднього не дуже відрізняється спосіб бачення людини як частинки цілого. Людина повинна розчинитись у житті спільноти. Такі погляди пропагувались у Радянському Союзі й апробувались у Китаї. Цю систему цінностей можна назвати егалітарно-колективістською.

Різні приписування та інституції, що виникли з метою регулювання стосунків між людьми, пов'язані з однією з трьох названих систем цінностей. Зрештою, існують два різних типи інституційних взаємин між людьми: політичні й економічні. Перший тип стосується питання влади. Влада — це право, можливість ухвалювати рішення, що мають вплив на усю спільноту. До основних запитань, пов'язаних з владою, належать: Чим підтверджується право на її використання? Як вона досягається або яким шляхом її слід досягати? Має вона бути сконцентрованою чи розпорошеною? Як можна її зберегти або відібрати, обмежити або контролювати? Визначимо також хто може ухвалювати, запроваджувати і виконувати закони; хто і як може вирішувати питання про податки, пенсії та розподіл ресурсів; хто і як може робити вибір між війною і миром або розв'язувати проблеми зовсім з іншої сфери — про спосіб збирання сміття? Аби бути прийнятною, ідеологія мусить містити систему заходів щодо оформлення політичних інституцій, які регулюють владні стосунки між людьми і за допомогою відповідних відносин дозволяють задовольнити політичні прагнення й устремління.

Інша система взаємин, що потребує певних ідеологічних заходів, стосується суто економічних питань — матеріальних благ і послуг. Необхідність існування системи виробництва і розподілу багатства зумовлена наявністю матеріальних потреб людини, таких потягів і прагнень, які може задовольняти лише сфера матеріального виробництва. Первісна людина та її родова община існували в умовах економічного самозабезпечення. Прагнення поліпшити своє буття підштовхувало людину до урізноманітнення виробничих функцій, розподілу праці, спеціалізації виробництва та обміну товарів і послуг і змусило її пройти через етапи родової, регіональної, державної і міжнародної структур до сучасних складних взаємопов'язаних і взаємозалежних економічних інституцій. І знову-

таки, економічний досвід людини змінювався залежно від наявних природних ресурсів, що визначали її життя, від досягнень в опануванні навколишнього світу, а також соціальних і політичних структур, що сприяли підвищенню ефективності економічних процесів або перешкоджали цьому. Таким чином, економічна мета ідеології полягає у тому, щоб запропонувати ефективну і справедливую економічну систему, яка забезпечила б ефективне виробництво і/або справедливий розподіл матеріальних благ. Економічна складова ідеології має дати відповіді на такі запитання: як заохочувати людину до продуктивної праці, якими мусять бути система винагород, власність на засоби виробництва, основи розподілу та обміну товарів і послуг?

Погляди різняться залежно від того, якій складовій ідеології, політичній чи економічній, надається перевага. Дехто, особливо Маркс, вважав, що економічні фактори визначають інституції у соціальній та політичній структурах. Інші надавали більшого значення політичній організації і розглядали її як складову, що визначає справедливе та ефективне функціонування економічної системи. Однак історичний досвід і сучасні спостереження свідчать, що обумовленість і детермінізм працюють в обох напрямках. Отже, політичне правління може впливати і впливає як на форму, так і на функціонування економічної системи і навпаки, хоча виявляється, що вплив економічної системи на політичне правління потребує більше часу для свого прояву.

Важливішим здається той факт, що ці дві компоненти суспільного ладу, тобто політичне правління й економічна система, існують у різних поєднаннях. У такому випадку вони безумовно не повністю визначають одна одну. Для того щоб забезпечити можливість створення нових проєктів або програм, які вказують суспільствам шлях до бажаних умов життя, можна змінювати їх поєднання, роз'єднувати, "схрещувати" і знову поєднувати.

Але спершу слід докладно розглянути три системи цінностей, основні різновиди політичного правління й економічних систем, що стали складовими ідеологій і основними компонентами наступних суспільних устроїв.

РОЗДІЛ 3

СКЛАДОВІ СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ

ЦІННОСТІ

Оскільки нас цікавить ефективність суспільств, то особливий інтерес викликають цінності / переконання, що впливають на стосунки між індивідами або групами, на взаємини в суспільстві як такому. Отже, найпродуктивніший спосіб класифікації цінностей пов'язаний зі ступенем значущості, що приписується самому собі, іншим особам або громаді в цілому, а саме: індивідуалістсько-конкурентній, групо-кооперативній та егалітарно-колективістській.

В окремих країнах основні цінності зрозумілі й широко підтримуються; в інших — вони плюралістичні за характером. Проте у більшості націй-держав застосовується або принаймні проголошується система переконань, що панує в суспільстві.

Індивідуалістсько-конкурентній

Індивідуалістсько-конкурентній цінності можуть брати початок від релігійних вірувань, певного суспільного досвіду та багатого матеріального середовища, що склалось історично. Увічненню цих цінностей сприяла відсутність безпосередньої спільної зовнішньої загрози. Далі коротко аналізується розвиток цієї системи цінностей.

Згідно з деякими релігіями (наприклад, християнством), людина створена за образом Бога, вища за всі істоти, наперед визначена для панування над ними. Кожний індивід має право зосереджуватися на власній персоні як для задоволення своїх життєвих потреб і прагнень, так і для пошуку спасіння душі. Отже, основна мета існування людини полягає у реалізації самої себе й забезпеченні собі загробного життя, а також у тому, що цього можна досягти лише особистими зусиллями і заслугами. Для задоволення життєвих потреб і прагнень людина

мусить докладати багато зусиль. Щоб забезпечити собі загробне життя, вона має боротися зі спокусами, уникати зла і творити добро. В обох випадках людина повинна докладати зусиль, водночас у неї є свобода вибору, наскільки наполегливою в цьому бути. Таким чином, відповідно повинні по-різному винагороджуватися зусилля. На терезах винагород і покарань — святість і/ або чистота на противагу прокляттю, а у світському житті — достаток і благополуччя на противагу неталану, злидням і нещастю. Диференціювання винагород за зусилля зумовлює і виправдовує боротьбу за винагороди. Для кожної людини мірилом успіху будь-якої справи є успіх інших; стосовно інших людей успіх досягається шляхом конкуренції. Одні виграють, а інші програють.

До тих, хто програв, слід ставитися зі співчуттям; треба виявляти великодушність до тих, хто меншою мірою удачливий, честолюбний, енергійний, не досяг у житті великого, проте кожен повинен надалі не шкодувати сил для досконалого виконання своєї справи і вирізнятися серед інших. Суспільне благо — побічний продукт прагнень індивідуума до самореалізації. Слід так побудувати суспільство, щоб воно сприяло устремлінням індивідуума, служило його інтересам і, таким чином, було їм підпорядковане.

У такому тлумаченні можливі перекручення Божої Волі, але, зрештою, воно відповідало інстинктивним схильностям людини. Подальше підсилення і виправдання цього погляду відбулося, коли людина опинилась у багатому і благодатному середовищі, прикладом може бути молода американська нація 1776 року. Наявність незайнятого простору давала можливість кожній людині вільно пересуватися, не ущемляючи інших; величезні масиви цілинних земель освоювались і перетворювались на приватну власність шляхом індивідуальних зусиль без необхідності позбавляти такої можливості інших. Кожен мав іти самобутнім шляхом, розраховувати на власні сили і можливості. Територіально віддалені органи влади не мали можливості надати належної допомоги, вони не могли ні давати багато вказівок, ні забагато обмежувати чийсь дії. Виникала потреба у взаємній допомозі, проте іноді були й сутички, зумовлені зіткненням інтересів або спробами обмежити поселенців. Описана ситуація формувала і плекала такі риси поведінки, як сильний індивідуалізм, упевненість у собі, прагматизм, мобільність, нонконформізм, честолюбство, прагнення до успіху, наполегливість і конкурентоспроможність.

Існував також інший фактор, що сприяв розвитку індивідуалістської системи цінностей. Суть його полягала у стихійному відборі людей, схильних до індивідуалізму ще до прибуття у США. Дехто привіз із Британії успадковане прагнення до індивідуальних свобод і самоствердження, яким сприяла відсутність зовнішньої загрози безпеці держави. Більшість становили люди, які фактично тікали від феодальних суспільств, в яких вони зазнавали економічної експлуатації, релігійної дискримінації або політичних обмежень. Вони задихались у нестерпних умовах старого суспільного ладу. Отже, вони були схильні до індивідуалістських переконань і поведінки, готові рішуче обстоювати переваги своїх поглядів.

У багатому природному середовищі індивідуальний успіх мав тенденцію також бути здебільшого вигідним для нової громади в цілому. Навіть коли на зміну початковій стадії прийшов тріумф технологій, винахід однієї людини не лише забезпечував її благополуччя, а й примножував можливості багатьох. У XVIII і XIX ст. вплив панівної релігії, стихійний відбір людей, здатних до самоутвердження, і багате природне середовище приводили до спільного результату і підсилювали одне одного, формуючи і концентруючи до крайнощів систему індивідуалістських цінностей.

Чи все ще залишаються чинними ці вирішальні фактори цінностей? Інтерпретація панівної протестантсько-фундаменталістської релігії у Сполучених Штатах може стати винятком, який, можливо, дещо відрізняється від волі Творця. Релігія могла зосередитися переважно на людині як індивідуумі, ніж як на частині людства. Отже, це є предметом розгляду. Спогади про утиски з боку суспільного ладу, з якого прибули іммігранти, інколи перекручувались, а з часом зникли. За життя двох поколінь баланс природного середовища змістився від надзвичайно великої кількості багатства до зменшення окремих ресурсів, від необмежених вільних просторів до перенаселення міст і перевантажених автострад, від героїчних мандрівок, що вимагали надмірних особистих зусиль, внахідливості й часом застосування сили, до перельотів на реактивних літаках, які потребують лише годин. Все це стало можливим завдяки організованим спільним діям багатьох тисяч людей. Суспільство пройшло шлях від “закону прерій”, що тримався на дулові револьвера, до численних законів, що приймаються щорічно різними законодавчими органами, які,

зібрані воєдино, утворили б стіс паперів висотою у кілька футів. Відбувся дуже швидкий перехід від “ковбойського” світу до сприйняття “землі як космічного корабля”.

Враховуючи певне зменшення впливу панівної релігії і деякі її нові інтерпретації, стирання у пам’яті спогадів про епоху освоєння прерій, “скорочення” природного середовища та обмеження, пов’язані з взаємозалежністю світу, чи можуть надалі виключно індивідуалістсько-конкурентні цінності бути путівником до ефективної, функціональної поведінки індивідумів і для створення інституцій, які, у свою чергу, увічніли б таку поведінку?

Групово-кооперативні

Основні принципи цієї системи цінностей ґрунтуються на тому, що людина — лише частинка, але невід’ємна частинка, світобудови. Вона має бути у гармонії з природою і особливо з іншими людьми. Людина наділена унікальними рисами, проте це не означає, що для неї наперед визначена і передбачена роль володаря над усім сущим. Оскільки людина — це просто складова частина людства і суспільства, то сенс її існування і призначення корениться у суспільстві, її зв’язки з суспільством різноманітні: безпосередньо сім’я, розширена родина, що об’єднує тих, хто жив у минулому і хто з’явиться у майбутньому; робоча бригада, товариство, широка громада, нація. Надійне функціонування цих різноманітних структур пріоритетне над потребами і прагненнями індивідуума.

Кожний індивідуум відіграє особливу роль, що швидше органічно вплетена у тканину суспільства, аніж перебуває поза нею або в опозиції до неї. Отже, кожен мусить знайти своє місце у структурі суспільства, щоб вона могла надійно функціонувати. Людина повинна жити відповідно до своїх громадських обов’язків. Їй слід добровільно підпорядковуватися груповим або суспільним цілям, що перебувають у певній ієрархії, тобто нація, товариство, робоча бригада, сім’я — хоча і не обов’язково у такому порядку.

Достоїнства людини визначаються переважно її бажанням і здатністю жити так, аби відповідати сподіванням, а не демонструвати свої переваги над іншими. Отже, добродесність полягає скоріше у сприйманні себе, ніж у самореалізації, більше у пристосуванні до сподівань, ніж у індивідуалістському самоутвердженні й диференціації.

Із урахуванням цих поглядів сформована поведінка стає більш групово-, ніж індивідуально-орієнтованою, схильною більше до співпраці, ніж до конкуренції, стосунки між індивідуумами базуються швидше на взаємних зобов'язаннях і прихильності, ніж на перевагах і договірних угодах.

Коріння цих цінностей може сягати релігійних та містичних інтерпретацій походження, природи і долі людини. Далі такі цінності формувалися під впливом досвіду людини, набутого в роботі у специфічних, важких, суворих умовах, а в деяких випадках — із зовнішнім ворожим політичним світом. Серед країн з переважно групово-кооперативними цінностями, в Японії їх походження може бути найрозумілішим. Для порівняння зі Сполученими Штатами знову можемо повернутися до 1776 року, але на цей раз до Японії. Основна політеїстична релігія — синтоїзм — надавала перевагу розглянутій інтерпретації місця індивідуума у Всесвіті й суспільстві. Тому, хто дотримується віри у многобожжя, значно легше сприйняти ідею про те, що людина — лише частинка творіння, а не унікальне явище, більше частинка суспільства, ніж певна індивідуальна одиниця. Фізичне середовище підсилило мудрість і практичне значення такого тлумачення, породивши довіру до нього. Уже тоді японські острови, що були порівняно малі, мали велику кількість населення. Переважну частину території займали гори, які мало що могли дати людям. Обмежений простір країни не давав свободи маневру без застосування сили або витіснення інших. Не залишалося жодних спільних надбань, до яких можна було б докласти індивідуальних зусиль і які можна було б перетворити у приватну власність. Не вистачало родючих земель. Найприйнятнішим шляхом для виживання залишалося вирощування рису. Це заняття потребувало терасування та іригації. Якщо перше можна було здійснити спільними зусиллями, то друге без них просто неможливе — навіть після спорудження зрошувальних каналів воду слід було дозувати.

Існуючий суспільний лад поміщиків (дайме), воїнів (самураї), селян і торговців з чітко визначеними функціями, взаємозалежністю і глибокою віддаленістю був одночасно відображенням групово-кооперативних уявлень і частково їхнім джерелом. Те, що Японія на той час більш ніж півтора століття існувала майже у повній ізоляції від решти світу, зумовило однорідність культури, отже, і цінностей, сприяло укоріненню їх і підтримці переважною більшістю суспільства.

Може викликати здивування, що цінності, розвиваючись за таких особливих обставин, пережили модернізацію (яка почалась у 1868 році — реставрація Мейдзі), економічну та імперіалістичну експансію у період між двома світовими війнами, нищівну поразку у другій світовій війні і навіть наступне надзвичайне економічне піднесення, завоювання світових ринків і прилучення до клубу економічних гігантів. Панівні групово-кооперативні цінності рясно проявляються на різних рівнях сучасного японського суспільства. Завдяки цьому може існувати “Джапан Інкорпорейтед” (Об’єднана Японія). Відповідно до нього функціонує “економічний струнний квартет” (МІПІ, банки, торгові фірми, концерни). Цим пояснюється відродження офіційно розпущених дзайбацу (конгломерати японського типу). Групово-кооперативні цінності — основа типу управління “знизу вверх” за наявності зайнятості впродовж усього трудового життя, сеньйоріальної системи, групової відповідальності як основи стосунків між людьми. Усе це — реалії; вони визначають поведінку людей, сприяють їхнім новітнім досягненням.

Японці не відкидали індивідуальні амбіції, мотиви, схильності й пристрасні бажання. Вони лише намагаються “приручити” ці почуття і реалізувати їх через надання кожному можливості відіграти належну роль у структурі суспільства. Існує чимало доказів наявності саме таких підходів. Наприклад, між фірмами Японії спостерігається жорстка конкуренція, за винятком випадків, коли інтереси нації потребують іншого; жорстка конкуренція з іншими країнами світу, коли це безпосередньо передбачене інтересами нації; індивідуальні прориви у сфері технічних нововведень, у створенні нових корпорацій і організацій. Час від часу відбуваються також бурхливі демонстрації, оскільки самодисципліна і добровільне підпорядкування стали для окремих членів громади надто високою ціною безконфліктного функціонування суспільного устрою.

Ці клапани зниження соціальної напруженості виконують заспокійливу функцію щодо самовпевнених, неугамовних членів суспільства, тоді як більшість і далі пристосовується до норм, що розглядаються як соціально прийнятні і бажана поведінка.

Виникають серйозні питання щодо збереження цінностей, описаних вище. Японія відкрилася світові. Вона відкрилася до широкого імпорту усіх видів товарів і знань з боку індивідуально орієнтованих суспільств. Вона випробовує себе протилежними, навіть конкуруючими цінностями, які ефективно

пропагуються завдяки сучасним засобам зв'язку, що виробляються Японією в обсязі, значно більшому, ніж їй потрібно. У суспільстві відбувається процес швидкої урбанізації і, як наслідок, спостерігається відчуження від природи, що на початковому етапі породжувало серйозні проблеми. Японська сім'я зменшилася від родини, що охоплювала кілька поколінь, до нинішнього найменшого розміру, об'єднуючи тільки батьків і дітей. Все це є свідченням, що боротьба за збереження групово-кооперативних цінностей буде наполегливою, але не обов'язково програною. Японія — лише один з кількох прикладів східних культур і націй, що перебували під впливом подібних релігій і культур, жили у схожих природних умовах і тепер демонструють таку саму подібність у віруваннях і поведінці. Всі вони належать до регіону китайського конфуціанства. Це Тайвань, Сінгапур (з переважно китайським населенням) і Південна Корея. Протягом останніх десятиліть вони продемонстрували велику життєздатність. Надзвичайно успішно запозичували технічні знання в різних частинах світу і досягли високих темпів економічного розвитку. Перелічені успіхи досягнуто незважаючи на (або, можливо, внаслідок) збереження багатьох традиційних цінностей, соціальних схем і завдяки широкомасштабному імпорту технічного ноу-хау із Західного світу.

Хоча справжніми бастіонами групово- або родинно-орієнтованої, узгодженої, поведінки та підтримки одне одного виступають Японія та деякі інші країни Азії, певну схильність до свідомої дисципліни і згуртованості можна також віднайти навіть серед таких країн з “еллінською” культурою, як Німеччина або Швеція. Можуть бути різними мотиви, основи взаємин та інституційні структури, але результати збігаються (тобто ефективніші мобілізація і гармонізація особистих зусиль, ніж можна бачити нині у сучасних країнах індивідуалістських суспільствах).

Випробуванням життєздатності групово-кооперативних цінностей стане подальше використання їх у подоланні труднощів сучасного і майбутнього середовища, а також для підтримання ефективної взаємодії між суспільствами, що базуються на різних віруваннях. Оскільки звужуються простори, вичерпуються ресурси, посилюється взаємозалежність у світі, схильність до згуртованості має сенс. Постає лише одне запитання: чи здатні держави з такими цінностями подолати групу й національну відданість та егоїзм, і стати конструктивними партнерами у світовому устрої?

Егалітарно-колективістські

Усі системи цінностей визнають людину індивідуумом із властивими йому рисами і характеристиками, що вирізняють кожного серед інших людей. До того ж усі вони визнають, що зміст існування кожної людини впливає в основному з її взаємодії з іншими людьми. Системи цінностей відрізняються тим, якого значення вони надають людині як особистості або людині як членові громади і, таким чином, характеру й ролі її взаємодії з іншими. Згідно з індивідуалістсько-конкурентними цінностями, людина — це індивідуум з притаманними йому особливостями, самовизначенням, що і має найбільше значення. У групово-кооперативних цінностях провідне значення має добровільне підпорядкування індивідуумів громадському благу. В егалітарно-колективній системі цінностей перевага надається людині як члену громади, її взаємодії з іншими і мало не злистя людини з колективною сутністю.

Колективістські ідеї та ідеали походять від деяких релігійних вірувань, окремих етичних і філантропічних мотивів, але найчіткіше вони визначені у марксистській теорії. Конкретні прояви цих ідеалів спостерігались у різні історичні періоди — від ранніх суспільств до сучасних держав і до проєктів майбутнього суспільного ладу. Основні ідеї такі: люди народжуються рівними, але з точки зору не лише рівності можливостей або рівності перед законом, а й рівності прав на задоволення своїх потреб. Таким чином, головний принцип — “кожному за його потребами”, але необхідною передумовою його здійснення (отже, першою частиною основного правила) є “від кожного за його здібностями”.

Походження колективістських ідеалів часто приписується їхнім релігійним витокам, проте різне тлумачення релігійного вчення може привести до майже діаметрально протилежних висновків. Можна, наприклад, так тлумачити християнство: людина створена за образом і подобою Бога, а тому — як унікальне творіння. Таке надання значення людині як особистості виправдовує зосередження на власному “Я”. Водночас можна зазначити, що інші люди теж створені за образом і подобою Бога. Отже, всі люди рівні перед Творцем. Враховуючи заповіді “любіть свого ближнього, як самого себе”, “ставтеся до інших так, як би ви хотіли, щоб ставились до вас”, людину можна розглядати лише як частинку людської спільноти. У такому разі зміст її існування полягає у співіснуванні з іншими. Звідси залишається один крок до ідеалу суспільної

власності й громадського життя. Етичні й філантропічні основи громадського існування також пов'язані з подібними міркуваннями.

Зовсім інша аргументація на користь егалітарно-колективістського суспільства, яке в недалекому минулому мало значно більшу мобілізуючу силу, базується на науковому матеріалізмові, що розглядає людину як продукт еволюції, підпорядкованої законам розвитку природи. Стисло — це марксистська школа мислення.

Марксизм пропонує історичний аналіз і передбачення / поради на майбутнє: у минулому людину до праці спонукував її власний економічний інтерес, оскільки вона жила в умовах матеріальних нестатків. Подібність інтересів об'єднувала людей у суспільні класи. Ці класи конфліктували між собою, оскільки суттєво різнилися їх економічні інтереси, це, наприклад, власники і робітники. Власники засобів виробництва нарошують виробничі потужності і зменшують заробітну плату робітникам з метою свого збагачення. Нарощування засобів виробництва веде до конкурентної боротьби за ринки, зменшення прибутків і послаблення системи, а також водночас — до збільшення чисельності пролетаріату. В міру зростання усвідомлення своєї сили пролетаріат повалить послаблений клас капіталістів, створить раціональну систему виробництва і розподілу товарів. Це дозволить створити основу матеріального достатку і можливості задоволення матеріальних потреб усього населення. Як тільки ці умови будуть виконані, дефіцит, що в минулому визначав манеру поведінки людей, буде усунено, одразу ж індивідуалістсько-конкурентна поведінка людей змінюється на кооперативно-підтримувану. Після цього можливий перехід до стану комунізму, що ґрунтується на принципі “кожному за його потребами, від кожного за його здібностями”, оскільки відпаде потреба боротися за мізерні ресурси. Зникнуть класові суперечності, а відтак і класові конфлікти, а тому могла б зникнути потреба в державному апараті, який раніше був покликаний врегульовувати такі конфлікти.

В усі періоди історії спостерігалися спроби застосувати на практиці егалітарно-колективістські цінності. Раннім суспільствам, зокрема острівним громадам, були притаманні форми примітивного комунізму. Наприклад, морське риболовство потребувало певних організованих групових зусиль, співробітництва і розподілу вилову для виживання громади. Таким чином, розвивалися способи розподілу як зусиль, так і результатів.

Згідно з дослідженнями антропологів, розподіл відбувався не за принципом “кожному за його потребами”, а за ієрархічною системою: ступінь спорідненості з рибалкою, роль у житті громади тощо. У переважно пасторальних суспільствах більшого значення набула власність на пасовища громади, а не окремої особи. Це зменшувало потребу в робочій силі, сприяло раціональному використанню пасовищ, дозволяло здійснювати кочівницькі колективні переміщення на зеленіші простори. Однак за такої форми суспільної організації наголос робився швидше на колективному використанні власності й на поєднаних зусиллях, ніж на подальшому розподілі результатів зусиль.

На самому початку XIX ст. в Об'єднаному Королівстві та Сполучених Штатах спроби запровадити егалітарно-колективістські форми організації викликалися, здебільшого, релігійними, етичними та філантропічними мотивами. Деякі громади організувалися згідно з комуністичними принципами. Вони не гармоніювали з панівними у цих суспільствах цінностями, розглядалися сучасниками як утопічні експерименти і тому зазнали невдачі. Пізніші експерименти з громадським співжиттям у Сполучених Штатах, включаючи такі крайні форми, як колективний секс, також і здебільшого зазнали невдачі — знову ж таки тому, що великою мірою не узгоджувалися з пануючими в суспільстві цінностями.

Інший цікавий приклад втілення егалітарно-колективістської філософії — кібуци в Ізраїлі. Поява їх частково завдячувала марксизмові і частково мотивувалася патріотичними настроями. Мета полягала в освоєнні земель і виробництві у межах країни певної кількості харчових продуктів. Тоді як триває дія початкових стимулів, значна кількість членів громади мусить знаходити достатнє задоволення у цій формі організації і способі життя, щоб виникало бажання слідувати йому надалі незалежно від патріотичних вимог. Кібуци — одна з крайніх форм колективізму. У них немає приватної власності, усе належить колективу, і його члени мають рівні права на участь в ухваленні рішень. Повсюдно діє принцип “кожному за його потребами, від кожного за його здібностями”. Особливо цікавим є те, що ця форма організації існує на нижчому суспільному рівні й фактично якоюсь мірою різко контрастує зі способами організації переважної більшості промисловості, торгівлі й навіть політичного життя країни. Кібуци нагадують егалітарно-колективістські острови в індивідуалістсько-конкуренційному морі.

Найважливіші події і досвід пов'язані з марксистською філософією. Під її знаменом спалахнула і перемогла Жовтнева революція 1917 року. На місці самодержавної Російської імперії виник Радянський Союз, одна з наймогутніших держав світу. Китай, країна з найбільшою кількістю населення, також пройшов через соціальну революцію, скориставшись марксистським баченням майбутнього як рушійною силою і суспільною перспективою. До егалітарно-колективістського табору різними шляхами долучалися деякі менші країни. Отже, офіційною ідеологією третини людства був марксизм у його різних інтерпретаціях.

Жодна з розглянутих країн не проголосила досягнення стадії повного комунізму. Окремі країни, типу Китаю, вважали, що вони були близькі до ідеалу, оскільки досягли відносно високого ступеня рівності у розподілі багатства та у рівні життя, навіть якщо вони перебували на досить низькому рівні економічного розвитку. Інші перебували на перехідному етапі, завдання якого полягає у забезпеченні достатку і, таким чином, створенні матеріальної бази для запровадження комунізму. На цьому перехідному етапі допускається наявність нерівності, а з метою заохочення людей до продуктивнішої праці застосовуються диференційовані винагороди за різні трудові зусилля. Це має прискорити створення матеріального достатку, що все ще розглядається як передумова впровадження справжнього комунізму.

Подібно до двох попередніх егалітарно-колективістську систему цінностей можна розглядати у моральному й утилітарному аспектах. Перший підхід викликає такі запитання: Чи справді людина Божою Волею або законами природи приречена на колективістський спосіб існування? Чи відображає він повною мірою істинну природу людини? Чи може цей спосіб існування пристосуватися до видимої неповторності кожної особи? Само собою зрозуміло, постають запитання утилітарної “серйозної перевірки”: Чи можуть егалітарно-колективістські форми існування пробуджувати найпродуктивніші, творчі здібності людини, водночас забезпечуючи заохочення і простір для творчих зусиль? Чи можуть вони в подальшому сприяти технологічному та економічному прогресові? Чи можуть вони якщо не усувати, то принаймні істотно послабляти конфлікти в суспільстві? Чи буде людина свідомо приймати їх і добровільно докладати зусиль для спільного блага? Чи буде вона схильною робити все це завдяки новим методам вихо-

вання, чи потрібні певні засоби примусу? Чи можна досягти абстрактної точки на шкалі економічного розвитку, що дозволить проголосити досягнення стану достатку і потім запровадити справжній комунізм? Чи не надто відносно поняття багатства? Чи можна знаходити задоволення у більшою мірою узгодженій взаємодії з іншими людьми, якій протистоять майже інстинктивні індивідуальні мотиви і прагнення, або чи існує потреба примушувати людину до такої поведінки?

Мені здається, потяг до егалітарно-колективістських цінностей був досить поширений. Їхня мобілізуюча сила була величезна. Випробувана також можливість втілення їх, принаймні на нижчому суспільному рівні, наприклад у кібуцах. Керуючись цими ідеями, окремі країни мали визначні індустріальні й воєнні досягнення. На думку переважної більшості дослідників, суспільна і політична ціна таких досягнень вважається, однак, надто високою. Отож чи до егалітарно-колективістських цінностей прямуватиме світ завтрашнього дня?

ПОЛІТИЧНЕ ПРАВЛІННЯ

Друга основна компонента будь-якого суспільного ладу — тотальність його політичних інституцій і процедур, яку називатимемо політичним правлінням. Існує безліч способів класифікації і визначення характеру політичних режимів, що різняться аналітичною точністю і практичним застосуванням. Найпоширеніші політичні ярлики виявляють тенденцію до перетворення у велику мобілізуючу силу, проте вони мало сприяють істинному розумінню, оскільки люди приписують їм різні значення. Вони більше використовуються для створення або підтримання політичної напруженості, ніж як основа нової політичної структури. Мається на увазі словосполучення типу “демократія проти автократії”.

Визначення режиму як автократичного викликає негативний присмак. Воно мимоволі супроводжується такими поняттями, як “диктаторський”, “той, що пригнічує”, “деспотичний”, “несправедливий”, “узурпаторський”. Отже, жодний уряд не обере для себе таку назву.

На відміну від автократії, демократія як концепція, ідеал, бажана форма політичного правління стала у недавній історії надзвичайно привабливою, вона здобула майже загальне визнання в сучасному світі. Якщо це твердження викликає подив,

то віднайдіть хоча б один сучасний політичний режим, який проголошує себе недемократичним або антидемократичним. Навіть ті режими, які уособлюють абсолютну владу, виправдовують її за допомогою демократичної термінології. Ті, хто скасовують демократичні інституції, тлумачать свої дії як тимчасові заходи, зумовлені особливими обставинами. Така велика привабливість, майже гіпнотична сила слова “демократія” свідчить, що вона торкається чутливих струн людей, які досягли певної стадії політичної свідомості й зрілості.

Однак поняття демократії охоплює різноманітні моделі політичного правління, що існували у минулому і мають місце сьогодні. Основні з них такі.

Пряма демократія. За цієї системи члени певної громади беруть безпосередню участь у розробленні політичних рішень, зокрема в ухваленні законів або розв’язанні питань щодо особливих дій. Виразне обґрунтування такого типу політичного правління знаходимо у Ж.-Ж. Руссо: “Жоден закон не є легітимним, доки він не виражає загальну волю і консенсус усієї спільноти. Жодна людина не може нести повну моральну відповідальність і тому справді бути громадянином, доки вона не бере участі в досягненні консенсусу, що її узаконено стримує”¹³.

Представницька демократія. Члени громади все ще залишаються основним джерелом влади і мають право на ухвалення рішень, але вони реалізують це право через своїх обраних представників. Виправдання такої системи швидше утилітарне, ніж моральне, оскільки виявляється надто важко зібрати усіх членів громади в одному місці для того, щоб забезпечити безпосередню участь їх у розробленні законів або ухваленні виконавчих рішень. Розв’язання цієї проблеми відбувається через систему виборних представників, які мають виступати у ролі делегатів своїх виборців і обстоювати їхню волю та інтереси.

Конституційна демократія. Влада здійснюється виборними представниками, але їхні повноваження щодо ухвалення і виконання законів обмежені конституцією, якою встановлено межі законів і повноважень, захищено права меншин та громадян. Потреба в конституції визнається повсюдно, хоча конституції були і все ще часом залишаються швидше заміником законності, ніж її основою.

¹³ Rousseau J.-J. Du Contrat Social, first written in 1762. French & European Publications, New York, 1971.

Соціальна, або економічна, демократія. Загальновизнана головна мета полягає швидше у послабленні соціально-економічних суперечностей, ніж у гарантуванні рівних можливостей, рівності перед законом або особистих свобод. Інший провідний принцип — безпосереднє залучення до ухвалення економічних рішень тих, хто бере участь у виробничому процесі.

Тоталітарна демократія. Це крайня форма прояву економічної демократії. Вона ґрунтується на ідеї, що економічні умови життя людини — вирішальний фактор її політичного і соціального статусу. Необхідною передумовою політичної рівності визнається економічна рівність. Концентрація влади в руках диктатора, олігархії або однієї партії виправдовується необхідністю соціальних перетворень для забезпечення економічної рівності. У цьому випадку поняття “демократичний” використовується, аби показати, що влада здійснюється на благо народу, тож в ім’я народу.

Короткий огляд змісту демократії свідчить про труднощі застосування такого традиційного способу класифікації форм політичного правління. На наш погляд, таксономія (категоризація), що включає протипагу (боротьба за владу), колегіальність (співпраця при владі) та унітарну владу, наочніше показує, як насправді здійснюється влада — право на управління й ухвалення рішень. Більшість країн обов’язково підпадають під одну з цих категорій. Далі дається характеристика названих трьох типів політичного правління.

Влада типу протипаги (боротьба за владу)

Форма політичного правління типу протипаги ґрунтується на індивідуалістсько-конкуренційних цінностях та існує у країнах, де переважають такі цінності, а саме в англосаксонських, англословянських. За такої форми політичного правління існують правляча група та опозиція; влада звичайно ділиться на законодавчу, виконавчу і судову, а інституції, особливо в американському варіанті, побудовані так, щоб функціонувати як система контролю і рівноваги.

Такий тип правління виник в основному або як протидія унітарній владі, або як її розвиток. Можливо, корисно було б простежити шлях еволюції цього типу правління, перш ніж аналізувати його сутність. Типи правління унітарної влади різняться за ступенем концентрації влади (від абсолютної,

якою наділяється одна особа, до значного її поділу з малими групами в суспільстві). Рим існував як олігархічна республіка, де вузькому колу людей належала дуже велика влада. Згодом вона стала автократичною імперією. У середньовічних феодальних суспільствах знаходимо зародки влади типу противаги. Деякі монархії, наприклад, Об'єднане Королівство, не були абсолютними, оскільки монархи не могли ухвалити рішення з такого питання, як податки, без згоди феодалів, церковної влади і привілейованих міст. Зібрання цих груп у досягненні згоди щодо нових податків та інших важливих рішень були попередниками сучасних парламентів. Монархії були обмежені у використанні влади не лише зазначеними факторами, а й потребою підтримувати законність своєї влади. У цієї влади могло б бути три джерела: Божа Воля, що дарувала монарху владу; так звана “спадкоємність”; а також підпорядкованість здійснення влади “закону землі”, системі вірувань і звичаїв, що розвивалися з плином часу в тлумаченні справедливого і несправедливого. Конституції виникли як спроба кодифікувати розуміння справедливого і несправедливого, визначити зміст “закону землі” і встановити обмеження на здійснення влади для захисту певних непорушних прав.

Незважаючи на те, що у XVI–XVII ст. утверджувався абсолютизм, знову відбулося повалення влади необмежених монархів в одних країнах шляхом революцій, в інших — внаслідок поступового розвитку. До влади прийшли парламенти. Так, в Об'єднаному Королівстві парламент спершу здобув право на ухвалення законів, вирішення фінансових питань, а згодом проголосив верховенство над виконавчою функцією уряду. Наступний поділ влади на законодавчу і виконавчу, обґрунтований у філософських працях Джона Локка (“Про громадський уряд”¹⁴), поклав початок чіткому формуванню політичного правління типу противаги. Ідеї про поділ влади, включаючи судову як незалежну сферу, сформулював й поширював барон де Монтеск'є (“Дух законів”¹⁵). Цей поділ залишається наріжним каменем англосаксонських моделей сучасного демократичного типу правління.

¹⁴ *Locke J. Of Civil Government 2nd Essay*, first written in 1690. South Bend, Indiana, Regnery-Gateway, 1960.

¹⁵ *Baron de Montesquieu. The Spirit of the Laws*, first written in 1735–40. Berkeley, University of California Press, California, 1978.

Концепція поділу базується на припущенні, що людина може помилятися і бути схильною до зла. Інституції слід створювати таким чином, щоб вони застерігали людей від помилок, які неодмінно є складовою людської сутності. Такий спосіб мислення забезпечує виправдання появи опозиції — іншого наріжного каменя розвитку інституцій політичного правління. Щоб гарантувати ухвалення парламентом справедливих законів і точне виконання їх урядом, опозиція мусить здійснювати владу стримування, противаги у законодавчому і виконавчому процесах (закликати уряд до порядку, вогум недовір'я тощо).

Люди самі створюють інституції, їхня форма впливає на поведінку людей. Отже, якби єдиною метою опозиції було запобігання зловживання владою тими, хто її здійснює, то цю функцію можна було б виконувати конструктивно і законно. Проте якщо обмежитися лише цією функцією, то з часом зменшилися б стимули до її виконання. Тож система створює умови для періодичних виборів. Вони мають надійне логічне обґрунтування:

- гарантують, що уряд (законодавча і виконавча влада) залишається виразником волі більшості;

- заохочують сумлінне виконання функцій тими, хто при владі, обіцяючи максимальну винагороду у вигляді наступного переобрання;

- запобігають зловживанням владою, що можуть виникати в разі надто тривалого її використання, а отже, карають непереобранням (майже щодня американським і англійським школярам нагадують вислів лорда Ектона: “Влада розбещує, абсолютна ж влада розбещує абсолютно”¹⁶);

- підтримують стимули для опозиції перспективою приходу до влади.

Саме цей останній пункт, що здається життєздатним, на практиці може зумовлювати викривлення і навіть певне “виродження” системи. Система могла б функціонувати задовільно доти, доки головною метою опозиції було б запобігання зловживанню владою. Коли ж основним мотивом (цілком природно) стає прагнення до влади, відповідно поведінка набирає своєрідного характеру; метою опозиції стає протидія. Це веде до спроб послабити тих, хто при владі, до загострення суперечностей, поширення конфліктів, поляризації суспільних

¹⁶ *Lord Acton*. Letter to Bishop Mandell Creighton, 5 April 1887.

сил, посилення чвар і, отже, до перетворення потенційно корисної суспільної енергії на зайве політичне напруження. Цей процес справедливо можна назвати соціально-політичною ентропією. У кінцевому підсумку він стає інституціоналізованим, законним і навіть добродесною руйнацією влади (тобто здатністю до дії, до вдосконалення).

Заслуговують на увагу очевидні процеси: аби бути обраним, слід апелювати до виборців. Найлегший шлях досягнення мети — критика можновладців за неефективність їхньої діяльності, неспроможність, безчесність, корупцію і порочність, а з іншого боку — обіцянки “задовольнити” те, чого бажають і “гідні” виборці, за допомогою кращих програм, більшої порядності, ефективнішої організації, кращого управління. Спосіб створення тиску полягає в тому, щоб перебільшувати, прикрашати, збурювати пристрасті й сподівання населення. Система перетворюється на політичну біржу, де влада може перейти до тих, хто пропонує найвищу ціну. Коли опозиція приходить до влади, ролі змінюються, а процес триває. Задовольнити сподівання значно важче, ніж їх породити. В результаті виникають розчарування, зростає тиск на тих, хто при владі, і т. д. Щоб залишитися при владі, слід підтримувати популярність серед виборців. Подальші дії мотивуються більше бажанням виграти наступні вибори, ніж максимальним суспільним благом. Скорочується відтинок часу на прийняття політичних рішень. Недооцінюються наслідки на далеку перспективу, меншого застосування знаходять раціональні заходи, і в результаті основні проблеми можуть залишатися нерозв’язаними. У зв’язку з цим дуже красномовною є нинішня нездатність справитися з інфляцією у суспільствах, де популярність — необхідна умова перебування при владі.

Періодичні вибори покликані також діяти як протиотрута щодо “корупції влади”, різновид політичних циклів очищення, спосіб дезінфекції системи. Проте це викликає переривчастість, час від часу зміни політичного курсу, а як наслідок — зайві витрати енергії і уповільнення суспільного прогресу.

Форми політичного правління типу противаги притаманні й інші риси, які є сумнівними. В окремих випадках правило більшості означає, що можна досить чисельну меншість ошукати і за законом нав’язати їй свою волю. Такі меншості можуть відчувати втрату опори в суспільстві, відчуження від нього, що може викликати відповідну руйнівну поведінку, зокрема масові страйки або навіть насильство. З іншого боку,

закони та інституції, покликані забезпечувати надійний захист меншостей, можуть надати добре організованим, згуртованим меншостям непропорційно великі важелі впливу на перебіг законодавчих або виконавчих процесів. Отже, все більшого відчуження можуть зазнавати навіть численніші групи населення, але не такі організовані, не такі багаті або не здатні так голосно про себе заявити.

Існують значно важливіші причини глибокого переосмислення системи. Низка специфічних факторів сприяла формуванню політичних інституцій в Об'єднаному Королівстві й Сполучених Штатах. По-перше, релігійні відмінності. Щоб вони не вилились у релігійні війни, які вирували у континентальній Європі, слід було знайти способи примирення суперечностей, усунення перешкод і досягнення рівноваги.

Відсутність реальної зовнішньої загрози для Великобританії і Сполучених Штатів уможливила спрямування більших зусиль на з'ясування внутрішніх питань. Водночас домагання розширити імперію в Об'єднаному Королівстві та освоїти багатий континент у Сполучених Штатах забезпечувало достатню мобілізуючу силу і згуртованість у подоланні певної напруженості, викликані внутрішньою боротьбою за владу. Обидві країни могли дозволити собі таку розкіш, як політичні ігри, завдяки зростанню їхнього багатства.

Останнім часом названі умови докорінно змінилися. У цих країнах несуттєвими стали релігійні відмінності; нині більшого значення набувають етнічні, расові та соціальні відмінності, що потребують різних способів розв'язання можливих конфліктів. Зникла Британська імперія так само, як щезли незайняті багаті простори у Сполучених Штатах. Процвітання й ефективне функціонування країн потребувало консолідації суспільства; однак біржа політичних обіцянок утруднювала цей процес. Вивчення громадської думки Інститутом Геллапа свідчить про те, що стриманість і самодисципліна, породжені дефіцитом та зовнішніми обмеженнями діяльності, не є природним побічним продуктом правління.

Колегіальна влада (співпраця при владі)

Існують два характерних варіанти колегіальної форми політичного правління, за яких інституції і процеси ухвалення рішень докорінно різняться, хоча вони мають од-

накові кінцеві результати. Обидва забезпечують високий ступінь згоди у відповідних суспільствах за відсутності гострих чвар або конфліктів і дисциплінованої прихильності до політичних курсів і рішень та досить ефективної їх реалізації.

Взірцем першого варіанту може бути Швейцарія. Цей тип правління співіснує з індивідуалістсько-конкурентними цінностями, оскільки наявні формальний поділ влади у вигляді постійних коаліцій на всіх рівнях політичного правління і водночас пряма демократія, що передбачає широку участь населення в ухваленні конкретних рішень, знову ж таки на різних рівнях політичної організації від федерального через кантональний до рівня громади (комуни.— *Ред.*).

Швейцарський тип прямої демократії має історичні корені. Форма прямої демократії існувала в окремих первісних суспільствах, де члени спільноти брали безпосередню участь в ухваленні рішень. Таке практикувалося лише у відносно малих спільнотах. Подібна система в значно складнішому вигляді застосовувалась і розвивалася у грецьких містах-держав типу Афіні. Незважаючи на те, що ця система була досконалішою за методами та інституційними формами, вона у деяких аспектах демонструвала відступ від ранніх форм прямої демократії, оскільки право на участь у ній поширювалося лише на громадян, раби виключались. І знову-таки до цього процесу залучалася відносно мала кількість населення, система передбачала рабовласницький тип економіки, щоб дозволити громадянам у вільний час брати участь в громадській діяльності. Повністю зазнали невдачі спроби поширити систему за межі окремого міста-держави і створити більшу політичну сутність, подібну до сучасних націй-держав, застосувавши концепцію конфедерації. Такі невдачі пояснювалися кількома причинами. Означені спільноти за природою свого політичного досвіду не могли бути достатньо сумісними. Дехто припускає, що пряма демократія може функціонувати лише у відносно малих спільнотах. Однак сучасний досвід Швейцарії свідчить, що вона здатна функціонувати й у більших утвореннях типу нації-держави.

Той факт, що Швейцарська конфедерація створювалася поступово протягом тривалого часу за умови, що нові території, нині кантони, приєднувалися до неї здебільшого на добровільних засадах, зумовив розвиток інституцій офіційно колегіальної влади у вигляді постійних коаліцій різних партій. Оскільки нові території мали істотні регіональні або

мовні відмінності, вони могли б приєднуватися до конфедерації лише за гарантії збереження певних їхніх особливостей. Все це передбачало, що нові території мали б значну автономію і впливали б на управління конфедерацією в цілому.

Окремі принципи швейцарської демократії та її інституційні особливості розглянуто у розділі, присвяченому Західній Європі. Можливо, корисно було б вказати на наріжні камені теорії, що лежить в основі колегіальної влади. Згідно з цією теорією, інтереси індивідуумів можуть найбільшою мірою задовольнятися в разі, коли вони мають найбільшу можливість безпосередньо впливати на політичні рішення. Водночас чим більше індивідуум впливатиме на рішення, тим більшу відповідальність він відчуватиме перед суспільством. Отже, відповідальність за поведінку кожного індивідуума щодо системи залежить в першу чергу від здатності впливати на неї. З цього випливає, що розпорошення і децентралізація влади не послаблюють здатність суспільства до дій, звершень, мобілізації сил, а, навпаки, породжують більші обов'язки громадян перед суспільством, а тим самим суспільну мобілізуючу здатність.

Інший тип правління, якому більше підходить назва консенсуальний, ніж колегіальна влада, функціонує не тому, що створено відповідні політичні інституції, а тому, що система групово-кооперативних цінностей, яка лежить в його основі, формує загальну схильність населення до уникнення конфліктів і пошуку згоди. Японія — взірць цієї форми правління із широким застосуванням консультацій і досягненням згоди, що є головною рисою процесу ухвалення рішень.

До Другої світової війни в Японії існувала унітарна система влади. Видозмінювались її форми від абсолютної монархії через олігархію до конституційної монархії. У період золотого ізоляції (1602–1867) провідну роль відігравали шогуни, проте вони ділили владу із землевласниками (дайміїо). З часом там встановилася конституційна монархія, що в дійсності була олігархією, за якої влада поділялася між монархом і малочисельною військовою та промисловою елітою. Після Другої світової війни американці запропонували і розробили нову політичну систему, яку японці з готовністю сприйняли. Для неї були характерними основні риси конституційної монархії, коли роль імператора чисто символічна, існує парламентарна демократія за наявності кількох політичних партій. Партія, що одержує більшість голосів на виборах, формує уряд. Отже,

в принципі діє правило більшості при існуванні опозиційних партій, іншими словами — це класична структура політичних інституцій влади типу противаги.

Проте у цій офіційній політичній структурі переважає досягнення згоди; як домінуючий процес ухвалення політичних рішень. Він поширюється на всі сфери життя Японії. Поведінку японців здебільшого все ще визначають групово-кооперативні цінності. Процесу пошуку консенсусу сприяють певні почуття, що існують у традиціях. По-перше, особливе значення надається збереженню репутації, існує страх втратити її. Цим зумовлюється уникнення прямого протистояння ідей, поглядів, альтернатив. На різних рівнях суспільства проводяться тривалі дискусії з метою досягнення спільного бачення проблеми або ситуації, віднайдення рішення як побічного результату такого бачення, на відміну від різкого переходу до альтернативних конкуруючих пропозицій. По-друге, бажання індивідуумів підпорядкувати себе вищим цілям, їхні погляди, пропозиції і дії можуть викликати довіру, оскільки спричинені, принаймні частково, міркуваннями блага робочої групи, компанії або країни.

Про ефективність цієї системи свідчать швидка повоєнна відбудова, три десятиліття небаченого економічного зростання та успішне подолання наслідків такого потрясіння, яким була нафтова криза. У виборах суперниками виступають різні кандидати, відбуваються справжні парламентські дебати, нерідко трапляються політичні маніфестації, проте сила культурних традицій і цінностей така, що переважає сили, які сіють розбрат, і підтримує високий ступінь згоди та обов'язку на всіх рівнях японського суспільства.

Система політичного правління деяких країн, наприклад, Німеччини, посідає місце між двома типами, розглянутими раніше. Між політичними партіями точиться відкрита і безпосередня боротьба за владу. Коли жодна партія не може досягти простої більшості, формується частково коаліційний уряд. У процесах ухвалення рішень не вдаються до прямої демократії. Крім того, системі колегіальної влади притаманні певні властивості, зумовлені швидше інтеграцією різних верств населення, зокрема робітництва, з політичною системою, раціональним ступенем децентралізації влади на користь складових частин федерації (земель), поділом влади на рівні підприємств, у цілому переважно “партнерством”, ніж антагоністичними стосунками між різними суспільними класами.

Протягом кількох останніх десятиліть Швейцарія, Японія та Німеччина були країнами, що функціонували найефективніше. Інші країни, зокрема з демократією англосаксонського типу, зіткнулися з труднощами у запозиченні й засвоєнні корисних уроків з досвіду системи правління цих трьох країн.

Істинний характер політичних інституцій Швейцарії або недостатньо відомий, або не враховується як специфічна ситуація, як приклад малої країни з надзвичайно досвідченим народом. Проте географічне розташування цієї системи правління саме в Швейцарії далеко не випадковість. Ця система, створена з урахуванням окремих положень американської конституції, в подальшому випробовувалася, модифікувалася і старанно зберігалась. Для швейцарців влада означає швидше відповідальність, ніж привілеї, і це захищало їх від руйнівних наслідків концентрованої влади.

Японія як велика держава залишається дещо загадковою і частіше викликає острах, ніж захоплення. Надзвичайна однорідність цінностей багатьма сприймається як унікальна, аби служити зразком для інших; проте якщо врахувати природні умови, за яких сформувалися такі цінності, то ця суспільна модель подає повчальний приклад на майбутнє.

Німеччину, безперечного економічного лідера в Європі, все ще пам'ятають за її руйнівні дії в минулому. Вони стали можливими внаслідок схильності німців до дисципліни і добровільного підпорядкування, а відтак великої мобілізуючої здатності, яку можна спрямувати у хибному напрямку. Проте нині країна ефективно функціонує не лише в економічній, а й у політичній сфері. Цей особливий суспільний досвід міг би стати корисною наукою для інших.

Унітарна влада

Унітарна влада, характерна для широкого кола політичних укладів минулого і сьогодення, відома під назвами абсолютна, автократія, деспотія, диктатура (ліва чи права, воєнна чи пролетаріату); інші назви обіймають однопартійну систему, неконституційні монархії, революційні уряди, верхівку племені. У сучасному світі більшість згаданих характеристик має і додаткове негативне забарвлення. Сучасні уряди, навіть з відвертими рисами унітарної влади, приписують собі різні назви, використовуючи переважно термін “демократичний”. Незважаючи на те, що існують різні підходи до

виправдання концентрації влади, сам факт концентрації є одним зі спільних знаменників усіх названих варіантів.

Інший спільний знаменник — відсутність легальної опозиції, або противаги, і тому широким народним масам дуже важко відібрати владу у тих, хто нею володіє, і передати її іншим. У минулому такі зміни влади могли б здійснюватися лише насильницькими методами, як-то революція, палацова або народна, чи державний переворот. Часто таким подіям сприяли поразка у війні, інші біди, критичні ситуації.

Як же виникло правління типу унітарної влади і чому воно досі існує? Будь-яка організація потребує порядку, системи правил, яких мають дотримуватись її члени. Першопричина такого порядку і правила, що з нього випливають, пов'язані безпосередньо з уявленнями про людину та її походження. Зважаючи на те, що людина — творіння Волі Божої або результат еволюції, керованої законами природи, можна дійти висновку: основна визначальна влада перебуває поза і над людиною. Отже, цілком природним є усвідомлення, що має бути вершина в будь-якій суспільній організації і хтось на вершині піраміди влади. Це може бути абсолютний монарх, який успадковує владу від творця, глава “істинної” церкви, якому Творець відкрив істину, або це може бути “найприйнятніший”, який витримав боротьбу з іншими, нав'язавши право сили, як це роблять справжні тирані. Якщо згідно з пануючими уявленнями людина навіть має право на волевиявлення, унітарна структура влади може утвердитись як вияв волі народу. Це може статися тоді, коли виникає гостре загальне усвідомлення потреби у різкій зміні суспільного і, головним чином, економічного ладу, так само, як переконання, що подібне суспільне перетворення неможливе без сильної руки, не стримуваної ніяким послабленням влади або неправомірними обмеженнями.

Якщо унітарна влада і має притягальну силу, то тільки тому, що в неї є окремі привабливі риси. Вона дозволяє сформуванню спільну мету і досягати її. Пріоритет може надаватися державним, колективним або громадським потребам над індивідуальними. Унітарна влада сприяє директивному плануванню й нібито раціональному розподілу ресурсів. Вона дозволяє ухвалювати швидкі рішення і так само швидко їх виконувати. Як правило, це ефективна система для ведення війни чи подолання труднощів у критичних ситуаціях.

Цій системі правління притаманні деякі очевидні недоліки. Вона як у минулому, так і тепер породжує шалений опір.

Спостерігається тенденція до усунення будь-якої опозиції централізованій владі, заборони поглядів, що виникли за межами структури влади. Це веде до суспільного обману з подальшою небезпекою ігнорування реалій і руху по дотичних. Гальмується еволюційний розвиток, оскільки немає достатньої конкуренції ідей, аналізу витрат і прибутків від різних варіантів, а також прагматичне пристосування до нових реалій. Така система дозволяє тим, хто при владі, стати на шлях свавілля, служіння власним егоїстичним цілям, корупції. Втім, найбільшою трудностю є необхідність нав'язування людям волі вождя, партії або так званої волі народу. Цим зумовлюється потреба створення бюрократичного апарату нагляду, контролю і, як правило, примусу, що може стримувати ініціативу, послаблювати мотивацію і викликати прихований або відкритий опір.

Отже, можна сформулювати фундаментальне положення: ефективність управління або влади меншою мірою визначається їхньою внутрішньою природою, ніж тим, наскільки добровільно вони сприймаються тими, на кого поширюються, тобто:

Ефективність влади = f (прийнятність влади).

Таким чином, концентрована влада — форма правління унітарної влади — може бути ефективною за таких умов:

- спільнота позбавлена досвіду життя в інших системах або глибокого розуміння цих систем;
- народ визнає владу однієї особи або олігархії з релігійних, моральних, прагматичних причин;
- існування групи багатих і маси бідних;
- наявність групи освічених і маси неписьменних;
- існування групи рішучих і маси байдужих, інертних;
- наявність групи амбітних і маси конформістів;
- панування досить однорідних культур, у яких переважна більшість поділяє цінності і прагнення;
- усвідомлення зовнішньої загрози і надзвичайних ситуацій;
- обіцяне краще майбутнє здатне переважити жертви (в основному індивідуальні свободи), яких потребує унітарний тип правління.

Тип правління унітарної влади демонструватиме неефективність за таких умов:

- вища влада не вважається недоторканою;
- існування переважно внутрішньої взаємозалежності, а не залежності бідних від багатих;

- освіченість мас;
- політична свідомість і пробудження мас;
- прагнення більшості до самоутвердження;
- неоднорідність, плюралістичність країн;
- відсутність близької зовнішньої загрози для суспільства.

Наведений аналіз абстрагується від морального обґрунтування типу правління унітарної влади (тобто чи пристосовується система до істинної природи, прагнень і призначення людини), але не відкидає його. Отже, можливо, слід було б далі вивчати питання в прагматичному, утилітарному аспекті, тобто: Що таке ефективність політичного правління? Ефективним можна вважати правління, здатне зберігати й увічнювати себе, сприяти технологічному та економічному прогресові, задовольняти усвідомлені потреби більшості населення. Ефективність системи політичної влади можна розглядати з позицій балансу сил. Яка суспільна енергія потрібна, щоб обстоювати інституції політичного правління? Яке співвідношення здобутків / витрат? Це співвідношення, як зазначалося раніше, в свою чергу залежить від готовності більшості населення визнавати законність унітарних принципів влади, пристосовуватися до бажаної поведінки. Чим більше зусиль потрібно, щоб забезпечити прийнятність системи, прихильність до неї, тим більший слід мати бюрократичний апарат, тим більше енергії слід вилучити з економічної або суспільно корисної діяльності на підтримання власне системи влади. Зайві витрати такої енергії можуть породити порочне коло: чим більше насильства, тим більше невдоволення та опір у різних формах, чим більша загроза можновладцям, тим більші зусилля з їхнього боку потрібні, щоб утриматися при владі. Чи можна розірвати це коло, не вдаючись до насильницьких дій, до революцій, що так дорого обходяться людям і такі непередбачувані у своїх кінцевих результатах?

ЕКОНОМІЧНІ СИСТЕМИ

Третьою компонентою будь-якого суспільного ладу і важливою детермінантою ефективності будь-якого суспільства є економічна система. Її функції — виробництво і розподіл багатства. Основні питання, які розв'язує кожна економічна система, такі: що і як виробляти, де розміщувати, як розподіляти й обмінювати, кого і як винагороджувати за

виробничу діяльність? Природа будь-якої економічної системи залежить від того, яким чином розв'язуються зазначені питання. Існує кілька характерних прототипів систем і, як наслідок — різних гібридних варіантів. Основні ознаки прототипів згруповані у табл. 2.

Зміст таблиці — спрощене відображення реальності; єдина її мета — полегшити безпосереднє порівняння економічних систем і здійснити аналіз умов, за яких кожна із систем може бути найефективнішою. У розділі 1 згадувалися лише перші три прототипи з п'яти, що можна пояснити їх поширенням серед країн або тим, що країни з такими системами відіграють важливу роль у світовій економіці. Два інших прототипи представлені в таблиці у зв'язку з тим, що вони можуть послугувати корисною наукою.

Існують й інші способи аналізу і порівняння економічних систем. Основним ознакам, науково представленим у табл. 2, віддані переваги тому, що вони мають різні ідеологічні корені. Ці ознаки дозволяють порівнювати детермінанти ефективності економічної системи. Вибір назв для цих п'яти систем породжує певні проблеми. Загальноживані назви типу “капіталізм” і “комунізм” у свідомості багатьох людей суто негативно забарвлені. Крім того, вони неповно відображають сучасну реальність. Капіталізм зазнав суттєвих змін, зокрема це стосується відокремлення власності на засоби виробництва від управління ними. Отже, назва “вільне підприємництво” сприймається більшою мірою як описова щодо сучасної сутності системи цього типу, оскільки її найхарактернішими ознаками стали відносна свобода ринків і свобода започаткувати нову діяльність. Незважаючи на те, що “узгоджене вільне підприємництво” дуже подібне до “вільного підприємництва”, його все ж слід виділити залежно від ступеня гармонізації економічних рішень, яка можлива у країнах, де особисті цілі підпорядковані народному благу.

Комунізм — не дуже вдала назва для економічної системи, позаяк це більше мета, аніж реальність. Радянська економіка, що підпала б під цю категорію, офіційно називається соціалістичною. Проте це скороминуща стадія, проміжний тип системи, головне призначення якої — підготовка бази матеріального достатку для запровадження комунізму. Назва “адміністративно-командна система” краще відображає методи ухвалення економічних рішень і характер власності.

Таблиця 2

Основні ознаки	Типи систем				
	Вільне підприємництво	Узгоджене вільне підприємництво	Адміністративно-командна система	Розподільчий соціалізм	Ринковий соціалізм
1. Головний мотив і / або критерій діяльності	Максимізація прибутку	Максимізація приросту і прибутку	Максимізація виробництва	Прибуток	Життєздатність
2. Характер власності	Приватний	Приватний	Державний	Приватний	Колективний
3. Характер ринку	Вільний	Вільний	Керований	Вільний	Контрольований
4. Роль уряду	Обмежена вищезазначеними характеристиками	Гармонізувати економічну діяльність	Ухвалення рішень; планування; контроль	Компенсувати несправедливість при розподілі	Визначення цілей; координація; регулювання
5. Першопричина і головна мета	Економічна; ефективне виробництво	Економічна і політична; поліпшення становища країни, задоволення індивідуальних потреб	Політична; створення матеріальної бази комунізму	Соціальна; ефективне виробництво; справедливий розподіл	Соціополітична; економічна демократія через самоуправління

“Розподільчий соціалізм” у застосуванні, наприклад, до Швеції — цілком прийнятна назва, його головна опора і мета, що усвідомлювалися соціалістичним урядом впродовж чотирьох десятиліть, полягали у досягненні справедливості при розподілі багатства.

“Ринковий соціалізм”, назва, що застосовувалася до Югославії, може означати більшу свободу ринків, ніж це існує в дійсності. Така назва підкреслює цю ознаку, щоб показати відмінності подібної системи від інших, наприклад, Радянського Союзу. Визначальною рисою ринкового соціалізму є міра участі робітників у процесі управління підприємством.

Вільне підприємництво

Капіталізм прийшов на зміну середньовічним, феодальним системам, що характеризувалися кріпацтвом у сільському господарстві, ремісництвом і незначною торгово-обслуговуючою сферою, яка зв'язувала сільське господарство з ремісництвом. Суспільство складалося з невеликої групи дуже багатих і переважної більшості дуже бідних людей. Багаті вирізнялися високим рівнем особистого споживання, а не вкладанням одержаних прибутків у виробництво. І, як наслідок, спостерігалось незначне підвищення продуктивності праці, неістотні розширення виробничих потужностей, економічне зростання.

З часом про себе дали знати нові сили, і вони сформува-ли обличчя “капіталізму”. Розширення міжнародної торгівлі викликало необхідність спеціалізації, збільшення розмірів виробничих одиниць, появи комерційного хисту та механізмів кредитування і, таким чином, зумовило концентрацію капіталу та його відповідне вкладання. Технічні нововведення дозволили здійснювати спеціалізацію і широкомасштабне виробництво. Реформація і виникнення протестантської моралі, що схвалили й узаконили капіталістичний спосіб життя, визначили інший шлях спасіння через напружену працю, ощадливість і високу віддачу, вивільнили і раціональніше використали енергію, необхідну для виробничої діяльності. Потурання багатству перестало бути основною метою його створення. Значно важливішого значення набула ефективність його використання. Це забезпечувало моральне виправдання накопичення багатства, оскільки воно

потрапило б до рук, які використовували б його найефективніше, а отже, найдоброчесніше. Наголошуючи на святості будь-якої праці, протестантська мораль заохочувала самовіддану, дисципліновану працю на всіх рівнях суспільства.

Нації-держави сприяли подальшому розвитку “капіталізму”, створюючи правову та інституційну інфраструктуру у вигляді кодексу законів, стабільності грошової одиниці та внутрішніх ринків, а також прилучаючись до вдосконалення і розширення матеріальної інфраструктури, а саме транспорту і зв'язку. Таким чином, вони сприяли спрямуванню подальших приватних інвестицій безпосередньо на продуктивну промисловість і комерційну діяльність.

Адам Сміт у праці “Дослідження про природу і причини багатства народів” (1776) розкрив деякі гідні уваги ознаки капіталізму, виправдав його появу переважно економічно, а частково й морально, обґрунтував аналітично та ідеологічно, тим самим підтвердивши подальший розвиток капіталізму.

Наступні технологічні нововведення та зміни у виробництві привели до промислової революції, що супроводжувалася механізацією, поглибленням спеціалізації, зростанням продуктивності праці та розмірів підприємств, а також розширенням ринків.

Капіталізм піддавали гострій критиці. Найістотніший виклик кинув йому Карл Маркс. Він визнав, що протягом відносно короткого проміжку часу капіталізм створив могутні продуктивні сили і вважав його необхідною стадією розвитку людства, яку слід пройти, аби зруйнувати попередні менш продуктивні системи. Водночас К. Маркс наголошував, що капіталістична система надто несправедлива і страждає від напруженості й конфліктів. Тож вона неодмінно занепаде, а на її місці виникне комунізм як надзвичайно ефективний і справедливий лад.

На додаток до виклику, кинутого марксизмом та різними породженими ним рухами, на капіталізм чатували інші випробування на виживання. У процесі розвитку він перетворився на систему, яку нині можна з більшою відповідністю йменувати “вільне підприємництво”. До наступних викликів капіталізму належать:

- втрата Західною Європою лідерства на світовій арені, що підірвало основи капіталізму в цій частині світу;

- глибока криза з її банкрутствами, відмовою від сплати боргів, скорочення зовнішньої торгівлі, підрив фінансової стабільності та згуртованості;

- “Новий курс” Рузвельта і розширене використання державою фінансових і грошових важелів у Сполучених Штатах, країні, яка щойно стала новим bastionом капіталізму;

- поступове розпорошення власності на засоби виробництва шляхом розпродажу акцій і наступним відокремленням власності від управління.

Найсерйознішою загрозою стали народження і розвиток діаметрально протилежної економічної моделі, адміністративно-командної системи, що виникла в результаті Жовтневої революції 1917 року.

Серйозної критики система вільного підприємництва знає і досі з боку країн, що належать до цієї самої системи. Зазначене вище відокремлення власності від управління породжує ситуацію, за якої існують “власність без влади і влада без власності”, послаблюючи основне виправдання влади, що ґрунтується на власності як на “природному праві”. Нестача ресурсів і зміна контролю над їх використанням стримували економічне зростання, що має вирішальне значення для життєздатності системи вільного підприємництва.

Усі названі виклики і загрози призвели до змін, що визначили напрямок розвитку економіки вільного підприємництва. Враховуючи зазначені історичні передумови, можна дослідити характер такого розвитку і перетворень, яких зазнала система вільного підприємництва. Це буде здійснено шляхом розгляду її основних структурних ознак, пов'язаних з ними проблем, критики, а також реагувань коригуючих дій та реформ. Розвиток цієї системи узагальнено у табл. 3.

Максимізація прибутку — важлива спонuka приватного підприємництва та основний критерій оцінки його ефективності. Вона має таку першопричину: прибуток — винагорода за діяльність, вкладення капіталу і наражання на ризик. Прибуток — також міра перевищення результатів над витратами. Цей надлишок можна вкласти у подальший розвиток, зростання виробництва, а відтак у розширене відтворення багатства. Основна критика, націлена на максимізацію прибутку, полягає в тому, що прибутки можна максимізувати, мінімізуючи заробітну плату, розвиваючи засоби виробництва і підвищуючи ціни. Мінімізація заробітної плати була соціально небажана, оскільки робила багатих багатшими, а бідних

Таблиця 3. Розвиток системи вільного підприємництва

Основні ознаки	Породжені системою проблеми і критика	Реагування і реформи
1. <i>Максимізація прибутків</i> Для створення надлишків; інвестицій; зростання	Надмірне розширення; мінімізація заробітної плати; зубожіння пролетаріату	Виникнення профспілок; законодавство про мінімальну заробітну плату; зниження рівня бідності
2. <i>Приватна власність</i> “Природне право” і винагорода ефективності	Можливість нагромадження багатства у руках кількох людей	Прогресивне оподаткування доходів і спадщини; поширення та інституціоналізація власності
3. <i>Вільні ринки</i> Конкуренція спрямовує фактори виробництва у найефективніші сфери	Вільний ринок веде до циклічних коливань, спадів, монополізації, до створення картелів, недовикористання ресурсів	Податкове, монетарне, інше втручання держави; антитрестівське законодавство; певний контроль над цінами
4. <i>Обмежена роль уряду</i> Гонитва індивідуума за власною вигодою задовольнятиме переважну більшість людей	Зумовлює матеріальну та іншу нерівність; надає верховенство індивідуальним потребам над суспільними; допускає високий рівень безробіття	Соціальне законодавство: пенсійне забезпечення по старості, страхування на випадок хвороби та безробіття; громадські роботи; розширення контролю
5. <i>Головна мета</i> — ефективне відтворення багатства і задоволення індивідуальних потреб	Економічна і соціальна несправедливість	Поступове використання соціальних і політичних критеріїв у сфері ухвалення рішень та оцінки діяльності підприємств

біднішими, і стала економічно саморуйнівним процесом, позаяк обмежувала попит на товари і послуги та подальше розширення виробництва. Доведено, що тривалого розвитку засобів виробництва можна було б досягти тільки шляхом завоювання колоніальних або іноземних ринків, викликаючи небезпеку можливих конфліктів і послаблення системи. Мінімізація заробітної плати породила певні реагування і реформи: виникли профспілки, що набирали сили на переговорах при укладенні колективних договорів і змушували істотно

підвищувати заробітну плату відповідно до зростання продуктивності праці, а іноді й більше. Дійсно експлуаторський рівень заробітної плати був здебільшого ліквідований шляхом запровадження законодавства про мінімальний заробіток, прийнятого в усіх країнах вільного підприємництва. В результаті у країнах вільного підприємництва, що досягли високого рівня економічного розвитку, більшість людей стала багатшою, а бідність в основному було ліквідовано. Економічна нерівність ще існує, проте вона значно зменшена.

Інша важлива структурна ознака системи вільного підприємництва — приватна власність на засоби виробництва, її своєрідне моральне обґрунтування походить від так званого природного права на власність, тобто людина, докладаючи зусиль до створення спільного майна, може перетворити його на приватну власність. Проте ще вагоміші, логічніші її обґрунтування лежать у сфері економіки. Суть доказів полягає в тому, що якраз багатство дає можливість заощаджувати і вкладати капітал, що веде до його накопичення, розширення сфери застосування і подальшого зростання добробуту дедалі більшої кількості людей. Отже, збільшення приватної власності — основна винагорода тим, хто ефективно використовує фактори виробництва. Вістря критики цієї ознаки спрямоване на те, аби показати, що в разі відсутності контролю цей процес привів би до накопичення багатства в руках дедалі вужчого кола людей. Багатьом все це здавалось і морально, і політично несправедливим. До того ж мали місце спроби довести, що й економічно приватна власність могла бути неефективною. Оскільки в ході концентрації багатства віддається перевага інвестиціям, це обмежує попит на товари широкого вжитку і зменшує потребу в подальших інвестиціях. Накопичення капіталу в руках небагатьох автоматично приводить до розширеного виробництва.

Доведено, що попит, принаймні на товари широкого вжитку, залежить від купівельної спроможності населення, отже, більше визначається рівністю, ніж нерівністю у розподілі багатства. Якщо економічно і можна виправдати накопичення багатства у руках тих, хто ефективно його використовує, то право успадкування багатства менш обґрунтоване, позаяк немає жодної гарантії, що спадкоємці зможуть так само ефективно його використовувати. В той час як визнано, що вкладати капітал доцільніше у великих розмірах, аніж малими порціями, альтернативна структура капіталу, напри-

клад, в Японії, де основну частину капіталу позичають банки, свідчить, що фінансові інституції можуть збирати і об'єднувати малі заощадження у досить великі суми на інвестиційні цілі. Отже, концентрація капіталу у приватних руках не є обов'язковою передумовою накопичення капіталу. Головними реформами, що мали за мету подолання негативних наслідків концентрації багатства, передбачалося прогресивне оподаткування доходів і спадщини, яке більше сприяє процесові розпорошення власності, аніж прогнозованій їй концентрації. По обидва боки Атлантичного океану ще існують підприємства могутніх сімей-власників. Проте вони швидше стали винятком, аніж правилом. Домінуючою реальністю є широке розпорошення власності. Це зумовило докорінну зміну ролі власності у системі вільного підприємництва. Розпорошення через володіння акціями поступово послабило здатність акціонерів здійснювати прямий контроль над засобами виробництва. Фактично рішення про те, що виробляти, для яких ринків, шляхом якого поєднання ресурсів і як розпоряджатися прибутками, належить нині професіоналам, менеджерам підприємств, які не є їхніми власниками. Інституціоналізація власності через пенсійні фонди просунула цей процес ще на один крок вперед. Пряме володіння акціями, зрештою, дозволяє акціонерів розпоряджатися своєю часткою в разі невдоволення результатами або виходячи зі своєї оцінки сучасного курсу і перспектив, отже, це і є спосіб непрямого впливу на управління. Право на пенсію не дає подібних привілеїв. Члени правління і менеджери фондів, які діють від імені їхніх (фондів) справжніх власників, ними однак не контролюються. Останнім часом виникли нові обмеження прав власників, а потім і менеджерів. Групи людей у суспільстві, яких хвилює діяльність того чи того підприємства, утворювали виборчі округи і проголошували “права на право власності”, щоб впливати на управлінський апарат підприємства просто тому, що їх стосується його функціонування.

Все це розкриває зміст твердження “власність без влади і влада без власності”. З часом змінилися основи влади, право розпоряджатися ресурсами. Спершу влада походила від власності. Цей період можна було б назвати ерою “промислової аристократії”. Потім влада змістилася в бік компетентності, технічної здатності забезпечувати економічно ефективне використання ресурсів. Це, все ще домінуюче становище, можна було б назвати ерою менеджерів — “професійної мерито-

кратії”. Потім влада знову зміщується і виявляє тенденцію залежності від різних вкладників. “Власники” муситимуть схвалювати, визнавати або принаймні неохоче погоджуватись із управлінськими рішеннями. Така наступна стадія могла б називатися “власницька демократія”.

Третьюю і, напевно, найсуттєвішою ознакою вільного підприємництва є вільний ринок. Існує два різні, але близькі способи обґрунтування цієї структурної ознаки системи. Згідно з першим, вільний ринок означає існування конкуренції за придбання ресурсів і засобів виробництва. Оскільки той, хто найефективніше використовує ресурси, забезпечує найбільші прибутки, може запропонувати за них найвищу ціну і, таким чином, найшвидше їх придбати. Такий механізм автоматично забезпечує найпродуктивніше використання наявних ресурсів. Інше обґрунтування подав Адам Сміт. Він стверджував, що вільний ринок діє подібно до невидимої руки, яка керує індивідуумами з метою забезпечення їхніх економічних потреб, таким чином задовольняє інтереси переважної більшості.

Проте механізм вільного ринку має певні слабкі місця і помітні перебої у функціонуванні, отож за це він зазнає гострої критики. По-перше — схильність до циклічних коливань рівня економічної діяльності. Може зменшитися попит на деякі товари. Це може спричинити ланцюгову реакцію: зменшення попиту підсилюється скороченням матеріальних запасів, поступово посилюючи економічний спад. Досвід свідчить: якщо розпочався спад в економіці й немає втручання з боку держави, він може йти по спіралі до повної депресії. По-друге, складається враження, що у вільний ринок ніби вмонтовані саморуйнівні сили. За умови наявності справжньої конкуренції ринок функціонує надійно, розподіляючи найраціональніше засоби виробництва. Це передбачає існування багатьох дрібних виробників і покупців, які конкурують. Ціни відображають співвідношення попиту і пропозиції, ніхто не здатен взяти їх під контроль. У житті таке трапляється рідко. Оскільки прибутковість значною мірою може зростати залежно від здатності контролювати попит і пропозицію, а отже, й ціни, то до сфери короткочасних інтересів економічних учасників вільного ринку слід віднести якомога більший вплив на нього. З цим пов’язані спокуси і мотиви картелізації, монополізації або принаймні досягнення провідної ролі на будь-якому ринку. За таких умов можливе неоптимальне використання ресурсів. У зв’язку з цим підприємці, які найбіль-

ше переконані у перевагах вільного ринку і виступають його палкими прихильниками, час від часу стають його найзапеклішими конкурентами.

Для подолання слабких сторін вільного ринку і врахування спрямованої на них критики розроблялися нові заходи, приймався новий курс і здійснювалися реформи. Насамперед створювався механізм фіскально-податкового і монетарного інструментів впливу. Нагадаємо, як вони повинні функціонувати: коли починається цикл спаду, шляхом збільшення кількості грошей в обігу і зниження ціни за допомогою зменшення процентних ставок на кредити, іпотеку тощо можна досягти зростання купівельної спроможності й викликати додатковий попит. Іншим заходом, що по суті рівноцінний за ефективністю, але який важче застосувати, є зниження податків. Коли попит на товари і послуги переважає пропозицію, викликаючи інфляцію, можна вдатися до протилежних заходів. Для відновлення рівноваги між попитом і пропозицією можна зменшити кількість грошей в обігу, підвищити їхню вартість шляхом збільшення процентних ставок і податків. Застосовувалися й інші механізми компенсації циклічних коливань, зокрема інвестиції в громадсько-корисні роботи, антициклічне фінансування, а також були спроби збалансувати циклічні коливання попиту, породжені приватним сектором і попитом з боку державної влади. Останнім часом фіскальний й монетарний механізми дещо втратили свою ефективність. Це пояснюється політичними, а не економічними причинами. Урядам з політичним правлінням типу противаги важко підтримувати фіскальну і монетарну дисципліну, вони бояться програти вибори.

Інший напрямок реформ — ухвалення антитрестовського законодавства, покликаного захистити конкуренцію від руйнівної дії монополізації і картелізації. Його реалізація пов'язана з певними труднощами. Коли вперше було застосовано антитрестівське законодавство, зокрема у Сполучених Штатах, конкурентоспроможність будь-якого підприємства, по суті, визначалася на внутрішньому ринку. Нині конкурентоспроможність визначається переважно на світовому рівні. Запобіжне об'єднання підприємств, корисливе придбання і панівне становище на внутрішньому ринку можуть бути серйозною перешкодою на шляху до ефективної участі підприємств у міжнародній конкуренції, тим самим знижуючи ефективність системи в цілому.

Наступною структурною ознакою системи вільного підприємництва стала обмежена роль уряду в економічному житті. Спочатку передбачалося, що уряд лише гарантуватиме відповідне функціонування трьох детермінант ефективності системи: максимізація прибутків, законність і захист приватної власності та справжня свобода ринків. Обґрунтування обмеженої ролі уряду базувалося на переконанні, що реалізація власних інтересів індивідуума задовольнятиме переважну більшість людей. Невтручання як ознака капіталізму нині перестала бути реальністю. Досвід свідчить, що невтручання уряду могло б спричиняти надмірне безробіття, значну матеріальну і соціальну нерівність, вищість особистих цілей над громадсько-державними. Якщо вільний ринок функціонує нормально, це означає, що ресурси розподіляються між тими, хто платить за них найвищу ціну. Ринок сприяє і тим, хто має що запропонувати. Молоді, енергійні й компетентні люди можуть запропонувати свої сили і вміння, одержуючи за це велику платню, забезпечуючи свій добробут і навіть багатство. Хворі, менш компетентні або люди похилого віку перестають бути економічним активом, оскільки їм нічого запропонувати на ринку. Немає жодних економічних підстав, аби користуватися будь-якими ресурсами. Якщо йти за цією логікою до її крайніх форм, то суспільство слід очищати від таких людей, передавати їх під опіку родичів або друзів, а якщо вони багаті, дозволяти жити за рахунок спадщини. Тоді як економічно найприйнятніша логіка виживання є жорстокою, вона не прийнятна соціально і політично в будь-якому сучасному суспільстві, що визнає право кожної людини на задоволення принаймні основних життєвих потреб. Отже, спостерігається поступове зростання ролі урядів у виправленні несправедливостей ринкового розподілу шляхом розвитку соціального законодавства, запровадження пенсій по старості, страхування на випадок хвороби або безробіття, загальної допомоги всім нужденним. Тут уряди країн із системою вільного підприємництва відрізняються від урядів країн розподільчого соціалізму лише мірою втручання у механізм вільного ринку.

Зроблений аналіз показав сили, які сформували систему вільного підприємництва. У більшості випадків вона надійно функціонує і дозволяє країнам по обидва боки Північної Атлантики принаймні досягти дуже високих рівнів економічного розвитку. Хоча тут може виникнути низка суттєвих запитань:

Чи здатна ця система бути ефективною в усіх країнах, за всіх умов, пов'язаних з наявністю ресурсів, зростанням населення та його щільністю, а також на всіх стадіях економічного розвитку? За яких умов ця система найефективніша?

Щоб відповісти на ці запитання, наведемо деякі загальні міркування. Система вільного підприємництва, очевидно, високоефективна, коли:

- населення зростає повільно, що дозволяє поступово і без обмежень накопичувати капітал, нарощувати промислове виробництво, відбувається міграція населення із сільського господарства до промисловості, підвищується продуктивність праці в промисловості, а через запровадження нових технологій — і в сільському господарстві;

- країна в економічному розвитку досягає стадії масового споживання, на якій найвищим пріоритетом виступає задоволення індивідуальних потреб споживача, зокрема у товарах тривалого користування, комфорту і предметах розкоші, вимагаючи наявності великої кількості “вільних підприємств”, здатних задовольняти різні смаки і запити, а також зацікавлених у цьому.

Система, напевно, не дуже ефективна, коли:

- населення зростає дуже швидко і приватна ініціатива не спроможна забезпечити достатню кількість нових робочих місць;

- ресурси дуже бідні й потребують спрямування на очевидні пріоритетні потреби;

- країна обирає шлях швидкої індустріалізації, особливо в умовах зростання населення і певних ресурсних обмежень;

- країни в економічному розвитку наближаються до постіндустріальної стадії, і пріоритети починають зміщуватися в бік суспільних потреб — чисте навколишнє середовище, високий рівень, доступність освіти і охорони здоров'я, до того ж цікава, а не лише вигідна праця для всіх.

Система капіталізму з початку існування була “спроєктвана” так, аби відзначитись у накопиченні капіталу й ефективному створенні багатства. Лише поступово у функціонуванні системи усувалися зловживання і перебої, переваги надавалися соціальним та політичним аспектам. Нині діють різні сили, що знову видозмінюють систему і якоюсь мірою змусять її зблизитися з іншими системами. Аналіз цих систем дається у наступних розділах.

Система узгодженого вільного підприємництва

Основні ознаки цієї системи нагадують ознаки системи “вільного підприємництва”. Суть її насамперед зумовлюється тим, що прибутковість — головна передумова тривалої життєздатності підприємств і, отже, важливий критерій їхньої діяльності; панує приватна власність на засоби виробництва; розпорошення власності здійснюється через володіння акціями; ринок відносно вільний, з великою кількістю постачальників і покупців, ціни визначаються залежно від пропозиції, попиту і собівартості виробництва.

Система відрізняється від “найчистішої” форми вільного підприємництва узгодженістю економічних цілей у межах ділової спільноти, рівнем консультацій між бізнесом, урядом, а в деяких випадках — робітничими лідерами, а значить, можливість визначати національні економічні цілі й пріоритети, не вдаючись до імперативного планування або адміністративного розподілу ресурсів. Нами досліджено три моделі цієї системи — французька, західнонімецька і японська, перелічені у порядку підвищення ефективності систем з огляду на загальний економічний стан названих країн.

Поняття “узгоджене”, застосоване до економічної системи, вперше використали французи, і саме у *Франції*, напевно, у нього найглибші історичні корені. Появу його можна віднести до XVII ст., часів Людовика XIV і його міністра фінансів Ж. Б. Колбера. Вони заснували низку державних компаній і ввели жорсткий урядовий контроль над економічним життям країни. Сучасне перевтілення колбертизму виникло після Другої світової війни у формі індикативного планування і низки націоналізованих підприємств. 1946 року було створено Генеральний Комісаріат Планування як головний орган управління французькою економікою. Водночас у приватних руках залишалася більша частина власності, а ринковим силам дозволялося здійснювати основний розподіл і розміщення ресурсів¹⁷.

Послідовний перехід Франції від трьох- до п'ятирічних планів сприяв здійсненню відбудови, економічному зростанню і проведенню змін у структурі економіки. Процес планування виявився досить складним. По-перше, в нього було закладено

¹⁷ *Kindelberger C. P. French Planning in Comparative Economic Systems. Richard D. Irwin, Homewood, 111, 1969.*

загальні темпи економічного розвитку. Потім розроблялися детальні плани у різних комісіях, де представники відповідних сфер економічної діяльності зіставляли свої плани, інвестиційні пропозиції тощо. Результати роботи комісій порівнювали з метою встановлення незбалансованостей типу надмірних або недостатніх потужностей. Розроблялася загальна програма, що містила детальні галузеві плани. Такі плани не мали сили закону. У забезпеченні виконання їх уряд покладався в основному на розміщення капіталу через націоналізовані банки і політику кредитування. В результаті стали можливими сприяння розширенню “бажаної” діяльності й створення перешкод на шляху небажаної.

У Франції існують також інші причини, що забезпечують можливість повної узгодженості економічної діяльності і здійснення урядом великого впливу на економічне життя країни. Найважливіша з них — це, ймовірно, існування елітарної цивільної служби, професіонального управлінського *манда-ринату*. Це випускники престижних елітарних шкіл (*grandes ecoles*) і Академія Державного Управління, де вони здобувають знання і набувають уміння до напруженої і компетентної праці, прилучаються до спільних уявлень про долю нації та готові присвятити себе служінню їй. Така мережа освіти зберігає традиційні тенденції до централізації і визначає верховенство загальнонаціональних цілей над індивідуальними. Існує також добре організована система *власників*, що може обстоювати ідеї лідерів бізнесу і промисловців після консультацій у галузевих комітетах.

Розширення економічної діяльності, посилення її взаємозв'язків, більша відкритість до міжнародної торгівлі ускладнили індикативне планування і дещо знизили його ефективність. Останнім часом більші надії покладаються на ринкові фактори за умови, що і “узгодженість” досягається спрямуванням окремих команд в одному напрямі. Наприклад, у випадку з енергетичною проблемою вдалися до поширення інформації про неї, збільшення цін на нафту, широкого рекламування економії енергії, іншими словами, до “підвищення рівня свідомості” та одночасно до спонукального фінансування альтернативних джерел енергії.

Дієвість цієї системи послабляється гострими ідеологічними і політичними суперечностями між партіями і тим, що більшість організованого робітництва з неприязню ставиться до системи і залишається поза структурою влади.

Складається враження, що *Федеративна Республіка Німеччина* беззастережно віддана системі вільного підприємництва. Більше того, вона здатна забезпечувати високий ступінь гармонізації і управління економікою, не вдаючись до централізованого планування або адміністративного примусу. Цьому сприяє низка факторів та інституційних заходів.

По-перше, з часів Бісмарка існує традиція, згідно з якою уряд підтримує бізнес за допомогою протекціоністських тарифів або безпосередньої участі у бізнесі через державні компанії.

По-друге, спостерігається схильність населення до громадської дисципліни і підпорядкування вищим цілям. Ще важливішими є широке консультування, законодавство, що з нього випливає, і роль банків у формуванні напрямів діяльності у сфері промисловості і бізнесу.

Як роботодавці, так і робітники добре організовані й надійно захищені федераціями. Існує небагато випадків американського типу лобіювання спеціальних інтересів. Індивідуальні компанії звертаються не в асоціації, а до уряду через свої федерації.

Чиновники з виконавчих органів проводять широкі консультації з різними групами тиску, що є основою для формування політики і підготовки законодавчих ініціатив. Саме виконавча сфера розробляє законодавчі пропозиції, спрямовуючи економічне життя країни. Парламентарі обговорюють й ухвалюють закони, але вони не мають у своєму розпорядженні допоміжного персоналу, а отже, не готують закони.

Банки володіють акціями великої кількості компаній, надають їм кредити і можуть суттєво впливати на їхні головні рішення. Це додатково сприяє гармонізації ділової активності.

Своєрідна комбінація уряду, що загалом прихильно ставиться до бізнесу, незначних відмінностей між законодавчою і виконавчою сферами, добре організованих роботодавців і робітництва, могутніх банків та широкі консультації між цими різними складовими частинами структури влади дозволяють Німеччині виконувати злагоджену економічну мелодію без необхідності співати в унісон.

Якби існував приз за організацію економічної діяльності і водночас за обстоювання в основному системи вільного підприємництва, то перший такий приз одержала б *Японія*. Красномовним свідченням ефективності цієї системи стали визначні економічні досягнення Японії кількох останніх десятиліть.

Із другорядного становища вона піднялася майже до рівня Сполучених Штатів за валовим національним продуктом на душу населення і перевершила їх майже в десять разів за валовим національним продуктом на 1 км² площі¹⁸.

Забезпеченню такої ефективності економіки сприяє низка факторів:

- перший і найголовніший полягає в тому, що культурними цінностями пояснюються природність і майже обов'язковість для японців підпорядковувати інтереси індивідуума або невеликої групи “вищим цілям” типу національного економічного розвитку;

- другий — природі процесу ухвалення рішень в Японії притаманна велика *схильність* до уникнення конфліктів, обговорення кола питань і проблем з усіма заінтересованими. Досягнення згоди — процес повільний і виснажливий, однак у подальшому забезпечує прихильність до ухвалених рішень;

- третій — інституційні заходи, тобто організація діяльності уряду, промисловості й робітництва;

- четвертий полягає в існуванні компетентної і відданої справі адміністративної еліти¹⁹.

Перші два фактори уже розглянуто в цій книзі. Два останніх потребують невеликого уточнення.

Уряд вбачає своє головне призначення в тому, щоб сприяти діяльності у сфері бізнесу, а не регулювати її. Він покладається швидше на “адміністративні директиви”, вплив через сприятливі умови кредитування і механізми типу ліцензій на спорудження підприємств, ніж на правила і закони, аби змусити компанії додержуватися визначених цілей. Законодавці, які не одержують підтримки “персонального виборчого округу” і не мають власного штату, у процесі підготовки законів мусять спиратися на виконавчі органи. Міністерство зовнішньої торгівлі й промисловості (МІП) проводить дослідження, розробляє прогнози, визначає цілі й завдання, широко інформує про них законодавців. Міністерство фінансів контролює Національний Банк Японії, який позичає гроші великим банкам, а ті, у свою чергу, забезпечують компанії лівовою часткою

¹⁸ Okita S. Japan, China, and the United States: Relations and Prospects Foreign Affairs, Summer 1979, 57 (5).

¹⁹ Vogel F. E. Guided free enterprise in Japan. Harvard Business Review, May – June 1978, 56 (3).

капіталу. Оскільки Міністерство фінансів також контролює систему податків, то воно може істотно впливати на виконання директив МІТІ.

Обидва міністерства, особливо МІТІ, залучають промисловість до широких консультацій. Велика промисловість відіграє провідну роль в економіці й згрупована у три традиційні “конгломерати” (*дайбацу*) і пізніше утворені об’єднання, що концентруються навколо трьох великих банків. У цих об’єднаннях проводиться багато консультацій та узгоджується стратегія розвитку. Крім того, існують торгові асоціації, утворені за галузевою ознакою, де проводяться подальші консультації, і, на завершення, могутня організація покликана прикривати головні фірми “Кейданрен”, що забезпечує форум обговорення усіх ключових економічних питань, обстоює інтереси бізнесу, а її штат фахівців здійснює численні дослідження, котрі використовуються різними міністерствами як вхідна інформація для формування стратегії розвитку. Позаяк робітництво організоване у профспілки переважно на рівні компаній, і, враховуючи традиційну практику зайнятості робітника протягом усього життя у великих фірмах, виникає думка, що інтереси робітництва в основному збігаються з інтересами його компаній. Робітничі лідери консультуються між собою та одержують поради від деяких урядових органів.

Виникають зіткнення інтересів, одні компанії зазнають збитків, зате інші, чия діяльність відповідає урядовим цілям, мають підтримку, однак складається враження, що все це чиниться в інтересах країни.

Загальна схильність до уникнення конфліктів, проведення консультацій, налагодження співробітництва доповнюється діяльністю елітарного ядра чиновників (сформоване переважно з випускників престижного факультету права з не менш престижного Токійського університету), що й дозволяє системі так ефективно функціонувати. Завдяки жорсткій системі відбору такі чиновники кмітливі, компетентні, працьовиті й беззастережно віддані справі. Таких управлінців не завжди люблять, іноді навіть недолюблюють за зверхність, проте рідко беруться під сумнів їхні компетентність і обов’язок служити нації. Чиновники володіють моральним авторитетом, підтримуваним методом батога і пряника, що посилює їхній вплив у суспільстві.

Розглянуті різні форми системи “узгодженого вільного підприємництва” мають низку спільних рис. По-перше, уряди

вважають однією з головних своїх функцій сприяння економічній діяльності, а не просто її регулювання або контроль. Законодавча і виконавча влади різко не розмежовані й, безумовно, не протистоять одна одній, отже, законодавство й управління краще узгоджені. По-друге, групи з різними економічними інтересами мають широку соціальну базу, добре організовані, усі дотримуються правил гри та усвідомлюють значення національних інтересів. По-третє, надійно відпрацьовано процес консультацій. Нарешті — це наявність компетентної, вивданої справі й досить стійкої адміністративної еліти.

Все це дозволяє дійти висновку: чим більші загальне визнання “справедливості” системи і схильність до взаємин співробітництва між урядом, бізнесом і робітництвом, тим ефективніше функціонує система.

Адміністративно-командна система

Така назва системи визначає витoki економічної влади, ініціативи і ключових рішень, державну власність та контроль над засобами виробництва. Найхарактернішим представником такого типу економічної системи є Радянський Союз. Її поява пов'язана з егалітарно-колективістськими цінностями, що ґрунтуються на марксистській ідеології, яка виникла з аналізу капіталізму у вигляді реакції на нього. Основоположний постулат цієї ідеології полягає в тому, що економічні відносини визначають усі інші. Тому кінцевою метою суспільного ладу, а отже, її економічної системи, має бути повна економічна рівність. Капіталізм базується на економічних несправедливостях та експлуатації робітників шляхом присвоєння власниками доданої вартості, створеної робітниками. Незважаючи на те, що капіталістична система вивільняє великі продуктивні сили і створює простір для їхнього розвитку, вона приречена на руйнацію внаслідок внутрішніх антагонізмів і класової боротьби. Зруйнування капіталістичної системи має здійснюватися через пролетарські революції. Першою такою подією стала Жовтнева революція 1917 року. Багато дослідників доводять, що Жовтнева революція відбулась у невідповідній країні, оскільки царська Росія не досягла достатньо високого рівня капіталістичного розвитку. Країни Західної Європи теоретично більше дозріли для революцій, бо мали високий рівень індустріалізації, сформований клас пролетаріату і порівняно високу політичну

свідомість. Оскільки соціально-економічний прогрес у Західній Європі досягався мирними демократично-парламентськими засобами, у середовищі робітничого класу не виникло достатньої прихильності до революції у цій частині світу. Перемога революції в Російській імперії зумовлена низкою причин. Царський режим залишився без підтримки більшості населення. Дехто з аристократії боявся, що режим ставав надто ліберальним, надто прогресивним. Інтелігенція ж вважала, що він недостатньо прогресивний. Селяни все ще не мали землі, робітники зазнавали експлуатації, а неросійські національності — пригноблення. Армія була деморалізована воєнними невдачами у Першій світовій війні. З іншого боку, були лєнінські приваблюючі гасла: “землю — селянам, волю — неросійським народам, владу — пролетаріату”, а також невелика, але дисциплінована і віддана справі група революціонерів. Схилити чашу терезів у бік революції допоміг той факт, що декадентський режим за допомогою Заходу часом, здавалося, більше дбав про придушення національно-визвольних рухів, ніж про протидію комуністичній революції.

У своєму розвитку радянська економіка пройшла кілька стадій. Спершу це була фаза “воєнного комунізму”, яка тривала з 1918-го по 1922 рік. Вона характеризувалася націоналізацією промислових, банківських і комерційних підприємств, ліквідацією власників і заснуванням рад робітників. Технічна та управлінська некомпетентність нових керівників, усунення нормальних комерційних стосунків і ліквідація грошово-матеріальних стимулів призвели до дуже слабкої економічної діяльності цього періоду. Аби підняти економіку, було запроваджено “нову економічну політику (НЕП)”. Відновлювалися приватна власність на дрібні підприємства і нормальні комерційні стосунки. За кілька років вдалося відбудувати економіку, а обсяг її виробництва досяг довоєнного рівня.

У 1929 році нову економічну політику скасували й перейшли до фази швидкої, форсованої індустріалізації, що почалася з першим п’ятирічним планом. Вибір цього нового курсу пояснювався кількома причинами. Вільне підприємництво як характерна ознака нової економічної політики було ідеологічною поступкою капіталізму, складалося враження, що Радянський Союз обирає шлях, протилежний його політичним цілям. Темпи індустріалізації і модернізації оцінювались

як неадекватні. Вважалося за необхідне створити надійний захист Радянського Союзу від ворожого навколишнього світу й підтримувати наступні пролетарські революції за кордоном; таким чином, все це вимагало сильної армії і, в свою чергу, потребувало міцної індустріальної бази.

Нова політика містить низку складових. Перша — насильницька колективізація сільського господарства. Її цілями були: знищення приватної власності в аграрному секторі, сприяння широкомасштабному обробітку землі й механізації, вивільнення частини робочих рук із сільського господарства для промисловості, встановлення повного контролю над виробництвом і постачанням продовольства для міського промислового населення, що швидко зростало, та вилучення прибутків від сільськогосподарського виробництва для фінансування інвестицій у промисловість. Друга складова політики — надання пріоритету розвитку енергетичної бази, металургії, машинобудуванню та створенню матеріальної інфраструктури. Третя складова — рішення про підтримання високого рівня інвестицій шляхом стримування тогочасного споживання. Все це втілювалося в життя методами централізованого планування, адміністративного розподілу ресурсів та інтеграції всіх економічних об'єктів через державний апарат. Друга світова війна затримала цю фазу економічного розвитку, і вона тривала аж до початку 60-х років. На той час в країні основні економічні цілі було досягнуто, завершено піднесення економіки і створено широку індустріальну базу. Оскільки економіка стояла на порозі стадії зрілості, то змінилися пріоритети і спостерігалася нерішуча спроба реформувати економічну систему.

За ці звершення заплачено величезну соціальну і політичну ціну у вигляді масового голоду під час колективізації, наступного постійного недопостачання товарів широкого вжитку і, безумовно, сталінського терору. Тут не аналізується ця ціна, оскільки ставиться за мету зосередити увагу на механізмах і функціонуванні різних економічних систем, поглибити розуміння того, як узгоджуються або не відповідають одні одним різні системи цінностей, типи політичного правління й економічна система та яким чином можна вдосконалити їх функціонування.

На підставі цього короткого історичного екскурсу розглянуто головні структурні ознаки економічної моделі адміністративно-командного типу, окремі її слабкі сторони і

Таблиця 4. Розвиток адміністративно-командної системи

Основні ознаки	Породжені системою проблеми і критика	Реагування і реформи
1. <i>Максимізація виробництва продукції</i> Через кількісні показники задля швидкої індустріалізації; добробут	Відхилення, пов'язані з показниками поодиноких успіхів; марнотратство; непотрібні товари	Зростання кількості показників діяльності доданої вартості; введення вартісних показників; відновлення показників прибутковості
2. <i>Державна власність</i> Ліквідувати нерівність у матеріальному становищі; забезпечити раціональне використання засобів виробництва	Недостатні винагороди за працю; збереження неефективних підприємств; неоптимальне використання ресурсів	Стимулювання індивідуальної діяльності; поділ прибутків, одержаних підприємством; приватні земельні ділянки у сільському господарстві (приватна власність на більшу частину земель у Польщі)
3. <i>Керований ринок</i> Ресурси направляються у пріоритетні галузі; повне використання обладнання та ресурсів; стабільність; самозабезпечення	Ціна не відображає вартість; нераціональне використання капіталу; низька якість товарів широкого вжитку; неадекватна міжнародна спеціалізація / брак конкурентоспроможності	Реформа цін з метою приведення у відповідність з вартістю; проценти на капітал; ціни вільного ринку на окремі товари; розширення зовнішньої торгівлі
4. <i>Визначальна роль уряду</i> Чіткі цілі; пріоритети; верховенство державних потреб над індивідуальними	Багаторазове збільшення пріоритетів; проблеми з логістикою; ускладнення централізованого планування; бюрократизація	Децентралізація; відносини між підприємствами на комерційних засадах
5. <i>Першопричина та основні цілі</i> Переважно політичні; змінити відносини власності й створити матеріальну базу для побудови комунізму	Відхилення, пов'язані з відступом від "економічних законів", зокрема дефіциту; нераціональне цінотворення	Поступово визначаються "об'єктивні економічні закони" і частково інтегруються у систему

необхідні реформи. Разом з тим здійснено і спробу виділити напрямок її розвитку. Результати наведені у табл. 4.

Перша ознака адміністративно-командної системи — орієнтація на максимізацію виробництва продукції. Позаяк комунізм визначався як кінцева мета, реалізація фундаментального принципу “кожному за потребами” вимагала спершу створення бази матеріального достатку. Творці цієї системи вбачали найкращий шлях її організації в наданні кожному економічному об’єктові точного кількісного завдання щодо виробництва продукції. Максимізація прибутків розглядалась як засіб експлуатації робітників, а тому вважалась ідеологічно неприйнятною. Отже, замість оцінювання діяльності підприємств і управління ними за створеним прибутком визначалося виконання (або перевиконання) планів виробництва продукції за обсягом і в результаті отримували “показник успіху роботи”.

Такий спосіб оцінювання діяльності підприємств веде до викривлень. Існує безліч шляхів максимізації виробництва продукції через надмірні витрати капіталу, праці, сировини або нерациональне використання обладнання. Викривлення можуть бути особливо значними, якщо продукція не має єдиної провідної характеристики або стандарту якості. Наприклад, можна виробляти заплановану кількість водопровідних кранів, використовуючи нестандартні матеріали і робочу силу низької кваліфікації, в такому разі крани швидше за все працюватимуть ненадійно, потребуватимуть частих ремонтів або вийдуть із ладу. Необхідну кількість дахового заліза можна швидше виготовити, використовуючи дедалі більше прокатних станів, шляхом надмірного витрачання прокату, а отже, витрат сировини, виконуючи марну роботу лудіння заліза чи застосовуючи дорожче обладнання й більше робочої сили. З кількісними завданнями пов’язана інша трудність: оскільки планові органи встановлюють обсяги виробництва, одержавши від підприємств показники їхніх виробничих потужностей, цілком природним є потяг до заниження цих показників, аби одержати занижені планові завдання. Це веде до тривалих уточнень планів і навіть досягнення “домовленостей” між різними заінтересованими органами і тими, які визначають плани, що можуть бути заниженими або завищеними порівняно з фактичними виробничими потужностями і наступним неоптимальним використанням засобів виробництва й ресурсів.

Цей внутрішній недолік системи викликав серйозну критику і спроби виправити становище. На перших порах це досягалося

збільшенням кількості показників успішної діяльності. Повернемося знову до прикладу з даховим залізом. Підприємство замість єдиного завдання виготовити певну кількість дахового заліза у квадратних метрах одержало б, наприклад, такі завдання і нормативи: обсяг виробництва різного сортаменту в тоннах і квадратних метрах, процент поновлення фондів, витрати людино-годин на одиницю виробленої продукції тощо. Однак значне збільшення кількості показників успішної діяльності ускладнює ухвалення управлінських рішень, не створюючи раціонального критерію розподілу ресурсів, оскільки існує ще й інша істотна трудність, пов'язана з цим типом економічної системи. Підприємства не розпоряджаються своєю продукцією і не несуть відповідальності за її реалізацію. Тому в них відсутні внутрішні стимули до забезпечення якості продукції та її придатності для вжитку. Виявляється, набагато важче розвиватися, застосовуючи показники успішної діяльності, ніж використовувати такий один показник, як прибуток, що визначає приріст виробленої продукції над витратами підприємства. Різні країни Східної Європи застосовували окремі показники доданої вартості, але, що важливіше, з часом повернулися до показників прибутковості. Нині процес планування для багатьох підприємств на додаток до деяких кількісних показників успішної діяльності повинен в окремих випадках включати план прибутку, тоді робота підприємств оцінюватиметься за його виконання.

Друга ознака адміністративно-командної системи — державна власність на засоби виробництва. Вона має подвійне обґрунтування. За приватної власності допускається експлуатація, і це може посилювати економічну нерівність, класові суперечності й конфлікти. У марксистській ідеології приватна власність — основне соціальне зло. Крім того, вважалося, що привласнення державою усіх засобів виробництва вестиме до раціонального використання ресурсів, зростання виробництва продукції і тим самим сприятиме створенню матеріальної бази для побудови комунізму. Цій характерній ознаці притаманні недоліки. Багатьом людям властива схильність до користоловства; якщо вони позбавлені можливості отримувати і примножувати результати своєї праці, то їхні зусилля зменшуватимуться. Подібне спостерігалось особливо в аграрному секторі економіки. Праця у сільському господарстві справляє враження улюбленого заняття. Здавалося б, що приватновласницький інтерес до землі посилює стимули до праці. До того ж приватна

власність у поєднанні з вільним ринком потребує дотримання принципу економічної ефективності під загрозою банкрутства. Це автоматично породжує стимули до праці й гарантує ощадливе використання ресурсів. В умовах, коли власником усіх підприємств виступає держава, яка водночас ставить неекономічні цілі, зокрема досягнення повної зайнятості, неефективні підприємства можуть функціонувати й далі, що призводить до далеко не оптимального використання ресурсів.

Заходи з метою подолання деяких із цих труднощів вживали принаймні у період переходу до комунізму. Отже, відновлювалися матеріальні стимули, що ґрунтувалися на індивідуальній праці. Підприємствам дозволялося залишати у власності й розпоряджатися частиною створених ними прибутків. Це забезпечувало підприємствам, насамперед їхньому управлінському персоналу, стимули до ефективного функціонування, оскільки від цього також залежать заробітки менеджерів. У сільському господарстві дозволено мати присадибні ділянки, на яких колгоспники можуть вирощувати продукцію для власного споживання і продажу на відносно вільному ринку з метою поповнення своїх неадекватних заробітків, одержуваних за працю в колгоспах. Окремі країни Східної Європи, зокрема Польща, відновили приватну власність на більшу частину земель.

Третя ознака адміністративно-командної системи — керований ринок. Вважалось, що шляхом централізованого вирішення питань — хто і що виробляє; за допомогою яких засобів; кому передає і за якою ціною, і контролю за виконанням їх держава змогла б спрямовувати ресурси у пріоритетні галузі, домагатися повного використання виробничих потужностей, ресурсів і тим самим гарантувати економічну стабільність, повну зайнятість і високий ступінь економічної самостійності. Для Радянського Союзу автаркія здавалась економічно можливою у зв'язку з його масштабами і широким спектром запасів природних ресурсів. Політично вона була бажана, бо відповідала намірам захистити і поширити комуністичну революцію. Ця ознака системи також породжує окремі проблеми. Коли ціни встановлюються централізовано, відповідаючи будь-яким критеріям, крім суто економічного, вони перестають відображати справжні витрати виробництва. Ціни, встановлені таким свавільним шляхом, викликають певні збитки і зловживання дефіцитними ресурсами. Наприклад, з ідеологічних мотивів було вирішено, що не слід застосовувати поняття

ціни капіталу і норми прибутку. У деяких галузях економіки це призвело до невикористано капіталомістких виробничих процесів.

У подальшому труднощі виникають тоді, коли економіка урізноманітнюється і розширюється асортимент продукції. Збільшується перелік цін, які мають визначатися централізовано, зумовлюючи розширення і неефективну діяльність бюрократичного апарату. Додаткова складність пов'язана з впливом такого методу встановлення ціни на якість товарів широкого вжитку. Досить легко централізовано встановити ціну за кількість продукції, та набагато складніше визначити її відповідно до певного критерію якості. Зрештою свавільне встановлення цін деформує розуміння відносних переваг економіки, ускладнює вибір рішень у галузі зовнішньої торгівлі.

Щоб подолати ці труднощі, вдавалися до різноманітних заходів і реформ. З метою наближення механізму формування цін до ефективного ціноутворення, ціни періодично переглядали. Відновлювали норму відсотка на капітал, визнаючи той факт, що її нульовий рівень передбачає необмежений приплив капіталу і, отже, марнотратство у його використанні. Позаяк ця норма прибутку встановлювалася свавільно відповідними органами, вона далеко недостатньо відображала попит на капітал та альтернативні способи його використання. Щоб зменшити тягар централізованого встановлення цін, товари відносять до кількох різних категорій. Ціни на стратегічні товари визначають централізовано; так само централізовано формується шкала цін на проміжні товари; на товари виключно місцевого значення ціни встановлюються відповідно з попитом і пропозицією.

Рішення у сфері зовнішньої торгівлі ґрунтуються здебільшого на аналізі співвідношення витрати / випуск. Після розроблення економічного плану проводиться аналіз, щоб виявити витрати, які бажано скоротити, і прибутки, які слід збільшити або можна створити. Перше потребує імпорту, а друге призначене на експорт. Світові ціни частіше, ніж внутрішні, використовуються для обмінних операцій. Розроблено певні показники, щоб дати приблизну оцінку порівняних переваг. Зовнішня торгівля частково стосується імпорту передових технологій, які допомагають подолати ще й іншу трудність, пов'язану з невідповідним рівнем впровадження теоретичних наукових знань у нові товари та ефективніші технологічні процеси.

Наступна характерна ознака цієї економічної системи — провідна роль уряду у розв'язанні всіх економічних питань. Її логічне обґрунтування полягало в тому, що уряд мусить бути здатним визначати через свої планові органи ясні цілі й пріоритети, надавати верховенство суспільним потребам над приватними і відповідно розподіляти усі ресурси.

На ранніх, первісних стадіях економічного розвитку за наявності кількох пріоритетів уряду значно легше здійснювати тотальний контроль над економічним життям. У міру урізноманітнення економіки відбувається багаторазове збільшення пріоритетних напрямків і ускладнюються планування, управління, контроль. Складність зростає швидше експоненціально, ніж як лінійна функція від збільшення масштабів та різноманітності економіки. Це породжує інформаційне перевантаження і комунікаційні труднощі, що спричинює виникнення вузьких місць, тимчасових криз і подальше зростання бюрократичного апарату. Впродовж останніх десятиліть неодноразово вдавалися до певних реформ, щоб подолати зазначені труднощі. До них слід віднести створення економічних районів, наступне їх перегрупування, децентралізацію процесу ухвалення рішень і запровадження комерційних взаємин між підприємствами, які виробляють продукцію, і тими, що її розподіляють.

Основу структури розглянутої економічної системи становили суто політичні міркування, тобто зміна стосунків власності й створення матеріальної бази комунізму. Таке підґрунтя зумовило чотири основні її структурні ознаки, а саме: максимізація виробництва продукції, державна власність, керований ринок і провідна роль уряду. Кожна з цих ознак окремо й у взаємодії з іншими зумовила виникнення певних деформацій. Спроби подолати їх приводили до застосування ортодоксальних економічних критеріїв у процесі ухвалення рішень. Головним серед них є прибуток, як найкращий і найпростіший критерій визначення результатів діяльності підприємства й ціноутворення, що адекватно відображає вартість і забезпечує раціональніше використання дефіцитних ресурсів. Часткове застосування в економіці цих та інших “об’єктивних економічних законів” — важливий напрям розвитку системи. Окремі країни, що створили свої економічні системи на кшталт радянської, наприклад, Угорщина, здійснили навіть глибші економічні реформи.

З усього цього, очевидно, можна зробити висновок, що, з одного боку, адміністративно-командна система все ще істотно відрізняється від системи вільного підприємництва, якщо

брати до уваги характер власності на засоби виробництва, а з іншого — спостерігається тенденція до зближення у підході використання матеріальних стимулів, критеріїв прибутковості та окремих механізмів вільного ринку у розподілі ресурсів. Цим пояснюється висновок про наявність конвергенції між обома системами, що з самого початку були ідеологічно протилежні.

Хоча зроблений аналіз висвітлив багато наявних труднощів, а також застосовуваних модифікацій первісної структури економічної системи адміністративно-командного типу, безперечним є той факт, що Радянський Союз швидко зростає як одна з найбільших індустріальних держав світу. Прийнята ним економічна система стала очевидним знаряддям здійснення швидкої індустріалізації. Чи не слід в результаті зробити висновок, що цей тип системи найефективніший і може бути зразком для багатьох суспільств, які перебувають на різних стадіях розвитку і володіють різними запасами ресурсів? Навряд. Так само, як і будь-яка інша, ця економічна система високоефективна за певних умов і зовсім неефективна за інших. Вона забезпечує окремі характерні переваги, але за них доводиться дорого платити.

До переваг системи слід віднести можливості:

- визначати стійкі пріоритети і відповідно розподіляти ресурси: тож існує можливість послідовно зосереджуватися, наприклад, на створенні енергетичної бази, важкої промисловості й матеріальної інфраструктури, наслідуючи приклад інших країн;

- обмежувати споживання і нарощувати темпи зростання інвестицій;

- надавати перевагу суспільним потребам, зокрема освіті, охороні здоров'я, над індивідуальними потребами, наприклад володіння автомобілем;

- гарантувати повну зайнятість.

Вона має окремі недоліки, а саме:

- потреба в наві'язуванні дисципліни і повної одноманітності;

- насильне зволікання у задоволенні індивідуальних потреб споживача;

- загальний низький рівень якості товарів широкого вжитку;

- трудність перебування на передових рубежах у сфері комерційно вигідних технологічних нововведень за умови планування призводить до вибору легшого шляху копіювання наявних досягнень, ніж сприяння новим винаходам;

- відсутність конкурентоспроможності на світовому ринку, за винятком експорту сировини та відносно простих товарів.

Цілком логічно припустити, що економічна система адміністративно-командного типу може бути ефективною:

- у країні з наявним широким спектром ресурсів, а отже, з потенціальною автаркією;

- у країнах з надлишком робочої сили, в яких зайнятість людей навіть у низькопродуктивних сферах це краще, ніж масове безробіття;

- за надзвичайних ситуацій, коли раціонування і розподіл ресурсів — єдиний шлях задоволення основних потреб;

- в умовах необхідності швидкого проходження ранньої стадії індустріалізації, особливо на етапі економічного піднесення.

У міру того, як країна досягає вищих щаблів індустріального розвитку і могла б перейти до стадії масового споживання, економічна система командно-адміністративного типу стає громіздкою і несприйнятливою до змін — вона більше стримує розвиток, ніж сприяє йому. Лише за наявності численних центрів ухвалення економічних рішень і прояву ініціативи система може відгукнутися на різноманітні потреби й вимоги населення. Водночас можна стверджувати, що після проходження країнами стадії масового споживання і надання більшої ваги суспільним потребам в економічному житті дедалі зростатиме роль уряду; отже, окремі ознаки економіки адміністративно-командного типу можуть бути ефективнішими за відповідні ознаки системи чисто вільного підприємництва, в якій вільний ринок виступає єдиним розподільником.

Розподільчий соціалізм

Ця економічна система — своєрідне поєднання соціалістичних цілей і, в основному, системи вільного підприємництва. У різних варіантах вона існує у Скандинавських країнах, але для цього конкретного дослідження, мабуть, найбільше підходить приклад Швеції. Основоположний принцип системи полягає у розмежуванні двох економічних функцій: створення багатства і його розподілу. Перша здійснюється приватним сектором за принципами вільного підприємництва. Друга — шляхом прямого втручання уряду, щоб компенсувати і виправити способи, визнані як несправедливі у розподілі, які відрізняються від механізмів вільного ринку. Основні ознаки системи, її окремі проблеми і наслідки представлено у табл. 5.

Таблиця 5. Розвиток розподільчого соціалізму

Основні ознаки	Породжені системою проблеми і критика	Реагування і реформи
1. <i>Максимізація прибутку</i> Дієвий стимул до праці; дисципліна на виробництві у використанні ресурсів	Високі податки і соціальне забезпечення послаблюють індивідуальну мотивацію, якщо праця не стала умовою виживання	Збільшення внутрішньої мотивації через участь працівників в ухваленні рішень; якісні умови праці; соціальні винагороди від роботи
2. <i>Приватна власність</i> Свавільне відчуження власності вважається несправедливим і економічно неефективним	Окремі групи приватних власників; банкам все ще належить провідна роль в економіці	Високі державні податки, зменшення акумуляції багатства; поступова інституціоналізація власності профспілками
3. <i>Вільний ринок</i> Найкращий механізм розподілу ресурсів, зокрема товарів широкого вжитку	Схильність до циклічних коливань; нерівномірність розвитку регіонів; згасання окремих галузей промисловості	Податкове стимулювання інвестицій для рівномірного розвитку регіонів, а також для контролювання циклічності в економіці
4. <i>Роль уряду</i> Сприяті створенню багатства соціально справедливими способами і гарантувати справедливий розподіл	Великий бюрократичний апарат, який зменшує ініціативу; докучливість “опікунської” держави, що викликає песимізм	Запобігання втрати конкурентоспроможності на міжнародному ринку; спроби зменшити бюрократизм
5. <i>Першопричина і цілі</i> У створенні багатства панує вільне підприємництво; роль соціалістичного уряду полягає у встановленні справедливого розподілу	Дилема між ефективністю, а отже, стимулами, незначними витратами і рівністю у доходах; можливості; соціальне забезпечення	Брати до уваги малий розмір країни; потреби в імпорті і експорті; таким чином міжнародна конкурентоспроможність встановлює зовнішні обмеження на розподільчу справедливість

Дещо докладніше розглянемо головні структурні ознаки системи розподільчого соціалізму. Максимізація прибутку є мотивом і основним критерієм оцінювання діяльності підприємств. Прибутки розглядаються як міра перевищення обсягів випуску продукції над витратами виробництва, отже, як свідчення раціонального використання ресурсів. Країні не загрожують методи максимізації прибутків за рахунок мінімізації заробітної плати, завдяки силі профспілок і їхній підтримці соціалістичним урядом, що перебував при владі понад сорок років. Це знайшло відображення у законодавстві, яке запобігає всякій формі експлуатації та зловживанню владою, що нею наділені підприємства.

Занепокоєність і проблеми, які виникли у зв'язку з максимізацією прибутку, зосереджені на труднощах збереження відповідного рівня рентабельності, щоб забезпечити інвестиції та нововведення для збереження тривалої життєздатності. Рентабельне функціонування підприємства, окрім іншого, потребує значного стимулювання людей, які на ньому працюють. Оскільки існують, з одного боку, високе прогресивне оподаткування, а з іншого — істотний рівень соціального забезпечення, праця приносить менші матеріальні винагороди і перестає бути жорсткою економічною необхідністю, в результаті послабляючи стимул до праці. Аби запобігти цим негативним проявам, вживалися численні заходи на рівні приватних фірм, а також на державному макrorівні у вигляді відповідного законодавства. Основна увага згаданих заходів зосереджувалася на компенсації послабленої зовнішньої мотивації (висока платня за сумлінну працю) посиленням внутрішньої мотивації до праці. Цього було досягнуто шляхом розширення можливостей робітників впливати на рішення, які позначаються на їхній праці, підвищенні її якості, поліпшенні умов праці, зростанні соціальних винагород за роботу, спрямовану на більшу самостійність робочих груп; зменшення ієрархічних відмінностей, тобто на посилення почуття гідності людини праці. Після проведеного експерименту участь робітників у керівництві підприємством на рівні його правління було закріплено законодавством. Мета такого заходу — виділити істотнішу “частку” тих, кого найбільшою мірою торкається діяльність підприємства, посилити почуття їхнього обов'язку, відповідальності й, таким чином, підвищити економічну ефективність підприємства.

Приватна власність протистоїть соціалістичній ідеології, яка обстоює громадську, колективну або державну власність.

Проте вона визнається і допускається як основна форма власності з огляду на низку причин. По-перше, у Швеції, коли до влади прийшли соціалісти, приватна власність була усталеною формою. Стрімке проведення суцільної націоналізації демократичним способом було б неможливим і могло б призвести до економічно руйнівних наслідків. По-друге, свавільне і раптове позбавлення людей власності політично виглядало несправедливим. Найсуттєвіші міркування, напевно, стосувалися сфери економіки. Досвід інших країн свідчить, що вільне підприємництво, важливою складовою якого була приватна власність, справляє враження ефективної системи для створення багатства. Проведення націоналізації, автоматично не підвищувало економічну ефективність відповідних країн, а часто-густо призводило до протилежного результату. Отже, вважалося, що уряд не може мати відносних переваг у безпосередньому управлінні підприємствами, які виробляють продукцію і розподіляють її. Як наслідок, попри чотири десятиліття правління соціалістів у Швеції, переважна частина засобів виробництва у країні залишилась у приватних руках. Лише незначна частина їх набула форми кооперативної власності, а безпосередньо державі належить близько п'яти відсотків засобів виробництва.

Критика, націлена на цю характерну ознаку системи, зосереджувалася на тому фактові, що окремі сім'ї, невеликі групи приватних власників і банки відіграють провідну роль в економіці. Аби стримувати накопичення і надконцентрацію багатства, а також сприяти його розпорощенню, встановлено високе прогресивне оподаткування. Більше того, перспективним вбачалося здійснення поступової передачі власності профспілкам шляхом придбання акцій компанії, що забезпечувало б їм фінансування з одержаних додаткових прибутків. Якби така політика була реалізована, то протягом двох десятиліть профспілкові об'єднання здобули б контрольні позиції в компаніях. Однак у такому разі власність не належала б безпосередньо робітникам. Вона набула б більшою мірою колективної, інституціоналізованої форми. Останні зміни в уряді Швеції відклали на невизначений час впровадження саме цього пакета пропозицій.

Важлива складова цієї економічної системи — свобода ринку. Вважається, що вільний ринок забезпечує ефективні розміщення ресурсів у сфері виробництва і розподіл товарів широкого вжитку. Ціни, в яких відображаються попит і про-

позиція, більше сприяють ефективному розміщенню продуктивних сил, ніж ціни, встановлені централізовано. Інше міркування пов'язане, безперечно, з тим фактом, що Швеція великою мірою залежить від зовнішньої торгівлі, отже, ціни її внутрішнього ринку мають складатися з урахуванням цін зовнішнього ринку. Як і в інших країнах, вільному ринку Швеції властиві схильність до циклічних коливань і потенціальна регіональна нерівномірність, спричинена у свою чергу кліматичними умовами, розподілом природних ресурсів і топографією. Вдавалися до різних заходів, щоб заповігати таким відхиленням. Один із них дозволив фірмам вкладати на спеціальні рахунки 50 % своїх прибутків до оподаткування. Їм надавалася можливість вилучати кошти, не сплачуючи податків, за умов, що вони інвестуватимуть їх у відповідні періоди у сфері, погоджені з урядом. Це приваблива форма податкових стимулів для досягнення антициклічності й вирівнювання регіонального розвитку.

Основну увагу у своїй діяльності уряд приділяв відверненню несправедливостей розподілу вільного ринку, вдаючись до прогресивного оподаткування, високорозвинутого соціального законодавства і заходів підвищення добробуту, що охоплюють доступність освіти, охорони здоров'я, щедре страхування на випадок безробіття і пенсії по старості. Уряд також вбачав своє призначення у підтримці адміністративної, правової сфер та окремих галузей матеріальної інфраструктури, щоб полегшити функціонування приватного сектора. На додаток до забезпечення ефективного виробництва багатства і справедливого його розподілу уряд намагався впливати на виробництво таким чином, щоб воно здійснювалося "соціально справедливими" засобами за сприятливих умов праці, пониженого ризику й рівноваги сил управління і робітництва.

Занепокоєність і критика стосуються здебільшого дуже високих прогресивних податків, громіздкого бюрократичного апарату та обтяжливої, повсюдно присутньої, всесильної, "опікунської" держави. Звідси випливають такі наслідки: зростання накладних витрат, зниження конкурентоспроможності на світовому ринку, виникнення необхідності швидких структурних змін у промисловості й наступна потреба в тому, щоб уряд втрутився і взяв на себе управління галузями промисловості, які занепадають.

Першопричина і мета розподільчого соціалізму були цілком зрозумілі: таке відокремлення створення багатства і

його розподілу, коли перше залишається у приватному секторі для подальшого накопичення, а другий великою мірою регулюється урядом. Виникає дилема, бо загострюється питання щодо несумісності економічної ефективності та економічної рівності. Перша потребує стимулювання та мотивації, а відтак диференціювання винагород, а друга — зменшення такого диференціювання, щоб досягти рівності у доходах, можливостях, впливові на систему і в соціальному становищі. Орієнтація на досягнення ще більшої рівності, здійснення глибоких змін у характері власності, схоже, можуть стримувати країну типу Швеції поліпшувати свої експортні можливості, отже, і конкурентоспроможність на зовнішньому ринку, що базується на економічній ефективності країни. Саме це накладає обмеження на перспективні соціальні й політичні цілі цієї системи — досягнення повністю соціально справедливого розподілу.

Хоча мета полягала у докорінній зміні суспільства, для її досягнення обрали еволюційний, а не революційний, шлях. Перевагу віддали поступовому, але швидкому зростанню матеріального добробуту населення замість ущемлення нинішнього покоління на догоду обіцянкам світлого майбутнього. Зростання рівності знайшло широку підтримку з боку населення.

Перевага надавалася збереженню законності й політичних свобод, а не нав'язуванню масам політичної дисципліни та слухняності, з метою створення справедливого і жаданого майбутнього ладу.

Як зазначалося раніше, розподільчий соціалізм породжував гостру критику і у розглянутих країнах, і поза їхніми межами. Піклування уряду про людину від коліски до могили суперечить індивідуалістським ідеям ініціативи, самопомочі та особистої відповідальності за власну долю. Високе соціальне забезпечення багато хто розглядає як демобілізуючий фактор, що знижує стимули до праці. Про це свідчить приклад Швеції з її високим ступенем ухилання і плинності робочої сили. Певні побоювання стосуються можливого загального послаблення моралі. Інший аспект критики пов'язаний з тим, що, незважаючи на гарантування законності й конституційних свобод, уряд твердою рукою встановлює значні адміністративні обмеження, тим самим фактично пригнічує реальні свободи. Ще одне застереження пов'язане з тим, що розподільчий соціалізм на вищій стадії розвитку породжує цінності, звичаї і поведінку, які властиві лише постіндустріальному,

надзвичайно багатому суспільству. Швеція як країна, можливо, й близька до такої стадії, проте внаслідок існування економічної взаємозалежності між нею та іншими країнами, які ще не досягли такої стадії розвитку, їй напевно доведеться певний час підтримувати свою життєздатність на світовій економічній шаховій дошці.

Функціонування цієї системи протягом майже чотирьох десятиліть у цілому було позитивним. Зберігалися високі темпи технологічного прогресу. Спостерігалися значне піднесення і переорієнтація промислової діяльності в напрямі досягнення вищої продуктивності прибуткових методів виробництва. В результаті мали високі темпи економічного зростання, які супроводжувалися істотним зменшенням економічної нерівності. Це потребує певного уточнення: розподільчий соціалізм зробив значний внесок у цей процес, водночас були й інші причини, що зумовлювали швидкий розвиток, зокрема наявність природних ресурсів, висока політична зрілість населення зі схильністю до співпраці, відсутність гострих соціальних конфліктів і, як наслідок, можливість спрямування зусиль у переважно продуктивне русло. Перед системою останніми роками постало таке головне питання: Чи породжує вірогідність тривалого прогресу в напрямку соціальної та економічної рівності й зростання добробуту власну рушійну силу? Чи застосовуватиметься політичний примус з метою забезпечення такого прогресу, навіть якщо він не зможе бути економічно сталим внаслідок уповільнення економічного зростання і неадекватного збільшення продуктивності праці? Прийнятність розподільчого соціалізму як моделі для інших суспільств залежить від його здатності справлятися з цією дилемою.

Ринковий соціалізм

Ця особлива економічна система склалася в Югославії. У табл. 6 узагальнено аналіз “будівельних конструкцій” її структури, визначено напрямки її розвитку та критики.

В основу структури цієї системи покладено таку головну ідею: якраз робітництво створює надлишок і додану вартість. Отже, воно повинно управляти засобами виробництва і мати вирішальне слово щодо можливості розпоряджатися надлишком і доданою вартістю, яку вони створюють. Цю функцію не може виконати уряд, який управляє економікою в цілому від імені робітництва, навіть якщо він базується на партії

Таблиця 6. Розвиток ринкового соціалізму

Основні ознаки	Породжені системою проблеми і критика	Реагування і реформи
1. <i>Життєздатність підприємств</i> Рентабельність і максимум випуску продукції	Труднощі поєднання соціалістичних цілей і капіталістичного критерію ефективності	Законодавчі обмеження автономності підприємства; ідеологічні застереження
2. <i>Власність</i> Належить робітничим колективам; робітництво створює вартість, а отже, мусить нею розпоряджатися	Відсутність компетентності в управлінні; механічне схвалення рішень; верховенство короткочасних інтересів над довгостроковими інвестиціями; громіздкий апарат у сільському господарстві й на дрібних підприємствах сфери послуг	Навчання робітників; професіоналізація управління, принципи розподілу прибутків, більшість земель і дрібних підприємств сфери послуг повернути у приватне користування
3. <i>“Узгоджений” вільний ринок</i> Надійний механізм розподілу ресурсів	Монополія окремих підприємств; неефективні можуть виживати; безробіття; технологічне відставання	Заохочення внутрішньої конкуренції; відкритість до конкуренції на зовнішньому ринку; “експорт” робочої сили до країн вільного підприємництва; спільні підприємства з іноземними компаніями
4. <i>Уряд “дирижує”</i> Визначає цілі; координує, регулює; забезпечує політичну владу	Відсутність кваліфіковано розробленого плану; неоптимальні інвестиції; регіоналізм	Спрямування інвестицій через кредитування; посилення політичного контролю за економічною діяльністю
5. <i>Першочергові цілі</i> Робітнича самостійність і самоуправління	Проблеми узгодження державних інтересів і автономії робітничих колективів	Пошук компромісу між централізованим управлінням і автономією підприємств, між ідеологією і жорсткістю економічних законів

пролетаріату. Ті, хто працюють на будь-якому підприємстві, мають бути здатні безпосередньо впливати на рішення, що стосуються того, яку роботу слід виконувати, як її здійснювати, хто ними керуватиме і якими мають бути матеріальні винагороди.

Отже, югославська система виступає швидше як пряма, а не представницька економічна демократія. В умовах другої влада здійснюється від імені трудящих, можливо, для їхнього блага, та безпосередньо не враховуючи їхньої думки. Таким чином, приклад Югославії — справді соціальне нововведення. У практиці його впровадження постали численні труднощі, проте експеримент тривав. Напевно, швидше має місце шире прагнення створити нову соціальну модель, ніж просто використати набір гасел, аби організувати народну підтримку нового політичного режиму. Ця модель стимулювала виникнення ідей та здійснення експериментів (хоча й в істотно різних формах) щодо участі робітників в управлінні підприємствами у країнах вільного підприємництва і розподільчого соціалізму.

Перша ознака ринкового соціалізму — життєздатність, що є основним мотивом і критерієм, за яким оцінюється діяльність підприємств. Однією з основних спонук робітників до праці має бути забезпечення життєздатності свого підприємства. На підприємстві слід створювати певні надлишки (прибутки) для майбутніх інвестицій, технологічних нововведень і розширення виробництва. Для блага народу необхідно також максимізувати випуск продукції. З вищеназваними ознаками пов'язані певні труднощі, зокрема: для ідеї соціалізму характерні служіння суспільним потребам і підготовка базису майбутнього матеріального достатку. Кожне підприємство повинне діяти відповідно до потреб загального блага, що відтворені у пріоритетах, планах і директивах уряду. Разом із тим треба приділяти увагу підтриманню ефективності й прибутковості підприємства, щоб забезпечити його життєздатність — іншими словами, ним слід управляти відповідно до ортодоксальних критеріїв капіталізму. Складність схрещення соціалістичних цілей і капіталістичного механізму породила закономірне обмеження автономії підприємств і застосування політичного та ідеологічного тиску на них із використанням партійних і урядових важелів.

За своєю природою власність на більшість засобів виробництва колективна. Робітники підприємства не мають права

індивідуальної власності на нього. Вони можуть реалізовувати своє колективно-групове право до того часу, доки працюють на даному підприємстві; це право реалізується безпосередньо й через обраних представників. Обґрунтування такої форми власності, по суті, є марксистським. За Марксом, робітництво створює всі багатства, отже, воно і мусить управляти засобами виробництва. Як уже зазначалося, в Югославії робітники безпосередньо самі (а не через партію або уряд) управляють підприємствами. Якщо викласти стисло, то ця система функціонує так наступним чином: на кожному підприємстві робітники обирають певну кількість представників до робітничої ради — основного керівного органу підприємства. Щоб контролювати діяльність штатних професійних менеджерів, із числа обраних представників утворюються різні комітети. Повноваження робітничих комітетів дуже широкі. За погодженням з місцевою владою вони можуть навіть призначати або звільняти чинного директора підприємства. Їм також належать вирішальне слово в інвестиційній політиці й право розпоряджатися надлишками.

Проте в реальній дійсності виникає чимало труднощів. Робітники, обрані до різних комітетів, часто виявляються некомпетентними, щоб дати кваліфіковану оцінку пропозиціям професійних управлінців, їхній діяльності та брати участь у розробленні стратегічних рішень розвитку підприємства. А вже минув той час, коли влада формально належала робітничим комітетам, що походили на органи, які механічно схвалюють рішення. Мали місце спроби проводити тренінги робітників та підвищити рівень їхньої технічної компетентності. Це породило й інші труднощі. Той, кому вдавалося досягти успіху в здобутті професійних знань, волів стати менеджером і не повертатися до статусу робітника. Інша трудність пов'язана зі спокусою для робітників отримувати сьогоднішню вигоду й віддавати перевагу розподілу прибутків між собою, аніж робити довгострокові інвестиції, що забезпечують життєздатність підприємства.

Особливо це було справедливим для тих, хто мав намір незабаром вийти на пенсію. Аби запобігти цьому, уряд був змушений нав'язати певні принципи розподілу прибутків. Нарешті, система колективної власності й робітничого самоуправління надто громіздка та складна для застосування у сільському господарстві, а також обтяжлива і надмірно гальмівна для діяльності дрібних підприємств сфери послуг. Все

це зумовило відновлення приватної власності на більшу частину земель і на дрібні підприємства сфери послуг.

Незважаючи на націоналізацію власності, в Югославії зберігався відносно вільний ринок. Вважалося, що в такий спосіб можна було б ефективніше розподіляти ресурси; наявність певної конкуренції між підприємствами підвищила б ефективність діяльності; їхня автономність краще забезпечувалася б, якби вони мали свободу ухвалювати рішення стосовно того, що виробляти, для кого, як і за якими цінами продавати. В дійсності підприємства, започатковані урядом, були здатні посісти монопольні або близькі до монопольних позиції. Крім того, враховуючи зацікавленість політичних лідерів у забезпеченні економічної життєздатності такої системи, деякі неефективні підприємства могли виживати завдяки урядовій підтримці. Аби протистояти таким проявленням відхилень від ефективного функціонування, уряд намагався заохочувати і внутрішню, і зовнішню конкуренцію, відкриваючи внутрішній ринок для імпорту деяких товарів.

Вільному ринку притаманна схильність до циклічних коливань економічної діяльності. Водночас він допускає існування структурного і навіть значного безробіття. Одним зі способів розв'язання цієї проблеми в Югославії був експорт робочої сили до країн вільного підприємництва. Оскільки система виявилася нездатною забезпечувати достатній рівень технологічних нововведень, деяким зарубіжним фірмам дозволялося на основі угод про співробітництво і створення спільних підприємств розгорнути діяльність, аби сприяти технологічному прогресу і завоюванню позицій на нових зарубіжних ринках.

Уряд розглядався як диригент, який шляхом визначення широкого спектру цілей, координації і регулювання керував економічною діяльністю. Оскільки в цій системі зберігається політичне правління унітарного типу, верховенство уряду ставиться під сумнів. Для того, щоб підтримати робітниче самоуправління на підприємствах могли бути відсутні обов'язкові для виконання плани для всіх економічних об'єктів, що виробляють продукцію і розподіляють її. Дехто з критиків вважав, що відсутність таких планів призводила до неоптимальних інвестицій і пріоритетності регіональних інтересів. Щоб запобігти цьому, уряд змушений був вдаватися до таких механізмів, як диференційовані процентні ставки на кредити, які надавалися різним підприємствам. Це могло стимулювати

бажані інвестиції, шляхом надання великих кредитів з низькими процентними ставками і ставити перешкоди інвестиціям, що вважалися небажаними чи то в певній галузі, чи то в певній місцевості, за допомогою встановлення кредитів надто дорогих або таких, що важко одержати.

Кінцева мета ринкового соціалізму — забезпечення робітничого самоуправління. Отже, першопричина, що лежить в основі структури цієї економічної системи, соціополітична за своїм характером. Основний поштовх до змін пов'язаний з труднощами узгодження державних інтересів з інтересами автономних робітничих колективів. Для забезпечення місцевої самостійності й автономності підприємств відбувається пошук компромісу між централізованим управлінням і децентралізацією. Основна дилема і конфлікти виникають між ідеологічно бажаним і економічно ефективним, між повним політичним контролем і робітничим самоуправлінням.

Якщо не брати до уваги політичні міркування, певну соціальну ціну й визначати функціонування ринкового соціалізму лише економічними показниками, результат може бути цілком позитивним. Цю систему запроваджено у складних умовах. Югославія — це федерація, в якій представлено різні нації, мови та релігії. Її складові частини мають різне історичне минуле. Так, над однією частиною країни століттями панували турки, а над іншою — австро-угорці.

Отже, республіки, що входять до складу Югославії, окрім мовних і релігійних відмінностей, також різняться ступенем економічного і політичного розвитку. У країні є економічно високорозвинута, навіть вишукана Словенія і бідна та відстала Чорногорія. Югославія не має особливо багатих природних ресурсів. Рівень професійної майстерності населення залишався низьким. Попри все це в Югославії спостерігалися досить високі темпи економічного зростання. Це було досягнуто без значної зовнішньої допомоги, оскільки Югославія обстоювала свою незалежність віч-на-віч із Радянським Союзом і мала тільки скромну підтримку від західних країн.

Бажання і здатність експортувати з Югославії до країн Західної Європи істотну частку надлишкової робочої сили стали важливою умовою її відносного економічного успіху. Часом понад десять відсотків її робочої сили працювало за кордоном. Це істотно скоротило витрати на допомогу безробітним і частково зайнятим, викликало великий потік грошових переказів від югославських робітників із-за кордону,

що значною мірою полегшило проблеми платіжного балансу і забезпечило надходження необхідної валюти для імпорту товарів широкого вжитку та інвестиційного капіталу. Таким чином, важко пов'язати життєздатність югославської економіки з особливостями її економічної системи. Проте є всі підстави стверджувати, що робітниче самоуправління у поєднанні з частково вільним ринком та суттєвим втручанням уряду не допустило економічного хаосу і краху, що фактично зробив воєнний комунізм у Радянському Союзі з 1918-го по 1922 рік.

РОЗДІЛ 4

СТАН НАЦІЙ-ДЕРЖАВ

Таким розвинутим країнам північної півкулі, як Сполучені Штати, Радянський Союз, Японія, і державам Західної Європи, разом взятим належить значна частина світової економічної діяльності й військового потенціалу. Вони мають великий політичний вплив. До цієї категорії можна віднести й Китай, але не у зв'язку з рівнем його економічного розвитку, а через кількість населення і його потенційну можливість досягти економічних, політичних або воєнних цілей.

Решту світу становлять численні держави, багато з яких виникли недавно. За розмірами вони різні — від континентальних до “карликових” держав; за запасами природних ресурсів — від дуже забезпечених до таких, що не мають нічого; за майбутнім розвитком — від нових лідерів (Південна Корея) до таких, що приречені на тривале відновне злидарювання (Чад). За допомогою постійних або тимчасових коаліцій цей так званий третій світ набуває все більшої політичної ваги на різних форумах. Це сприятиме формуванню майбутнього економічного і політичного світу, проте лише окремі його представники зможуть утвердитися на світовій арені до кінця нинішнього тисячоліття.

У цьому розділі зроблено спробу здійснити політико-економічний екскурс до всіх країн та регіонів, віднесених до першої категорії і до деяких — із другої. Вибір країни ні наперед визначений, ні випадковий. Такий вибір має бути достатнім, щоб визначити шляхи можливого майбутнього розвитку країн з кардинально різними суспільними устроями. Коментар буде подано у формі короткого історичного огляду сильних і слабких сторін, активів і пасивів, а також аналізу сумісності й несумісності складових їхніх суспільних устроїв. І, нарешті, буде запропоновано дороговкази, що могли б привести ці країни до кращого майбутнього.

СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ

1. Їхнє недалеке минуле

Більше ніж два десятиліття США належало місце абсолютної першості у світі, що міцно трималася на трьох стовпах могутності:

- найсильніша у світі економіка;
- найпотужніший військовий арсенал;
- висока мораль народу і його віра у високе призначення своєї країни.

Протягом останнього десятиліття роль країни на світовій арені знизилась. Це сталося внаслідок часткового послаблення трьох названих стовпів могутності. Хоч економіка, поза всяким сумнівом, залишається найпотужнішою, вона не найефективніша. США не досягли найвищих показників зростання валового національного продукту (ВНП); частка ВНП на душу населення зменшується і гроші дещо знецінюються, експортні операції уповільнюються, абсолютне домінування американських фірм серед найбільших транснаціональних корпорацій світу значно послабилось, іноземні інвестиції йдуть у зворотному напрямку. Як наслідок усіх цих процесів зростає кількість бідних людей у США (їх тепер десятки мільйонів), які різко контрастують на фоні суспільного багатства, спостерігається, таким чином, ситуація, що відійшла в минуле у багатьох країнах Західної Європи.

Воєнна могутність США наростала швидкими темпами, проте здатність багаторазового знищення противника втратила значення інструменту здійснення політичного впливу. Запровадження ядерного озброєння у певному розумінні нейтралізувало військову могутність, зокрема у такій країні, як Сполучені Штати Америки. Це трапилося з двох причин. По-перше, руйнівна сила наявних атомних арсеналів така, що ціна будь-якої тотальної війни з огляду на матеріальні й людські втрати була б жахливою, навіть потенційний переможець у такому конфлікті не зможе відродитись. Аналіз співвідношення ціни – вигоди такої війни дає негативний результат. По-друге, беручи до уваги яскраво виражені гуманітарні цінності американського суспільства і його політичну систему, здається неможливим, щоб США могли розпочати ядерну війну. Дуже красномовний приклад в'єтнамської війни, де вибір було зроблено між застосуванням атомної зброї і поразкою. Єдине, що може ядерний арсенал,— забезпечити

оборонне стримування, прикрити парасолькою Європу і Японію. За рахунок певних витрат дедалі більше ядерних боеголовок розміщують у шахтах, усе більша кількість їх заноситься до каталогу. Зменшуються сила і можливість США прокладати собі шлях у світі за допомогою воєнних м'язів.

Політична вага США підтримувалася могутнім економічним і воєнним арсеналом, але на додаток вона мала властиву саме їй першопричину — високий дух народу, що відповідав прагненню відігравати провідну роль у світі. Він базувався на глибокому переконанні більшості американців у тому, що вони мають найкращу країну, найефективнішу економіку, найдосконаліші політичні інституції, суспільство найбільшої свободи — все, що робить їхню країну зразком для наслідування! Успіхи США в минулому — перемога у Другій світовій війні, швидке економічне відродження після війни, плідні результати плану Маршалла й відчуття, що “американська мрія” близька до здійснення і могла б бути експортована, породили прагнення управляти тою частиною світу, яка бажає, щоб нею управляли більше для її блага, ніж на користь самої Америки.

Цей дух народу послаблюється, що ускладнює мобілізацію людських зусиль, підривається віра у високе призначення країни і, як наслідок, зникають воля і здатність “допомогти світу” вийти на правильний шлях. Існує низка причин, які пояснюють це явище: по-перше, в'єтнамська війна, в якій виявилися сумнівна мудрість втягування в неї і принизливий вихід із неї у результаті поразки. По-друге, радянський виклик, що триває. Як може країна з “помилковими” політичною й економічною системами спромогтися на якісь справжні наукові досягнення і на створення воєнної сили? По-третє, нафтова криза. Вразливість критичної ситуації з її постачанням ще більше загострилась у зв'язку з усвідомленням відносного безсилля протидіяти свавільним вчинкам з боку менших країн, що добувають нафту. Додатковий фактор — безумовна підтримка Ізраїлю. Це загальне зобов'язання стало серйозною перешкодою на шляху “вигідного альянсу” між США та їхніми головними постачальниками нафти, водночас воно повністю зрозуміле у зв'язку з глибокою симпатією американців до страждань євреїв у минулому, із силою єврейського політичного лобі в Америці й справжнім захопленням Ізраїлем як демократичною країною, що виросла серед пустелі.

Деякі чисто внутрішні події також сприяли падінню моралі. Концепція “плавильного котла” не привела до повного злиття різних етнічних груп, до однорідного національного змішування; етнічне і расове відродження деяких груп викликало певну напруженість у суспільстві. Великим потрясінням став Уотергейт (політичний скандал з президентом Р. Ніксоном.— *Ред.*), навіть якщо він, зрештою, й закінчився благополучно. Подібну реакцію викликали давно очікувані банкрутства деяких великих міст. Нерівність між багатими й дуже бідними, зростання кількості законів та інструкцій, явне зниження загальновідомої американської ефективності — все це зумовило виникнення питання: чи маємо ми справді ідеальний суспільний лад, який міг би бути зразком для решти світу?

Численні дані про втрату віри, падіння моралі наводяться, зокрема, у низці соціологічних досліджень, що свідчать про майже драматичне зниження довіри людей до свого уряду, політичних лідерів, великих корпорацій та інших інституцій.

2. Сучасний стан

Можна побудувати “балансову таблицю” активів і пасивів США, посилаючись на “формулу” суспільної ефективності, описану раніше:

$$E_f = f \text{ [(ресурси / населення, наснага до праці, ноу-хау, інвестиції); суспільний лад; світовий контекст].}$$

2.1. Позитивні риси

- Велика територія, широкий спектр природних ресурсів.
- Продуктивне сільське господарство, яке і надалі створюватиме значні надлишки продуктів харчування, в яких світ відчуває гостру потребу. Це досягається завдяки природній родючості земель, підсилюється великим спонуканням до праці фермерів-власників, комбінується з відповідним ноу-хау, технікою та інфраструктурою.

- Наснага до праці все ще загально поширена, значною мірою заохочення базується на матеріальних або інших особистих винагородах.

- Ноу-хау передового типу в усіх сферах технології та управління; здатність продукувати оригінальні наукові знання, перетворювати їх на потрібні нововведення у вигляді продуктів або технологічних процесів; здатність створювати організації різних масштабів і складності й управляти ними;

дуже широка і різноманітна система освіти; певний пережиток колишнього прагматизму.

- Індустріальна база, створена завдяки високим рівням інвестицій протягом століття, дуже широка і різногалузева, так само як інфраструктура транспорту і зв'язку.

- Інституційна структура все ще сприяє політичному й економічному динамізму, стимулює приватну ініціативу, даючи можливість різним політичним інтересам проявити себе, дозволяючи вільному ринку здійснювати в основному розподіл ресурсів.

- Для зовнішнього світу США все ще залишаються силою, з якою слід рахуватись. Одні це роблять із захопленням, інші — вимушено.

2.2. Негативні риси

- Ресурсна база недостатня (енергія, багато видів корисних копалин), беручи до уваги поточні та перспективні рівні й форми споживання.

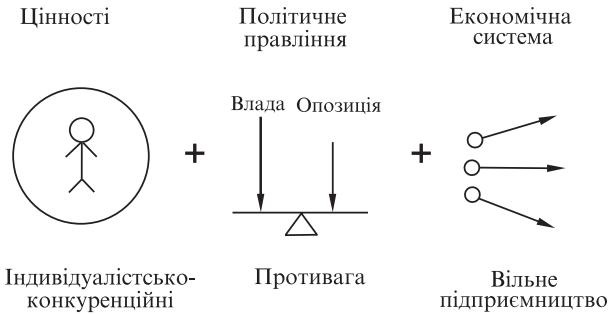
- Зникає бажання працювати старанно і продуктивно. Дехто сприймає багатство як буденну справу, послаблюється “протестантське” релігійне спонукування; чисто матеріальні винагороди і супровідна шалена гонитва за ними все менше приваблюють певну частину населення (наприклад, добровільний рух за простіше життя); недосить сильний гуманістичний мотив, за якого праця бачиться як можливість самовираження або служіння суспільству.

- Здається недостатнім ноу-хау соціополітичного типу, що полягає у відповіді на запитання: як управляти етнічними проблемами, містами, охороною здоров'я або усувати економічні несправедливості? Враховуючи значення досвіду країни, її розміри і попередні успіхи, Сполученим Штатам Америки важко запозичувати позитивний досвід інших країн у таких галузях, як управління державою, підприємствами або регулювання трудових стосунків.

- Низький рівень і незначні масштаби інвестицій. Вони здаються не достатніми й не досить вдало орієнтованими, щоб запобігати втраті конкурентоспроможності у низці галузей і підготувати рівномірний перехід від нафти до енергії атомного ядра, сонця або іншої індустріальної цивілізації.

Найважливіші пасиви розміщуються на інституційному рівні за наявності компонентів суспільного ладу, що випливають з гармонії між ними і матеріальним навколишнім середовищем. Нинішня система базується на індивідуалістсько-

конкурентійних цінностях, формі правління типу протизаги (представницька демократія з контролем і рівновагою) та економіці вільного підприємництва, що схематично представлено на мал. 3.

Названий суспільний лад був, очевидно, високоефективним практично для всієї минулої історії Америки, зокрема для так званої ери "ковбойської економіки"²⁰. Аж до останніх десятиліть США були країною з величезними ресурсами, відносно негусто заселеною і фактично з відкритими кордонами. Основні цінності базувалися на відвертому індивідуалізмі, ініціативі, самоутвердженні й пошуку, забезпечували стимули для освоєння континенту. Чим більших успіхів досягала кожна особа, тим краще це було для суспільства.

Система вільного підприємництва, основана на приватних корпораціях, набула поширення саме в той час, коли Америка була готова до наступної індустріальної фази — будівництва великих фабрик, створення широкомасштабного виробництва, використання нових технологій. Чим активніше діяли окремі компанії і чим гострішою була конкуренція між ними, тим більше це сприяло розвою країни. В міру розвитку робітничий рух зосереджувався на одержанні більшого шматка пирога, залишаючи відповідальність за його випікання управлінню. Політичне правління типу протизаги з його контролем

²⁰ Первинна фаза економічного розвитку. *Boulding K. Economics of the spaceship earth. Environmental Quality in a Growing Economy: Essays from the 1966 RFF Forum. Johns Hopkins Press, 1968.*

і збалансованістю здавалося природним інституційним наріжним каменем для країни із самовпевненим, експансіоністським, динамічним населенням. Це дозволило докласти значних зусиль у всіх напрямках, що мають результатом нововведення і прогрес, до того ж це відвертало серйозні ексцеси. Загалом суперницькі взаємини між урядом, бізнесом і робітництвом спонукали всі сторони швидше до надзусиль з їхнього боку, ніж до стримування.

Протягом останніх двох десятиліть кордони почали звужуватись. Виявилися зайнятими привабливі простори, стали обмеженими деякі ресурси, і Мати-Природа застогнала під натиском надмірно активного, могутнього і часом нерозважливого населення. Простори зникають. Звужене екологічне середовище у поєднанні з мобільністю і переміщенням населення створили ситуацію перенаселення і потребували обмежень, дбайливого ставлення до навколишнього середовища, відповідальної поведінки організацій та індивідів, стримування певних апетитів, визначення зовнішніх меж самоутвердженню.

Найефективнішою реакцією на перехід від “ковбойської економіки” до сприйняття землі як космічного корабля була б зміна деяких переконань і поведінки у напрямі більшого самоконтролю, добровільної дисципліни і схильності до співпраці. Але такі зміни потребують часу. Натомість слід було повернутися до закону, оскільки США є країною, де “править закон, а не особа”. Тому зрозумілим стає інстинктивне звертання до законодавчих засобів. Ухвалено закони, створено органи для нагляду за їх дотриманням і постійно випробовуються нові “правила гри” та обмеження шляхом судових справ із метою необхідного стримування індивідуумів, корпорацій, організацій. Результатом стало майже торжество системи “законодавство – управління – судочинство”. Показовим є існування в США 600 000 юристів: на душу населення це втричі перевищує показник більшості країн Західної Європи і вдсятеро — Японії. Якщо це не причина, то, зрештою, — наслідок названого законодавчого “розгулу”. В результаті виникла диспропорція між сукупністю зусиль, що поглинаються діяльністю, яка ні примножує запаси товарів, послуг, розваг і відпочинку, ні підвищує економічну конкурентоспроможність у порівнянні з іншими країнами, які можуть спиратися більше на самодисципліну і самоконтроль, а не на обмеження, встановлені законодавчо і, отже, бюрократичним шляхом.

Так само змінюються пріоритети у сфері економіки. Нині може бути задоволена більшість потреб у товарах індивідуального користування (наприклад, в електричних побутових приладах). На передній план виходять суспільні потреби у таких сферах, як висококатункова освіта, охорона здоров'я і сприятливе навколишнє середовище. Дійсно вільний ринок неспроможний справедливо розподілити ресурси на такі потреби. Це потребує більшого втручання з боку уряду.

Виникає напруженість політичних інституцій. Велика влада концентрується в руках президента, хоча ноша його державних обов'язків важча, ніж його повноваження. На ньому лежить основна відповідальність за управління дуже складною країною, за стосунки з рештою світу, за підтримання сприятливого балансу між щедрістю і національними егоїстичними інтересами. Президента водночас стримують Конституція і Конгрес, а також перешкоджають йому різні усталені групи тиску, що обстоюють свої інтереси. Така ситуація змушує президента бути суперменом, хоча суперменам немає місця в умовах демократії. Нині президента часто "валють додолу" і применшують його роль з надією, що наступний президент забезпечить бажане "лідерство".

Послаблюються позиції країни щодо зовнішнього світу. США менше відповідають зразковій моделі, ніж, наприклад, два десятиліття тому. Це стосується політики, економіки, технології, управління і пов'язано зі значним прогресом на окремих соціальних і політичних напрямках, досягнутим деякими країнами Європи; активним економічним розвитком деяких країн Азії (Японії, Південної Кореї), значною мірою започаткованого американською допомогою і потім підтримуваного американським технічним ноу-хау.

Зрештою, пасиви США, здається, перевершують їхні активи. Отже, зрозуміла і великою мірою вірогідна подальша втрата позицій щодо решти світу в цілому (а не окремої країни). Основна причина полягає у досить несподіваному виникненні невідповідності між компонентами суспільного ладу: цінностями, політичним правлінням і економічною системою. Вони більше не відповідають ні одна одній, ні новим внутрішнім і зовнішнім реаліям. Вони явно потребують не просто часткового ремонту, а докорінної перебудови.

3. Перспективні напрями

Три названі компоненти суспільного ладу будуть краще узгоджені й координовані, якщо великий матеріальний і людський потенціал країни буде спрямовано на служіння економічним цілям народу, його політичним устремлінням і соціальним потребам. Найпершими і найістотніше мають, напевно, змінитися цінності. Потім мають зазнати змін політичні інституції. Економічна система вільного підприємництва могла б у такому разі краще функціонувати навіть без суттєвих змін.

3.1. Цінності

Основним поштовхом і основним напрямом змін у цінностях, має бути, перехід від індивідуалістсько-егоїстично-конкуренційних до громадсько-усвідомлених кооперативних цінностей. Ці зміни схематично представлені на мал. 4.

Мал. 4

Як уже зазначалося, перша група цінностей була високо-ефективною у “ковбойському” і навіть у первісному індустріальному середовищі; третя, здається, більше відповідає середовищу “земля як космічний корабель”.

Щоб підсилити контраст, дві групи цінностей подаємо схематично в табл. 7.

Щоб попередити подальше погіршення становища і викликати необхідні інституційні зміни й оновлення, окремі такі зміни в цінностях мають відбутися протягом кількох десятиліть. Чи можливе таке? Відповідь уявляється цілком позитивною з таких міркувань:

1. Багато “нових” цінностей кореняться в минулому Америки. Християнство не лише проголосило, що людину створено в образі Бога, а й повчає: “Ставтеся до людей таким

Таблиця 7

Індивідуалістсько-конкурентні цінності	Громадсько-усвідомлені, групово-кооперативні цінності
Верховенство особи	Особа — частинка громади
Людина — унікальне створіння і господар природи	Людина — частинка всесвіту, пошуки єднання з природою
Може виправдано зосереджуватися на власних потребах, устремліннях	Має деякі потреби і визнає наявність їх у інших
<i>Шукає самовираження через:</i> Самовпевненість, самоутвердження, самостійність. Індивідуалістсько-конкурентну поведінку для досягнення успіху в межах закону. Демонструючи толерантність, співчуття до інших	<i>Шукає вираження через:</i> Використання талантів із обмеженнями, самодисципліною та почуттям обов'язку. Кооперативний спосіб поведінки для одержання вигоди собі та іншим, керуючись моральними кодексами й суспільними правилами

чином, як бажаєте, щоб вони ставилися до вас”. Ця заповідь визначає бажану поведінку й може бути відроджена. Добровільна взаємодопомога була саме такою важливою частиною періоду першовідкривачів, як ковбойські “поєдинки”. Ощадливість і самодисципліна часто були умовами виживання. Такі чесноти минулого певною мірою відсувалися на задній план, але, можливо, не повністю атрофовані їх можна було б відновити.

2. У минулому головною рисою американського народу був прагматизм. Він означає усвідомлення реальності, зміни її, якщо це можливо, і пристосування до неї, якщо немає змоги її змінити. Недавні зміни дійсності були досить драматичними і, таким чином, зручними, щоб викликати прагматичну реакцію. Матеріальне середовище, що використовувалося для пробудження експансіоністської агресивної поведінки, зменшилося від безмежних просторів до дорогих земельних ділянок, залишивши у спільному користуванні лише море і космос. Абсолютно очевидна потреба в якомусь самообмеженні, розподілі й співробітництві. Змінився також світ за межами США: від того, який без перебільшення рятували

американці, через світ, поділений на дві зони впливу (американська і радянська), до плюралістичного — з численними джерелами сили і впливу. Вивчення питань участі у створенні нового світового ладу шляхом пристосування до його плюралістичної природи, вивчення того, як поділити владу і співпрацювати з різними людьми, ставши на їхні позиції,— це нові фактори, що відіграватимуть вирішальну і конструктивну роль на майбутній світовій арені.

3. Американське суспільство має плюралістичну природу. Один із позитивних результатів того, що процес “плавильного котла” був лише частково успішним, є те, що американське суспільство і, як наслідок, його цінності не зовсім однорідні. Представлені раніше “типові” цінності більше панівні, ніж поодинокі. У США можна знайти прихильників різних філософських поглядів, цінностей та проявів найрізноманітнішої поведінки. Можна побачити, наприклад, що деякі японські дочірні компанії успішно діють у США, користуючись японським стилем управління, котрий базується на групово-кооперативному типі цінностей. Це означає, що американське суспільство легко сприймає нові ідеї, воно може змінювати свої поширені переконання, не вдаючись до руйнівних дій.

4. Уже відбувається пошук нових цінностей: від інтелектуальних розшуків²¹ раннього періоду до оновленого погляду крізь економічну призму²², до перегляду цінностей, що змінюються з точки зору менеджменту²³, і зрештою до основних проявів нових звичаїв життя з добре визначеними цінностями²⁴. Насправді заслуговують на увагу деякі передумови добровільного (на протипагу нав'язаному), спрощеного погляду на життя²⁵.

Права сторона табл. 8 — це проміжний, перехідний тип цінностей, які шукають в американському суспільстві.

Беручи до уваги минуле з його культурною спадщиною, традицією прагматизму в “пошуку обставин, що спрацювують”,

²¹ *Bell D.* The End of Ideology. Free Press, New York, 1962.

²² Boulding, op. cit.

²³ *Lodge G. C.* Top priority: renovating our ideology. Harvard Business Review, September – October 1970.

²⁴ *Elgin D.* and *Mitchell A.* Voluntary simplicity (3), The Co-Evolution Quarterly, Summer 1977.

²⁵ *Ibid.*, p. 15.

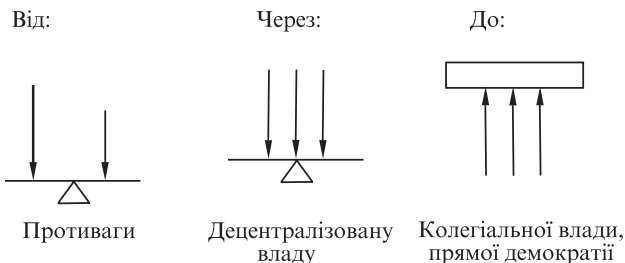
Таблиця 8

Верховенство індустріального погляду на світ	Верховенство добровільно-спрощеного погляду на світ
<i>Передумови цінностей:</i> Розвиток матеріального виробництва. Зверхність людини над природою. Конкурентний егоїзм. Сильний індивідуалізм. Раціоналізм	<i>Передумови цінностей:</i> Матеріальний достаток у поєднанні з психологічно-духовним розвитком. Людина — частинка природи. Розумний егоїзм. Кооперативний індивідуалізм. Раціональність та інтуїція

нове середовище, яке робить неможливим функціонування старих цінностей, плюралістичну природу американського суспільства й очевидність досить широкого пошуку нових переконань, можна дійти висновку, що суттєва переорієнтація цінностей не лише можлива, а й дуже вірогідна впродовж кількох наступних десятиліть.

3.2. Політичне правління

У міру того як нові цінності починають зміцнювати свою основу, політичні інституції також можуть змінюватись, щоб бути з ними узгодженими. Головний напрям має пролягати від досить централізованої, хоча формально федеральної, форми правління з владою типу противаги через децентралізовану й урізноманітнене здійснення влади до колегіальної влади, моделі прямої демократії. Символічно це відображає мал. 5.

Мал. 5

Основні структурні властивості нової системи могли б бути такі:

1. *Децентралізація влади* в ухваленні рішень на рівні держави, округу або навіть місцевої громади. Лише зовнішні стосунки (як політичні, так і економічні), оборона, певна координація діяльності у сфері зв'язку, транспорту і загальна правова структура суспільства мусять залишатися федеральною прерогативою. Освіта, здоров'я, добробут та більшість економічних питань — сфера діяльності органів управління, що наближені до людей.

2. Поряд із децентралізацією слід запроваджувати *пряму демократію*: рішення, що безпосередньо впливають на населення, мають ухвалюватися відповідно всіма виборцями шляхом прямого голосування на рівні країни, штату, округу або громади. Ініціативи і референдуми на різних рівнях мають за мету прискорити загальне голосування з нових питань чи пропозицій і скасовувати закони, розроблені виборними представницькими органами. Децентралізація і пряма демократія могли б бути організовані таким чином, аби надати освіченому, політизованому населенню можливість безпосередньої участі у легітимації політичних рішень і визначати відповідальних за наслідки таких рішень. Це має послабити нинішню відчуженість від політичних інституцій і посилити до них лояльність і почуття обов'язку.

3. Більша безпосередня політична активність громадян може викликати більше розмаїття політичних угруповань. Неоднорідність американської нації швидше могла б сприйматись як постійна реальність, ніж як перехідне явище, що могло б зникнути у “плавильному котлі”. Нині загальнонаціональні партії відрізняються переважно пріоритетами і діями, ніж політичними програмами. Зрештою, на регіональних рівнях, можливо, з'являться нові партії, що об'єднують споживачів, екологів, робітників та етнічні групи для того, аби висувати альтернативи і здійснювати тиск у напрямках, що здаються їм пріоритетними.

4. Найважливішим, якщо не найімовірнішим, має бути перехід до *коаліційного типу керівних органів* на всіх рівнях, тобто виконавчих угруповань пропорційно до одержаних ними голосів. Такі виконавчі органи обиралися б відповідними законодавчими органами і, таким чином, мали б від них повноважень більше, ніж від партій. На федеральному рівні це означало б, що кабінет обирають обидві палати у такому

самому співвідношенні, як і політичне представництво у палахах. Президент обирався б одночасно, і його основним завданням було б головувати в кабінеті, який функціонуватиме на колегіальних засадах, коли кожний член має досить широку владу в межах своїх повноважень.

Доступ до влади має здійснюватись у вигляді поступового, висхідного, ступінчастого процесу: спочатку люди працюють на місцевому рівні, опісля на рівні штатів і тільки потім їх обирають до загальнодержавних органів. Таким чином, продемонструвавши свою компетентність, чесність і відданість на різних рівнях управління, вони могли б досягти вершин, будучи обраними близькими до них людьми — тими, хто здатен їх оцінити. Це значною мірою зменшить протекціонізм і потенціальні зловживання владою шляхом встановлення “фільтрів”, через які пройдуть ті, хто прагне служити своїй громаді, штату або державі, а не ті, хто рветься до влади, пов’язаних з нею пільг, навіть якби це були лише гонорари за сенсаційні мемуари.

Даний процес сповільнив би плинність кадрів на найвищих державних посадах, хоча одночасно уповільнив би процес ухвалення рішень. Це могло б також знизити ймовірність того, що дехто без достатнього досвіду ведення внутрішньої і зовнішньої політики зрештою виявився неспроможним справитись із завданням, бо не пройшов через усі етапи керування на різних рівнях і не отримав необхідного досвіду. Система була б послаблена: менше передвиборних хвилювань, але й більше розчарувань після виборів, менше несподіваних змін, проте більші стабільність і передбачуваність.

Названі зміни здаються досить фундаментальними. А чи можливі вони? Так, вони здаються можливими у зв’язку з окремими як негативними, так і позитивними причинами.

1. У багатьох верствах американського суспільства існує серйозне *невдоволення* функціонуванням нинішнього політичного правління країною. Основна вина все ще лежить на причетних до цього особах, та дехто починає привертати увагу до слабких місць сучасних інституційних структур.

2. Відтоді як США почали втрачати певною мірою світову внятковість, багатьом американцям легше було вивчити інституційні альтернативи, що випробувані в *інших суспільствах*, і запозичити їхній досвід. Деякі зі згаданих ознак існують і досить пристойно представлені у низці західноєвропейських країн.

3. Однією з характерних рис американців як нації є *здатність започатковувати нову тенденцію* і надавати їй великого імпульсу, як тільки визначено й усвідомлено мету. Існує перспектива “спрямувати народ на добрий шлях”, щоб він потім зміг показати іншим народам шлях у майбутнє. Вона могла б стати досить привабливою, аби створювати достатній консенсус в разі потреби конституційних та інституційних реформ.

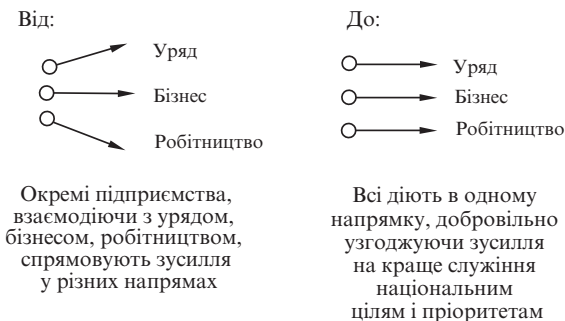
4. Здатність цього суспільства підніматися над вузькопартійними інтересами підтверджується існуванням *двопартійних комітетів* у Конгресі або виходом за межі інтересів однієї партії при формуванні кабінету.

5. Той факт, що *відмінності* між програмами *демократів і республіканців неістотні* (більша чи менша увага до питань бізнесу, добробуту і прав меншостей), за відсутності суттєвих ідеологічних розбіжностей дозволив би приступити до поділу влади й відповідальності між ними. Це сприйматиметься не як відмова від демократії й обмеження свобод, а швидше як поглиблення демократії та розширення свобод і залучення більшої частини населення до ухвалення рішень.

6. У кінцевому підсумку названі зміни припускають, що *цінності уже змістились* у напрямі більшої співпраці, співучасті й міцнішого добровільного об'єднання у межах суспільного ладу.

3.3. Економічна система

Якби цінності й політичне правління стали розвиватися у вказаних напрямках, то ніякі істотні зміни економічної системи не були б потрібні. Зміни могли б відбуватись у напрямі від неприборканої економічної системи вільного підприємництва до системи узгодженого вільного підприємництва. Схематично така еволюція зображена на мал. 6.

Мал. 6

Основні вимоги до економічних реформ у США могли б бути такі:

а) зберегти такі переваги приватної ініціативи, як захоплення, настирливість і зумовлені ними нововведення;

б) зменшувати економічні збитки і зловживання, пов'язані з енерго- та ресурсномістким виробництвом, непродуктивним використанням, посиленням підбурюванням приземлених або навіть шкідливих бажань, відчайдушною і надто гострою внутрішньою конкуренцією;

в) збільшувати потік ресурсів на такі суспільні потреби, як якісні освіта, охорона здоров'я, громадський транспорт, а також чисте навколишнє середовище.

Основні риси системи вільного підприємництва зберігалися б, але роль і прояви змінилися б.

1. Максимізація прибутків неприйнятна як єдина мета і виправдання діяльності будь-якого підприємства. Проте прибуток був би легітимним як показник надлишку обсягу виробленої продукції над витратами на будь-якому підприємстві й, таким чином, як показник ефективного використання ресурсів, необхідна умова життєздатності й розвитку підприємства, пов'язаних із ним переваг (необхідні товари або послуги, зайнятість, податки на фінансування суспільних потреб та ін.).

2. Приватна власність могла б залишатися на всіх підприємствах промисловості та сфери послуг за винятком освіти, деяких галузей зв'язку, охорони здоров'я, громадського транспорту тощо, де бракує приватної ініціативи, перспектив прибутковості або надмірний ризик міг би позбавити суспільство задоволення багатьох його потреб.

3. Вільний ринок міг би залишатись основним механізмом розподілу більшості ресурсів, зокрема товарів індивідуального споживання. Думка, що конкурентоспроможність нині визначається на міжнародних ринках більше, ніж у межах країни, була б цілком прийнятною і підтримувала б відкриту економіку. Фірми відчували б більшу відповідальність і обмеження, стримували б себе щодо інших шляхом проголошення чітких заяв про свої наміри, цілі, політику, етичні норми, що уже стають тенденцією.

4. Змінилася б роль уряду. Менше уваги приділялося б важелям управління у вигляді законів і адміністративного регулювання, а більше — узгодженню цілей через індикативне прогнозування, менше — антитрестівським законам, більше — забезпеченню продуктивності й структурних змін у галузях

промисловості. Відбувся б реальний перехід від взаємин суперництва до більшої взаємодії між урядом, бізнесом, робітництвом, а також громадськими діячами з метою визначення національних пріоритетів, цілей. Компанії та інші об'єднання вважалися б знаряддям служіння суспільним потребам.

Чи бажані й чи можливі такі модифікації системи вільного підприємництва, за яких фірми з більшою готовністю підпорядковують себе суспільним потребам, діють відповідально і погоджують свої плани на майбутнє? Стверджувальну відповідь можуть підтримати такі міркування:

1. Перехід до командної економіки з централізованим плануванням і керованим ринком не здається привабливим, більшість американців не приймають його. Досвід країн із такою системою свідчить, що їхні можливості стають надто обмежені в міру досягнення вищих стадій економічного розвитку. Низка соціалістичних країн намагається вийти з цієї системи шляхом відновлення прибутковості, як показника ефективності, надання більшої самостійності підприємствам і можливості встановлення деяких цін через вільні ринки³⁶.

2. Курс на націоналізацію без переходу до повністю планової економіки (тобто підтримування свободи ринків) також не дає позитивного результату. Це занадто легкий політичний захід, спрямований на збереження наявних галузей промисловості й робочих місць. Він здійснюється шляхом вилучення коштів у ефективного виробництва для підтримування неефективного, зменшуючи тим самим потенціал розвитку і більшість робочих місць, які мають ефективні підприємства і галузі.

3. Вражаючий приклад таких передовиків сучасного економічного розвитку, як Японія і Південна Корея, по суті, демонструють силу ліберальної економіки за співпраці уряду й бізнесу.

4. Тривалий високий рівень розвитку Західної Німеччини свідчить, що стосунки "партнерства" між управлінням і робітництвом можливі й реально виступають важливим фактором економічної ефективності й політичної стабільності.

5. У США спостерігається пошук нових способів взаємодії між бізнесом та урядом. Одним із результатів такого пошуку є створення "Круглого Столу" представників різних підприємств.

³⁶ *Glinski B.* System of Central Management of the Socialist Economy and its Evolution, *Oeconomica Polona*, 1979 no. 1., pp. 45–61.

6. У напрямі самоуправління уже зроблено такі істотні кроки, як ширше представництво різних зацікавлених груп у правліннях наглядових рад підприємств і підвищення їхньої відповідальності. Корпорації охопила “лихоманка” соціальної відповідальності й вони ведуть пошук зовнішніх проявів у вигляді політичних заяв, управлінських перевірок і кодексів поведінки. Подібні публічні заяви про добрі наміри можуть повторюватись іншими, ставати обов’язковими у виконанні.

Такими шляхами могли б іти США впродовж кількох наступних десятиліть. Вони могли б якоюсь мірою вести до відродження Америки, до зближення з іншими суспільствами і, таким чином, до більшої узгодженості й ефективності у стосунках із рештою світу. Все це визначає підготовку до руху в напрямі ще далекого, але неминучого світового ладу.

РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ

1. Його минуле

Вийшовши з Другої світової війни у складі переможців, Радянський Союз відтоді набув статусу країни, що має світове значення. Він став безпосереднім і могутнім суперником Сполучених Штатів, їхнім найбільш наполегливим конкурентом у намаганні посісти провідну роль у світі. Він мав для цього підстави з огляду на наявність відповідної бази.

По-перше, це його економіка. Оскільки остання, по суті, орієнтована на внутрішній ринок і тому не є складовим елементом світової торгівлі, зросли і масштаби, й можливості виробництва значної кількості основних промислових і споживчих товарів, хоч і обмеженого асортименту й невисокої якості. Радянська економіка посідає друге місце у світі щодо кількісних показників у загальному світовому обсязі виробництва. Радянський Союз має найбільші традиційні збройні сили, створив дуже сильний військово-морський флот і володіє потужним ядерним арсеналом, здатен доставляти боеголовки до будь-якої цілі. Все це підтримується розвинутою системою управління військами світового масштабу.

Зміцніло також політичне становище Радянського Союзу, принаймні щодо явної його могутності. Внутрішньо — це монолітна структура влади без будь-якої альтернативи. Зовнішньо Радянський Союз скористався кількома своїми козирними

картами. В історичний період, відомий під назвою десятиліття деколонізації, Радянський Союз підтримував національно-визвольні рухи. Він запропонував чітку, виразну альтернативу суспільному устроєві, залишеному колоніальними державами, а також запропонованому Сполученими Штатами. Країнам, що прагнули до прискореної індустріалізації, він запропонував модель планової економіки, здатної нібито швидко провести будь-яку країну через стадії ранньої форсованої індустріалізації. Щоб забезпечити “дисципліну”, необхідну для такого процесу індустріалізації, Радянський Союз обстоював систему унітарної влади у формі диктатури пролетаріату. Наведені раніше рекомендації коренилися в офіційній марксистській ідеології, узаконювалися нею і далі приваблюють багатьох у всьому світі. Економічна спроможність утримувати велику воєнну силу і політична можливість розгорнути її без широкого внутрішнього обговорення підсилили привабливість радянської моделі для тих, хто вважає, що “сила є право”.

Всупереч такій очевидній могутності Радянський Союз, можливо, уже пройшов zenit своєї сили і впливу. Слабкі сторони його, напевно, зростатимуть, а здатність визначати долю світу зменшуватиметься. На даному етапі його економічного й соціального розвитку здається необхідною докорінна перебудова суспільного ладу, до того ж існує дуже мала ймовірність її здійснення безболісним, еволюційним шляхом. Проте якщо істотна перебудова не буде здійснена протягом кількох наступних десятиліть, остаточним наслідком матимуть повний розпад Радянського Союзу як політичної реальності. Підставою для таких висновків є аналіз сучасного становища Радянського Союзу.

2. Позитивні та негативні риси

Скориставшись раніше запропонованим підходом до аналізу ефективності країн, тобто формулою:

$$E_f = f \left[\left(\frac{\text{ресурси}}{\text{населення}}, \text{наснага до праці, ноу-хау, інвестиції} \right); \text{суспільний лад; світовий контекст} \right],$$

можемо розпочати перелік деяких ключових елементів.

2.1. Позитивні риси

1. Найбільша серед усіх країн територія, що простяглася на два континенти з виходом до різних морів. Родючі землі, *дуже багаті запаси* фактично усього спектру природних

ресурсів, включаючи широку базу джерел енергії і навіть значні родовища золота. Хоча доступність і кліматичні особливості зумовлюють високу собівартість експлуатації деяких ресурсів, *загальне співвідношення ресурсів і населення надзвичайно сприятливе*, що робить коли не економічно привабливою, то принаймні теоретично можливою автаркію (економічне самозабезпечення).

2. *Наснага* до ефективної праці присутня у тій частині населення, якій система надає високі винагороди. Це стосується великої частини партійної еліти, вищих технократів, частини наукових і мистецьких кіл. Однак для значної частини населення стимули ефективно працювати здаються недостатніми і необхідне “підстьобування” шляхом різних кампаній.

3. Масштаб *нововведень*, зокрема в галузі техніки, широкий, поряд з ґрунтовними знаннями теоретичних наук (математика, фізика, кібернетика) і великим потенціалом у деяких галузях прикладної інженерії. Мережа освіти широка й різноманітна, принаймні у природничих науках і технічних галузях. У результаті велика частина населення високоосвічена технічно і, як наслідок, володіє високою потенціальною продуктивністю.

4. Підтримувалися значні рівні *інвестицій*, і в результаті склалася широка індустріальна база. Видобувається величезна кількість вугілля, нафти, газу, виробляються сталь і верстати, їм відповідає спроможність перевозити цю основну продукцію промисловості.

5. Негативно впливають на *суспільний лад* різні суперечності й невідповідності; нині він діє переважно як “суспільна гамівна сорочка” і тому розглядається у розділі пасивів.

6. *Зовнішнє становище* залишається досить міцним завдяки военній силі Радянського Союзу, чітко сформульованій ідеології, що може ще частково експортуватися, перебування людей при владі упродовж довгого періоду та очевидній свободі використання цієї влади як в середині країни, так і ззовні.

2.2. Негативні риси

Усі істотні пасиви походять від інституційної структури, власне суспільного ладу, зокрема суперечностей між:

- офіційно проголошеними егалітарно-колективістськими цінностями й адміністративною практикою, що спонукає індивідуалістську, конкурентну поведінку;
- досить ліберальною конституцією і диктаторською природою політичного правління;

• економічною системою, прийнятною для ранніх стадій економічного розвитку, і власне економікою, що наближається до стадії масового споживання; цінності більшості населення — характерна риса цієї вищої стадії розвитку.

Названі суперечності слід враховувати, аналізуючи пасиви радянського суспільного ладу.

1. Відкрито проголошено *егалітарно-колективістські цінності*, й вони пропагуються як бажані, хоч і не зовсім дієві, й такі, до яких наближається радянське суспільство. В дійсності зберігаються індивідуалістсько-конкурентні цінності, які фактично підсилюються глибокою диференціацією у винагородах (грошових та інших) відповідно до участі особи у виробництві та лояльності до режиму. Така суперечність може послабити повсюдне бажання працювати. Відмінності у винагородах підривають “патріотичний” мотив, крім того, для більшості професій матеріальні винагороди нетотожні. Завдяки своїм можливостям впливати на перебіг справ і одержувати високі винагороди лише еліта у партії, адміністрації, науці, мистецтві й спорті має великі стимули до праці.

2. Із цим пов'язаний низький рівень втілення теоретичних знань і наукових відкриттів у потрібні нові вироби, процеси і технології. Для декого привабливість зростаючої академічної репутабельності й перспективи наукової кар'єри здається важливішою, ніж невеликі винагороди і великий ризик залучення до діяльності, що приводить до “комерційно” вигідних нововведень. Проблему поглиблює те, що велика кількість співробітників найбільшого у світі наукового комплексу працює у головних науково-дослідних інститутах, далеких від промисловості й ринку. Як свідчать емпіричні дослідження, найкорисніші нововведення більшою мірою “викликані попитом ринку”, ніж є результатом накопичених теоретичних знань. Таким чином, Радянський Союз у низці галузей імпортує технології, втім, не у військовій сфері, де чітко визначені цілі спонукують вчених до необхідних технічних нововведень.

3. Незважаючи на високий рівень інвестицій і передові позиції науки, *реальна продуктивність* залишається низькою у більшості галузей економіки.

4. *Сільське господарство* — найслабша ланка радянської економіки. У ньому зайнято понад 25 % працездатного населення; до того ж країна, що століття тому була найбільшим експортером пшениці, перетворилась останніми роками на

найбільшого її імпортера, хоча кількість населення збільшувалася повільно і традиційне харчування фактично не змінилось. Причини такого становища різноманітні: рани від насильницької колективізації, надмірне вилучення сільськогосподарської продукції для фінансування індустріалізації, а звідси — неадекватна оплата праці селян, незадовільна модернізація сільського господарства (механізація, застосування добрив), серйозні труднощі із застосуванням централізованого планування у галузі. Нарешті, великі зусилля селяни спрямовують на інтенсивний обробіток приватних ділянок, з яких вони одержують додаткові харчові продукти. Тут винагорода за працю прямо пропорційна трудовим зусиллям.

5. *Економічна система* з її централізованим плануванням і здебільшого адміністративним розподілом ресурсів досі не відповідає нинішній стадії розвитку радянської економіки. “Командний тип економіки” сприяв прогресу на ранньому етапі індустріалізації (якщо не брати до уваги соціополітичні втрати). Тоді стояло чітке завдання — створити індустріальну базу. Було кілька пріоритетів: енергетична база, металургійна, машинобудівна та оборонна галузі промисловості й матеріальна інфраструктура. Таким чином, це дало можливість централізовано розв’язувати більшість економічних проблем і спрямовувати ресурси у визначені галузі. Це був форсований процес індустріалізації, що частково мав характер виробництва заради виробництва (більше металургійних заводів для нарощування виплавки сталі, виробництва більшої кількості верстатів, будівництва нових домен тощо) і легко узгоджувався з директивним плануванням.

Нині існують широка індустріальна база та інфраструктура, задовольняються основні потреби у промислових товарах. У своєму розвитку економіка наближається до стадії масового споживання, на якій могли б бути задоволені вишукані й найрізноманітніші все більші потреби населення. Для цього треба мати можливості визначати попит і потреби споживачів і, таким чином, збільшувати кількість центрів, в яких вирішувати, що виробляти, для кого і як. На цьому шляху перешкодою стає централізоване планування. Складності додає потреба формувати плани і контролювати їх виконання в той час як більшість людей прагне швидше служити собі, ніж добровільно підпорядковуватися суспільним пріоритетам, що відповідало б фактичному пануванню егалітарно-колективістських цінностей. В результаті — надмірна бюрократизація.

В суспільстві виникає нагальна потреба децентралізувати процес розроблення економічних рішень, однак нинішнє керівництво не готове піти на поступки, бо це означало б втрату політичного контролю.

6. Існують також великі *розбіжності у сфері політичного правління*. Конституція досить ліберальна і гарантує широкі свободи, але монолітний і обмежувальний характер має структура влади. Теоретично влада належить народу, який делегує її своїм обранцям. Реально влада перебуває у руках партійного керівництва, управління здійснюється лише в одному напрямку — зверху донизу. Виправдання цієї форми “тоталітарної демократії” значною мірою випливає з марксистської доктрини, а не з волі народу. Ці суперечності зумовлюють напруженість, зняття якої потребує великої організаційної роботи, значних суспільних зусиль, що збільшує тягар “макроуправління”.

7. Інша розбіжність полягає у великій нетривкості політичної будови. Теоретично СРСР є тим, що закладено в його назві: союз республік. Номінально республіки мають широкі повноваження і навіть конституційно гарантоване право на відокремлення. Одне з основних мобілізуючих гасел Жовтневої революції — руйнація Російської імперії і створення самостійних, хоча й об’єднаних у федерацію республік. Однак, скориставшись своєю чисельною перевагою і панівним становищем, росіяни зосередили у своїх руках політичну владу й були впевнені, що інші нації погодяться з їхньою керівною роллю не лише в політичній, а й в економічній, культурній та мовній сферах. Залученими до структури влади виявлялися лише ті представники інших національностей, які визнавали таку зверхність і працювали в напрямі створення “нової радянської людини” на кшталт росіянина.

Така ситуація викликає глибокі національні почуття, що легко перетворюються, як показала Друга світова війна, на відцентрові сили. Відтоді як протягом останніх десятиліть національні прагнення до самовизначення були задоволені шляхом деколонізації у більшості частин світу, багатьом у Радянському Союзі вони здавалися природними і законними. Ці приховані відцентрові сили стійкі. Особливим аспектом вказаної проблеми стала швидка демографічна експансія азіатів, зокрема мусульман у Радянському Союзі, саме в добу весвітнього відродження ісламу як життєздатної сили. Це було подібним до збільшення рядів “національного відхилення”, чисельних в Україні, Прибалтиці та Кавказьких республіках.

8. Така сама нетривкість притаманна *відносинам із країнами Центральної Європи*, що потрапили до сфери радянського впливу після Другої світової війни. Незгода Югославії з радянським керівництвом у 1949 році, повстання в Угорщині 1956 року, спроба Чехословаччини розвивати власну модель “соціалізму з людським обличчям” у 1968-му, постійне обстоювання Румунією своїх прав, періодичні заворушення в Польщі — все це більше прояви почуттів національної незалежності, ніж ностальгія за попередніми соціально-економічними порядками. Тим самим демонструються межі “ненаситності” Радянського Союзу і, як наслідок, його потенціалу для подальшої територіальної експансії.

9. *Конфлікт із Китаєм* — дуже значний пасив. Він має три корені: націоналістичний, територіальний та ідеологічний. По-перше, китайцям — нації, чисельність якої сягає мільярда, з понад чотирьохтисячолітньою історією, визначними культурними здобутками і недавньою успішною революцією, важко погодитися на керівництво з боку молодшої, менш чисельної російської нації. По-друге, для китайців є великою спокусою освоєння багатого, рідко заселеного Сибіру своїми енергійними, працьовитими масами. Проте, на відміну від монголів, китайці не мають багатой історії територіального експансіонізму. Нація, схильна до загарбання нових територій, навряд чи побудувала б захисну стіну довжиною кілька тисяч кілометрів. Як тільки виникає потреба у здобутті нових земель, зусилля на пересування такої стіни здаються невиправданими у порівнянні з одержаним “нерухомим майном”. Хоча, беручи до уваги той факт, що на росіян у минулому нападали як зі сходу, так і з заходу і що їхня історія насичена територіальною експансією, загроза китайського проникнення до Сибіру, напевно, виглядає для них досить реальною.

Ідеологічний конфлікт також очевидний. Радянське керівництво виправдовує нинішню практику матеріальних стимулів і нерівних винагород як необхідну частину “перехідного соціалізму”, етапу створення багатой матеріальної бази для запровадження комунізму. До цього часу китайці зберігали більшу рівність у розподілі, навіть за низького рівня матеріального добробуту. Названі конфлікти, могли ослабнути, але не зникнути зовсім.

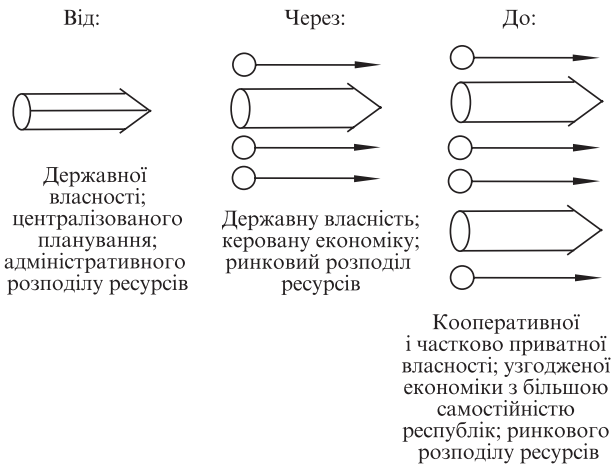
Загалом матеріальний потенціал Радянського Союзу величезний, проте його інституційні структури досить нетривкі й потребують докорінної перебудови.

3. Перспективи

Очевидними є напрями, якими розвивався б радянський суспільний лад, щоб послабити розбіжності, привести до більшої гармонії інституційні складові й, таким чином, бути спроможним перейти до наступних логічних стадій економічного розвитку і політичного досвіду. Великі сумніви викликає ймовірність такого розвитку. Для перебудови радянської системи були б логічними насамперед докорінні економічні реформи, розширення системи влади, зміни у політичному правлінні й, нарешті, переоцінка цінностей.

3.1. Економічна система

Зміни повинні були б відбуватись у напрямі, запропонованому в минулому навіть радянськими економістами: від централізованого планування, через помітну децентралізацію розроблення економічних рішень, до системи типу “ринкового соціалізму”. Схематично зміни економічної системи представлені на мал. 7.

Мал. 7

Еволюція могла б пройти такі етапи:

1. На першому етапі реформи слід значно скоротити централізоване планування і змінити його характер. У нових умовах основними функціями централізованого планування були б визначення ключових пріоритетів для інвестицій, розподіл ресурсів, узгодження планів різних підприємств у

сфері виробництва і розподілу. Насамперед ціни можна було б привести у більшу відповідність із фактичною вартістю, дефіцитом і попитом. Потім слід поступово знімати контроль за цінами, щоб для визначення їх відкрити простір закону попиту і пропозиції, найперше для споживчих товарів, а далі для напівпромислових і промислових товарів. Що могло б залишитись у сфері централізованого управління? Це були б такі життєво важливі стратегічні ресурси, як нафта, вугілля, газ, окремі рідкісні метали, а також загальнодержавні системи послуг, наприклад, зв'язок і транспорт.

2. На наступному етапі зміни могли б торкнутися чисто кооперативної власності на більшість промислових підприємств, колгоспів і в цьому разі управління ними здійснювалося б виборними комітетами. Система могла б запозичити деякі риси югославського “робітничого самоуправління” і кібуців Ізраїлю. Приватну власність можна було б дозволити на малих підприємствах, зокрема у сфері послуг. З плином часу в міру зростання вимог населення можна було б повернути приватну власність на землю шляхом поступового перетворення у спільні підприємства, придбання товарів на спільні потреби, чи оренду машин і збут продукції.

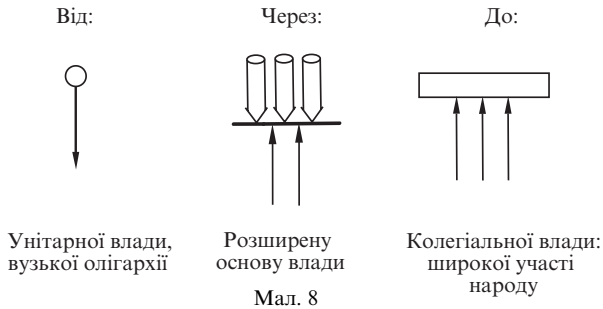
3. Таким чином, економіка могла б крок за кроком розвиватися від повністю планової і контрольованої до узгоджуваної і керованої, використовуючи фінансово-грошову систему, диференційовані кредити, нормативи розподілу прибутків, мінімум і максимум заробітної плати та “індикативно-прогнозний” тип планування. Щоб забезпечити кредити, уникнути створення надмірно великих заводів і гарантувати місце на ринку збуту, великі підприємства мали б подавати свої плани до планово-координаційних органів, які порівнювали б їх із подібними планами інших підприємств, здійснювали б зворотний зв'язок і пропонували зміни.

4. Більшість цих функцій могли б здійснюватися не на всесоюзному, а на республіканському рівні. Всупереч нинішній практиці вольового розподілу квот за цінами, встановленими центром, ресурси розподілялися б між союзними республіками шляхом торгівлі.

5. Більшої справедливості у життєвих рівнях можна було б досягти шляхом зменшення відмінностей у заробітній платі й використання таких механізмів поділу як, наприклад, у Скандинавських країнах.

3.2. Політичне правління

Зміни характеру політичного правління надзвичайно важливі й водночас їх важко здійснити безконфліктним шляхом. Перетворення мають бути спрямовані від нинішньої унітарної структури, коли владу зосереджено у руках верхівки, через розширення основи влади до колегіального правління, уникаючи фази зі структурою влади типу протизваги. Схематично такий перехід зображено на мал. 8.

Яким чином міг би відбуватися такий розвиток?

1. У разі здійснення економічна децентралізація започаткувала б політичну еволюцію, оскільки вона автоматично привела б до певного перерозподілу і децентралізації політичної влади. Ось чому економічні реформи мають передувати змінам політичного правління²⁷.

2. Суть наступного важливого кроку полягала б у поступовій ліквідації сучасної “подвійної” структури правління, за якої партійні органи визначають політику й цілі та контролюють їх виконання, а адміністрація (від міністрів і нижче) лише виконує рішення.

3. Такі зміни послабили б владу партії і зміцнили функцію виборних органів та адміністрації у виборі рішень. Вони могли б упевненіше формувати політику й ухвалювати рішення при підтримці народу і / або більш професійно компетентними людьми, аніж ті, що віддані партії.

4. Далі можна було б розпочати істотну політичну лібералізацію шляхом поступового і суворого дотримання чинних конституцій та законів.

²⁷ Okun A. M. Capitalism and Democracy: some unifying principles. Columbia Journal of World Business, Winter 1978.

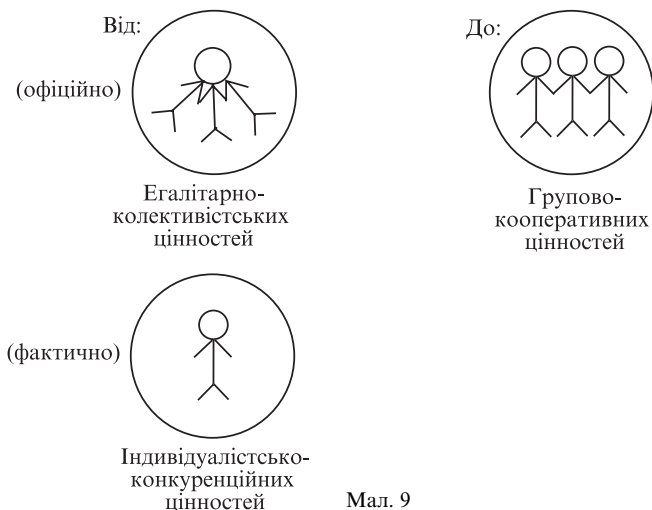
5. Разом із забезпеченням свободи поглядів могла б бути проголошена більша свобода об'єднань. Це могло б привести до створення нових політичних угруповань.

6. Потім, напевно, можна було б усунути монополію Комуністичної партії на владу через дозвіл кандидатам від різних угруповань бути обраними до законодавчих і виконавчих органів. Верховна Рада в такому разі могла б, наприклад, призначити Раду Міністрів, що мала б представників усіх угруповань у такій пропорції, яка відповідала б поданим за них голосам.

7. У цьому разі прерогативи були б перерозподілені з метою перетворення Радянського Союзу з фактично унітарної держави у справжню і добровільну федерацію рівноправних та самостійних республік. Конституційне право на відокремлення слід було б відновити, удавшись до референдуму, а для багатьох республік слід було б визнати можливість виходу з федерації.

3.3. Цінності

Основні цілі щодо зміни цінностей такі: усунути суперечність між тим, що офіційно проголошується, і тим, що практично здійснюється; розвивати систему цінностей і способів поведінки, яка відображала б нову економічну й політичну системи і сприяла б їхньому функціонуванню. Зміни варто було б проводити в напрямі від офіційно егалітарно-колективістських (а в дійсності індивідуалістсько-конкурентних) цінностей до групо-кооперативних. Схематично зміна цінностей зображена на мал. 9.

Мал. 9

Можливість такого перетворення повністю залежала б від успіху економічних реформ і змін у системі політичного правління і, таким чином, мала б стати швидше наслідком реформ, ніж їх предтечею. Така послідовність змін протилежна тій, що була запропонована для Сполучених Штатів.

У США могли б відбуватися спонтанні зміни в цінностях за умови, що політичні й економічні інституції відповідають потребам суспільства у зв'язку з плюралістичним характером країни, існуючою свободою слова і вірувань. Народ розуміє, що країна стикається з різними внутрішніми і зовнішніми середовищами, які потребують зміни переконань, поведінки та інституцій.

У Радянському Союзі розбіжність між офіційними і фактичними цінностями, а також неспроможність публічно сформулювати нові цінності свідчать, що зміни цінностей можливі за умови, коли економічні й політичні інституції (у межах яких люди працюють, мислять і сприймають світ) створять потребу і викличуть появу нової моделі поведінки, а отже, нові погляди й цінності. Тому можна було б визначити таку послідовність розвитку:

1. Перетворення промислових підприємств, а також колгоспів і радгоспів на кооперативи із самостійним управлінням пробудило б почуття власника і відповідальності перед такими економічними утвореннями. Члени подібних утворень поступово усвідомлювали б вплив своїх рішень і своєї праці на інших і навпаки. Таке сприйняття приналежності і взаємозалежності породжувало б схильність до більшої співпраці.

2. При децентралізації процесу розроблення політичних рішень і обмеженні диктату згори почуття обов'язку перед угрупованнями і громадами, на які люди могли б потім впливати, поступово стимулювало б більш свідому дисципліну й підпорядкування місцевим громадським потребам та пріоритетам.

3. За умови, коли політичні інституції на всіх рівнях процесу підготовки рішень допускають справжні дискусії і участь у них, змінюється почуття приналежності людей до цих інституцій і могла б стимулюватися готовність до уникнення конфліктів та пошуку консенсусу. Розглянутий процес тривав би десятиліття. На цьому шляху були б деякі зриви й економічні труднощі. З часом вони окупилися б сторицею за рахунок скорочення витрат на примусовий бюрократичний апарат та посилення почуттів свободи й гідності.

4. Вірогідність мирної еволюції

Постає таке фундаментальне запитання: чи можуть економічна система і політичне правління змінитися без нової революції, війни та інших катаклізмів?

Хоча вірогідність мирного розвитку дуже мала, деякі обставини могли б сприяти цьому процесу:

1. Очевидною є потреба в економічних реформах, її визнають багато економістів; вона обговорювалася досить відверто у 60-х роках (ліберманізм); була спроба здійснити деякі реформи. До того ж подібні реформи проводилися мирним шляхом у деяких країнах, зокрема в Угорщині.

2. Внутрішня нагальність реформ зростатиме, оскільки ускладнення планування породжуватиме подальше стримування розвитку. Більше того, уже очевидний уповільнений поступ економічного зростання збільшить труднощі задоволення все більших потреб населення.

3. Подібно діятимуть деякі зовнішні фактори. Не можна ігнорувати той факт, що нинішні нові індустріальні країни типу Південної Кореї працюють скоріше на засадах “узгодженого вільного підприємництва”, ніж командної економіки. Стане нестерпним постійне звертання до імпорту деяких технологій. Стимулом до лібералізації буде також не тільки потреба конкурувати на світових ринках сировини, а й торгувати якісними промисловими товарами.

4. Очевидно, що в політичному житті Радянського Союзу згаданих тенденцій немає. Усі імперії деколонізувалися. Приклад Іспанії красномовно свідчить, що диктаторські режими можуть трансформуватися шляхом еволюції. Інші країни (наприклад, Бразилія або навіть Чилі) можуть успішно випробувати цей процес у недалекому майбутньому.

5. Внутрішньо зростатиме “ціна” утримання в покорі людей високоосвічених і краще поінформованих про зовнішні реальності, які можуть запропонувати політичний вибір. Не можна безкінечно приховувати або заперечувати розбіжності між теорією і дійсністю.

6. У деякого з росіян, що належать до верхівки влади, можуть виникнути внутрішні сумніви щодо переваг підтримання їхньої монополії на владу над іншими національностями у Радянському Союзі. Задоволення національного его — головне, що вони здобувають. Проте економічна і політична ціна такого верховенства висока. Тоталітарне управління такою величезною і складною системою, як Радянський Союз поглинає

надмірну кількість енергії, яку в іншому випадку можна було б використати на створення корисних економічних та соціальних благ і послуг. Підтримання політичної слухняності усього населення означає визнання багатьох обмежень свобод, навіть для тих, хто належить до верхівки влади.

7. Досвід Західної Німеччини після Другої світової війни може мати цінність зразка. Німці відчували, що їм потрібен більший простір для творчого використання своєї надмірної суспільної енергії. Як наслідок програної війни їхня територія виявилася навіть меншою, ніж та, що була до війни. Тоді німці зосередили зусилля на цьому обмеженому просторі й у результаті створили високорозвинену економіку і політично вільне суспільство. Деякі росіяни, здається, усвідомлюють, що абсолютно те саме трапилося б із ними, якби вони скинули тягар “управління” Радянським Союзом. Вони могли б дійти висновку справедливішого поділу влади з іншими національностями.

8. Нарешті, той факт, що структура влади пройшла шлях розвитку від абсолютної диктатури Сталіна до олігархічної влади без серйозних політичних потрясінь, може надихнути декого з верхівки навіть на подальше розширення системи влади.

Проте існують серйозні сумніви:

1. Росіяни не мають ніяких традицій ліберального типу правління. Вести інших до такої системи було б для них не легким завданням. Це майже подібно до того, як сліпий веде сліпого.

2. Ті, хто тепер біля верхівки влади, безумовно, боялися б утратити здобуті привілеї, більше того — можливої втрати контролю над процесом лібералізації, якби він повністю розгорнувся. Вторгнення до Чехословаччини у 1968 році — яскравий приклад таких побоювань.

3. Враховуючи труднощі відкритої дискусії, практично неможливо, щоб будь-хто у цій країні запропонував генеральний план або проект із необхідними перетвореннями. Політична влада занадто монолітна, несприйнятлива до будь-яких ідей, що кидають серйозний виклик нинішньому стану.

4. Люди, що належать до верхівки влади, зовсім старі. Для них привабливіша є перспектива виходу на пенсію, аніж починати непевну авантюру лібералізації. Недавнє (липень 1979 року) повернення до жорсткішого управління економікою — показник цього.

5. Найпридатніший сценарій

Можливими наслідками спроби зберегти наявний стан були б зростання невдоволення, ворожість і дисидентство, а потім спалахи насильства, що підсилювалися б окремими подіями, які вели б до розпаду Радянського Союзу. В результаті більшість нинішніх союзних республік стали б незалежними державами. Вони прагнули б уберегти свою незалежність протягом кількох десятиліть. Зазнавши радощів і гіркоти такої незалежності, вони, можливо, добровільно створили б більші об'єднання, подібні до Сполучених Штатів Європи або Середньої Азії, водночас відповідно зберігаючи свою культурну самостійність, як у сучасному Європейському Економічному Співтоваристві. Російська республіка також знайшла б своє місце у такій наднаціональній будові, де вона посіла б місце сильного партнера, але тільки партнера.

Чи реально говорити про можливі революційні події у країні, яка виглядає такою монолітною, має могутню армію, що діє як інструмент зближення різних національностей, і сили внутрішньої служби безпеки, які неодноразово демонстрували здатність знищувати будь-яку опозицію, не зупиняючись навіть перед ліквідацією або депортацією великих людських мас?

Деякі хімічні процеси допускають розчинення певної кількості твердих речовин до стану насичення. Навіть один додатковий кристал може викликати випадання осаду. Недавня історія свідчить, що в суспільствах, перенасичених напруженістю, можуть спостерігатися подібні явища. У цих умовах потрібен каталізатор. У Португалії ним може стати книга, написана генералом. В Ірані, який також мав сильну армію і безпощадні органи безпеки, це був голос Хомейні, почутий безпосередньо (ніби з небес) завдяки магнітофонним записам. Під час останнього візиту до Польщі Папа Римський міг би викликати практично будь-які події, які б забажав.

Що стосується Радянського Союзу, процес розпаду могла б прискорити низка подій такого типу: повернення до жорсткого централізованого планування створює нові вузькі місця. Ситуація погіршується кількома підряд поганими урожаями. Вибудування нафти у країні падає, в той час як попит на неї все ще зростає. Радянський Союз має забезпечувати деякі зарубіжні поставки. Робити це не так просто: він мусить рахуватися зі зростанням світових цін; водночас повинен купувати велику кількість зерна; він ще не спроможний за все це

платити експортом своїх промислових товарів високого гатунку. Зростає спокуса проникнути принаймні на частину Близького Сходу. Привид іноземної інтервенції використовується, щоб відволікати людей від внутрішніх труднощів і готувати їх до зовнішньої авантюри шляхом підігрівання спогадів про Чингізхана, Наполеона й Гітлера. Проте просування на Близький Схід зустрічає протидію, і одночасно доходить до сутичок з Китаєм. В результаті спостерігаються боротьба за владу у верхівці, окремі великі страйки робітників і виступи деяких “націонал-ухильників”. Визріли умови для процесу розпаду.

Наведений сценарій не є прогнозом; це роздуми, подібні до раніше викладених можливих наслідків еволюційних кроків.

Отже, Радянський Союз перебуває на роздоріжжі. “Дороговказ у майбутнє” відкриває два головних напрями — або істотні перетворення еволюційного характеру, що потребують великої рішучості й уміння з боку нинішнього керівництва, або збереження статус-кво з вірогідністю розпаду у кінці цього шляху.

Будь-який із зазначених напрямів розвитку допоможе Радянському Союзу або його державам-спадкоємцям перейти до стану відповідності прогресу решти світу й, таким чином, наблизитися до оптимального світового ладу.

ЯПОНІЯ

1. Минуле

Японія — гідна подиву країна з дивовижною історією, її досягнення викликали найбільше захоплення, а іноді й острах. У своїй внутрішній політиці вона керується прагненням будь-що уникати конфліктів, досягати консенсусу і підтримувати гармонію на всіх рівнях суспільства. Це стосується багатьох внутрішніх суперечностей і запобігає виникненню, занадто частим або занадто гострим їхнім проявам. До таких суперечностей належать: надзвичайна ввічливість, шанобливість і благопристойність поведінки японців в особистому оточенні уживаються з грубістю на межі з жорстокістю у знеособленому масовому оточенні; традиційна всездозволеність, що дарується малим дітям, співіснує з надією на їхню високу дисциплінованість і добровільне підпорядкування у школах в старшому віці; групова, кооперативна орієнтація є і високою моральністю, і нормою поведінки, гостре індивідуальне

суперництво, змагання за успіхи, наприклад, на рівні середньої школи, також виступає нормою і є ціною вступу до бажаних університетів та пізніше до бажаних компаній.

Можливо, саме існування суперечностей і розбіжностей у поєднанні з самодисципліною, яка вражає, зумовлює те, що японці здаються напруженими, “наелектризованими” і, як наслідок, надзвичайно динамічними. Мені здається, що саме Андре Зигфрід якось сказав: процес розвитку вимагає від людей ставити себе в стан напруженості й викликати додатковий приплив енергії. Японці справляють враження людей, які перебувають у стані напруження, схожому на стиснуту пружину, що готова вивільнитись. Це робить їх енергійними, схильними до дій і досягнення мети.

Японці у своїй історії пережили кілька чітко окреслених етапів розвитку.

Були періоди широкого запозичення культурних надбань, які змінювалися періодами ізоляції, засвоєння і видозміни цих надбань. Був період цілковитої ізоляції, що тривала понад два з половиною століття. Це дозволило японцям примирити і поєднати все запозичене з існуючими здавна традиціями, віруваннями, культурою, досягти високого ступеня однорідності суспільства. Потім відбувся певною мірою вимушений перехід до відкритого суспільства, що супроводжувався повсюдним пошуком джерел корисних знань у світі, які запозичувались або ж привласнювались у широких масштабах.

Наприкінці XIX ст. в Японії відбулось одне з найуспішніших суспільних перетворень переважно мирним, еволюційним шляхом. Зазнала змін суспільна структура — на місці суто феодалної виникла сучасна індустріальна структура, що дозволило здійснити наступну швидку індустріалізацію і сприяло економічному розвитку. До того ж новий уряд замість того, щоб усунути попередню суспільну ієрархію, пристосував її, наділивши новими функціями. Дехто з колишніх землевласників, самураїв став власником промислових підприємств, що поступово перетворювалися на промислово-бізнесові імперії у вигляді конгломератів (*дайбацу*). Суспільна ієрархія, відданість, шанобливість, покірність і схильність до добровільного підпорядкування залишилися, проте були використані, щоб служити національним цілям, заохочували до сучасної продуктивної діяльності.

Після створення певного промислового і воєнного потенціалу японці, відчувши себе обділеними, обмеженими у своїх

діях, стали зухвалими і вдалися до воєнного привласнення джерел сировини і забезпечення майбутніх ринків для своєї продукції. Вони повторили цикл, міряючись силами з Китаєм, потім Сполученими Штатами, Південно-Східною Азією, загалом вирішили боротися до останнього. Однак було дивно спостерігати, як саме таке рішення несподівано переорієнтувалося в напрямі примирення з колишнім смертельним ворогом. Програвши у війні, Японія вирішила виграти в умовах миру — після Другої світової війни така перемога означала здобуття економічної переваги над іншими країнами, що визначалося зростанням валового національного продукту. Протягом трьох десятиліть Японія залишалася гордовитим переможцем у постійному “змаганні росту”.

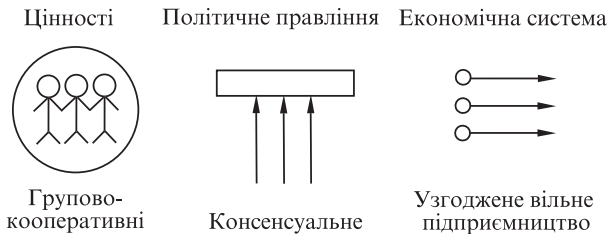
Японці досягли надзвичайно великих успіхів в економічному розвитку, забезпечуючи всі необхідні передумови цього процесу. Маючи дієві стимули, кожний японець працював старанно. Суворими природними умовами Японії пояснюється той факт, що для більшості праця стала засобом виживання, перетворилася у велику добродесність. Після поразки у війні відзначені традиційні стимули доповнилися патріотичним мотивом, потребою японців стати на ноги, відновити національну самоповагу шляхом досягнення економічної переваги над іншими народами.

Також було задоволено іншу передумову — володіння необхідними технологічним і соціальним ноу-хау. Японці запозичували або купували технічне ноу-хау і виявляли надзвичайний хист щодо його впровадження і пристосування до власних потреб. Водночас їм вистачило мудрості зберігати знання, накопичені суспільством, застосовувати власні методи функціонування організацій, заохочення людей до праці і вибору рішень з метою забезпечення зайнятості робітників протягом усього їхнього життя та існування сеньйоральної системи для використання субпідрядників, аби запобігти циклічним коливанням в економічній діяльності, та ін.

До того ж японці виконали іншу необхідну передумову економічного розвитку, досягнувши стабільно високих рівнів інвестицій. Впродовж трьох десятиліть вони підтримували середній рівень інвестицій — близько 35 % валового національного продукту. Це стало можливим завдяки такій характерній рисі, як справжня бережливість, а не показний її прояв, звідси високий рівень індивідуальних заощаджень і кредитне фінансування капіталовкладень, тому що японські компанії

працюють з більше ніж 80 % позикового капіталу. Іншим фактором, що сприяв швидкому зростанню, було спрямування інвестицій головним чином безпосередньо у виробничу сферу економіки, передусім у промисловість, водночас на невисокому рівні підтримувалися витрати на соціальні та урядові потреби.

Основним поясненням здатності японців пристосуватися до всіх неодмінних умов швидкого економічного зростання є їхній особливий суспільний лад. Як показано на мал. 10, він базується на групово-кооперативних цінностях, консенсуальному ухваленні політичних рішень (що перевершує офіційну форму правління, побудовану на протизав'язі сил) та системі вільного підприємництва, з високо узгодженим типом економіки.

Мал. 10

Як зазначалося раніше, необхідність появи групово-кооперативних цінностей пояснювалася суворими природними умовами, а правильність їх виправдовувалася релігійними віруваннями. Після війни американці нав'язали японцям західного типу форму правління протизав'язі сил. Всі інституційні й процедурні атрибути цієї влади. Традиційна схильність японців до уникнення конфліктів і пошуку консенсусу змінює політичний процес.

Все це найкраще виявляється в економічній сфері.

Хоча японська економіка — це система ліберального вільного підприємництва, однак складається враження, що їй притаманне централізоване планування у зв'язку з високим ступенем узгодженості приватної ініціативи, для якої основним критерієм є благо Японії. Тому країну вдало названо “Інкорпорована Японія”. Можливо, там і немає у повному обсязі “національної економічної симфонії”, в будь-якому разі там є першокласна камерна музика, виконувана “економічним струнним квартетом”, до якого входять Міністерство

зовнішньої торгівлі й промисловості як перша скрипка, що разом з торговими фірмами, банками і провідними промисловими підприємствами забезпечують гармонію. Можна визначити пріоритети, оцінити шанси проникнення на нові ринки збуту, розподілити економічні завдання, не вдаючись до прямого адміністративного нав'язування і, отже, уникаючи тягара громіздкого бюрократичного апарату. Таким чином, система поєднує переваги ліберальної економіки з її численними центрами ініціативи, нововведень і ефективного виробництва, а також певні переваги планової економіки, зокрема здатність визначати загальнонаціональні цілі та пріоритети.

2. Сучасний стан

Японія має низку визначних активів:

- дуже сумлінне, дисципліноване і кваліфіковане населення, що має великі стимули до праці, повсюдне панування технології та відповідне соціально-організаційне ноу-хау для ефективного управління інституціями всіх рівнів;

- надзвичайно різноманітний і продуктивний промисловий сектор, що швидко еволюціонував від трудомісткого до капіталомісткого й матеріаломісткого;

- суспільний лад та інституційна структура дозволяють країні ефективно функціонувати, оскільки її різні складові частини вдало гармонують одна з одною.

Існують певні пасиви:

- країна фактично позбавлена будь-яких природних ресурсів, повністю залежить від імпорту і, таким чином, дуже вразлива до політичних ускладнень з іншими країнами або навіть шантажу з їхнього боку;

- Японія також чутлива до ринків збуту, в яких вона зацікавлена;

- її справжній успіх, досягнутий завдяки спеціалізації на досить вузькому колі товарів і глибокому проникненні на завойовані ринки, викликає не лише захоплення, а й певне вороже ставлення і протекціоністські заходи.

3. Шляхи в майбутнє

Якими напрямками міг би розвиватися суспільний лад Японії у майбутньому?

Сучасна система цінностей Японії здається цілком прийнятною для моделі “земля як космічний корабель”, яку вона

уже частково випробувала у період ізоляції і яка стала новою реальністю для більшості країн світу. Проте могли б мати місце деякі зміни у системі цінностей з метою надання індивідуумам більшої незалежності й зниження психологічної ціни добровільного підпорядкування, яка і дотепер, можливо, надто висока. Дещо вищий ступінь індивідуальної самостійності та волевиявлення потребує сумісності зі схильністю до спільних дій. Невеликі групи, робітничі бригади, корпорація, нація могли б залишатись об'єктами відданості й зобов'язань. Не виключено, що японці могли навчитись від інших моделей поведінки, що приходять із-за кордону, взаємодіяти з більшим розумінням з країнами світу. Японці тяжіли до етноцентризму, працювали охоче, але виключно для себе. Враховуючи їхню велику виконавську майстерність, певну частину їхньої енергії слід було б переорієнтувати на служіння інтересам людства в цілому. Навіть якби значна міра схильності до лояльності, почуття обов'язку і співпраці вийшли б за національні межі, це не применшило б значення національної згуртованості, не послабило її ефективності, проте забезпечило б Японії надійне і бажане місце у світовому співтоваристві.

Що стосується політичного правління, можна було б здійснити певні конституційні зміни, які забезпечили б правову основу для коаліційних урядів, до яких входили б представники різних політичних угруповань. Враховуючи здатність японців досягати консенсусу, це було б цілком можливим і більшою мірою відображало б їхню систему цінностей-вірувань, ніж офіційний тип правління противаги сил. Коаліційний уряд міг би краще взаємодіяти із зовнішнім світом, оскільки мав би можливість робити це на основі врахування різних поглядів.

Японська економічна система потребує незначних змін. Що, очевидно, слід зробити, то це швидко замінити нинішні матеріало- і капіталомісткі виробництва, перейшовши до більш наукомісткого виробництва з метою зменшення залежності від поставок великої кількості сировини. Зменшення тягаря імпорту дозволило б також дещо змінити розподіл ресурсів, щоб поліпшити життєві умови, інфраструктуру, збільшити соціальні витрати і допомогу іншим країнам. Взявши до уваги великі прибутки, накопичені Японією від торгівлі, стає очевидним, що рівень прямих іноземних інвестицій може далі навіть зростати. Це уявляється кращим варіантом, ніж

добровільні обмеження експорту або витрати прибутків на такі дуже дорогі предмети розкоші, як твори мистецтва або алкогольні напої.

Нагальною потребою Японії стає її переміщення у світовому геополітичному й економічному сузір'ї. Японія могла б звернути погляд на Сибір, щоб зменшити залежність від поставок сировини. Невикористані місцеві ресурси, їх географічна близькість до Японії у поєднанні з японським капіталом і технологією здаються потенційно ймовірною комбінацією. Проте зближення з Радянським Союзом не викликало б великого захоплення Сполучених Штатів, оскільки їхні інтереси оборони і готовність поглинути величезний японський експорт і надалі зберігатимуть велике значення. У Китаї також не сприйняли б із великою прихильністю таку угоду між Японією і Радянським Союзом.

Іншим варіантом є розвиток стосунків з Китаєм, якому Японія, здається, відає перевагу. Вражає привабливість цієї комбінації. Китай володіє різноманітними природними ресурсами, має величезну сумлінну робочу силу, кваліфікацію якої можна швидко підвищити, а також великий потенціальний ринок. Все це у поєднанні з японським надлишком капіталу і запасом будь-якого необхідного ноу-хау могло б привести до блискучих економічних досягнень. Щоправда, на пам'яті колишня ворожнеча між двома державами, проте існує й певна культурна спорідненість, а перспектива майбутньої вигоди сторицею перекрила б минулі образи. Економічне співробітництво між Японією і Китаєм, результати якого підсилюються взаємодією з низкою азійських країн тихоокеанського регіону, що уже розвиваються швидкими темпами, створить новий важливий центр тяжіння для світової економіки. Сьогодні тривожний і навіть загрозливий для Західного світу, він міг би з часом стати іншим наріжним каменем для спорудження ширшої в основі, а отже, стабільнішої світової економічної будови.

КИТАЙ

1. Великий похід

Протягом останніх трьох десятиліть Китайська Народна Республіка пройшла складний шлях. Похід часом був дуже важким, шлях звивистим, хода різною, а іноді здавалося, що країна рухається назад. Упродовж цього періоду

все ж зростала потужність і зміцнювалося становище Китаю. Він вийшов на міжнародну арену через парадні двері, а не через службовий вхід.

Народження нового суспільного ладу в країні було тривалим і болісним процесом. Тривале чотирьохтисячолітнє існування Китаю може бути як поштовхом до розвитку і джерелом духовної сили, так і зайвим багажем, каменем на шії суспільства.

Ще в ранній період у Китаї склався досить стійкий суспільний лад. Відповідні нововведення дозволяли здійснювати інтенсивний обробіток землі й виробляти предмети першої необхідності. Ранній розвиток думки й освіти, зокрема формування і втілення основних принципів і чеснот вчення Конфуція (сумлінність, покірність, відданість, повага), встановив систему рекомендацій щодо суспільної організації і поведінки.

У той період, коли основними осередками були родина і поселення (група родин), зміст національної згуртованості сформувався шляхом сприйняття імператора як батька. Величезна країна об'єднувалася завдяки державній службі (бюрократії), до якої могли прилучатися люди всіх соціальних верств, відкрито склавши іспити на знання класиків. Ця система сприяла збереженню культури і суспільного ладу, що були найдосконалішими для тогочасного світу. Філософія, що звеличувала відданість і покірність, існувала лише доти, доки імператор залишався мудрим і великодушним. За існування певної соціальної мобільності й наявності адміністративної системи влада надавалася переважно за достоїнства, а не у спадок, отже, це зумовлювало більшу готовність підпорядковуватися їй. Знання філософії, традицій і принципів управління, що їх поділяли державні службовці, забезпечувало загально визнаний підхід до управління.

Однак у цілому система надто міцно трималася за минуле і прагнула до увічнення. Вона перешкоджала будь-яким важливим нововведенням. Коли протягом двох останніх століть до Китаю проникли західні ідеї, порядки, а пізніше — технології і війська, він не зміг на це відповісти своїм оновленням (що зробила Японія наприкінці XIX ст.). Його суспільний лад перестав функціонувати, почався процес руйнації і розпаду.

Сунь Ятсен, фундатор новітнього націоналістичного руху, висунув програму реконструкції Китаю, що базувалася на

трьох принципах — “націоналізм, народовладдя, народне благоденство”, але для її здійснення у країні не було достатньої згуртованості. Війни з Японією, збройні сутички із західними державами, тривала громадянська війна між комуністами й націоналістами привели країну до хаосу, що підсилювався бідністю мас, епідеміями, наркоманією і корупцією.

На тлі такого минулого слід оцінити зміни, що сталися протягом кількох останніх десятиліть. Новий режим енергійно взявся за вирішення головних проблем: задоволення потреб виживання при більш гарантованому постачанні харчових продуктів, якість одягу, забезпечення житлом, ліквідація епідемій, надання елементарного медичного обслуговування, зниження рівня неписьменності, запровадження загальної освіти, здійснення часткової емансипації жінок.

Упродовж останніх десятиліть названі основні цілі було досягнуто. Здається, ніхто не голодує. Так чи інакше зникли жебраки і повії. Якщо для більшості населення основною їжею є загальновідома чашка рису з кількома шматочками овочів зверху і лише зрідка трохи м'яса, це все-таки краще, ніж зовсім без їжі. Хоча і чоловіки, й жінки одягнені в однаково “уніформу” синього або сірого кольору, це, напевно, краще, ніж голі спini або лахміття. Люди похилого віку носять дореволюційний чорний одяг, а молоді віддають перевагу кольоровому, очевидно, як надії на рожеве майбутнє. Навіть “взірцеві” помешкання у процвітаючих комунах не відповідають стандартам розкоші, але кожен має дах над головою, відколи у країні не стало бездомних. Епідемії зникли, хвороби виліковуються завдяки чи то голкотерапії, чи то хімічним препаратам, навіть якщо це здійснюється частіше частково зайнятими босоногими лікарями, ніж фахівцями-медиками. Діти відвідують школу і зрідка, принаймні у містах, ігровий майданчик або парк. Кожен працює наполегливо. Кожен мусить і водночас має можливість працювати.

Все це вельми далеке від багатой держави і майбутнього комуністичного суспільства, в якому здійсниться принцип “кожному за його потребами”, який все ще здається справедливим критерієм задоволення потреб зі зрозумілих причин. Китай — могутня і великою мірою ізольована від решти світу країна. Отож, він допускає порівняння лише із самим собою. Більшість китайців не зіставляють свої умови життя з тими, що має населення Каліфорнії або Рив'єри, а порівнюють зі власними або з умовами життя батьків кілька десятиліть

тому. Для більшості порівняно з минулим сучасне життя значно поліпшилось. Вони також порівнюють себе зі своїми співгромадянами, умови життя яких дуже подібні. Якщо в Китаї навіть існує багатство, то воно добре приховане й не може служити зразком для порівняння і прагнення. Спостерігається дивне явище: виникло загальне почуття відносного добробуту (якщо не багатства) за умови дуже низького рівня матеріального споживання (\$400 річного валового національного продукту на душу населення).

Перетворення здійснювалися далеко не цивілізованими методами. Злітали голови, тріщали черепи, багаті люди “зникали” або нівелювалися до “загального стандарту”. Незалежні мислителі добре пристосувалися до офіційної думки. Важливі зміни у віруваннях і поведінці не були досягнуті ні шляхом тривалого масового терору, ні нав’язуванням могутнього бюрократичного апарату. Вони здебільшого здійснювалися масовим наставницьким примусовим перевихованням, яке проводилося соціальними групами контролю в робітничих бригадах, районах тощо²⁸. Що було зроблено з особливою майстерністю, це використання традиційної доброчесності китайців для нових “революційних” цілей. Таким чином, критикуючи конфуціанство за проповідь покірності, відданості й поваги до встановленого порядку (родина, імператор), керівництво застосувало ті самі чесноти для підтримки нового суспільного ладу, поширюючи принципи відданості на робітничу бригаду, комуну, партію і країну. Щоб забезпечити виконання завдань і підтримувати певну згуртованість, режим має можливість, таким чином, більше покладатися на окремі моральні стимули, ніж на матеріальні винагороди або на примус.

Були деякі потрясіння і болючі повороти у певних напрямках. На зміну певному прогресу прийшов період “великого стрибка” з безглуздою спробою побудувати доменну піч на кожній садибі. Повернення економіки до розсудливих рішень потребувало певного часу. Короткий період нормального функціонування, впродовж якого люди пристосувалися до нового порядку і стабільності, закінчився “великою культурною революцією”, покликаною очистити душі й, за задумом її ініціаторів, виконати роль профілактичної соціальної

²⁸ Lindlum C. E. Politics and Marcets: The World's Political Economic Systems. Basic Books, New York, 1977

медицини, відвернувши громадян від сповзання назад до старих буржуазних звичаїв. Високою виявилася ціна культурної революції. Це — уповільнення розвитку економіки, часткова руйнація багатой духовної спадщини, закриття університетів. Втрачено чи не ціле покоління вчених. Певною мірою як результат зазначених негативних процесів очевидною стала необхідність проведення “чотирьох модернізацій” — нового проголошеного курсу (сільське господарство, промисловість, наука і технологія, оборона), хоча навряд чи можливе його здійснення у передбаченому темпі.

За чотири тисячоліття китайської історії чверть населення світу ніколи не досягала такого рівня стандартизації, як за три десятиліття докорінних перетворень (уніформа, уніфікація зовнішнього вигляду чоловіків і жінок, одностайність). Настороженого іноземного відвідувача вражають відсутність видимого гніву і своєрідне сприйняття провідної моралі — не як моделі для інших суспільств, а як співчутливе ставлення переважної більшості китайців до їхнього нинішнього суспільного ладу. Чи не пояснюється це розбіжностями між теорією і практикою, що стосується розумного поєднання цінностей, політичного правління й економічної системи?

2. Сучасний стан

Як і в усіх інших країнах, розглянемо дві сторони балансової таблиці Китаю.

2.1. Позитивні риси

1. *Співвідношення ресурсів і населення* значною мірою позитивне. Кількість населення наближається до мільярда, велика територія, хоча більше ніж половина її використовується недостатньо. Багаті й різноманітні природні ресурси, зокрема поклади кам'яного вугілля, дедалі вищі оцінки запасів нафти. Враховуючи нинішні масштаби використання їх і можливі потреби на наступні кілька десятиліть, природні ресурси створюють відповідну основу для запланованого економічного розвитку.

2. Традиційно велика *насага населення до праці*, яка попри все ще й посилилась. Старанність людей вражає навіть випадкового відвідувача. Вона корениться у традиційній добросовістості, необхідності виживання і моральних стимулах.

3. *Ноу-хау*, зокрема технологічне, не відповідає потребам країни, яка фактично залишається технологічно відсталою.

Що можна відзначити тут як актив, то це наявність інтелекту, здібності й бажання вчитись у більшості людей. Таким чином, існують дуже великі можливості для запровадження необхідного ноу-хау.

4. *Інвестиції* можуть підтримуватися на відповідному рівні завдяки політичному хисту “мобілізувати заощадження”, хоча понад 80 % населення живе бідно, за рахунок сільського господарства.

5. *Відносно узгоджена інституційна структура.* Суспільний лад умовно зображено на мал. 11.

Мал. 11

Наявні цінності, можливо, не зовсім егалітарно-колективістські, серед китайців спостерігається велика схильність до групової, общинної і суспільної орієнтації, що зумовлює високу самодисципліну і добровільне підпорядкування.

Хоча партія володіє монополією на владу, а повноваження розподіляються з верхівки піраміди влади, ефективність груп народного контролю, що перебувають в основі цієї піраміди, гарантують необтяжливість і невисоку ціну всеосяжного контролю згори. Політичне керівництво має велику мобілізуючу силу і здатне істотно впливати на поведінку людей, наприклад, у сфері контролю над народжуваністю.

Економічна система, основа якої — державні підприємства і централізоване планування зі справді колективними комунами і досить широкими повноваженнями органів влади в економічних сферах на рівнях регіонів або великих міст, здається, розумно поєднується як із цінностями, так і зі системою політичного правління. Можливо, це прийнятно для нинішньої ранньої стадії економічного розвитку, на якій пріоритет надається задоволенню основних потреб закладення бази процесу індустріалізації, і водночас встановлення відносної рівності у розподілі доходів.

6. Міцна позиція у *стосунках із зовнішнім світом*. Китай пропонує чітку модель суспільства, що повністю відповідає марксистським ідеалам. Після розриву з Радянським Союзом він продовжував курс самозабезпечення економічного розвитку, залишаючись фактично незалежним від решти світу. На Китай мало вплинули б припинення поставок або закриття зовнішніх ринків. Більше того, китайці традиційно розглядають час у великих вимірах. Вони можуть перечекати інших. Така витримка — велика перевага у сучасному світі, який так поспішає.

2.2. Негативні риси

1. *Ноу-хау* дуже неоднакове. Воно водночас охоплює як виробництво ядерної зброї, так і використання застарілих технологій у більшості галузей сільського господарства і промисловості. Ці технології реалізуються із застосуванням трудомістких процесів, що зумовлюють дуже низьку продуктивність праці й стають перешкодою на шляху індустріалізації. Частковий занепад освітніх установ під час культурної революції має компенсуватися поступовим поетапним імпортом ноу-хау.

2. Все ще незначні *промисловий капітал і матеріальна інфраструктура*. Фізична праця залишається основним джерелом розвитку економіки. Більшість вантажів переноситься на спинах чоловіків і жінок із застосуванням бамбукових жердин або перевозиться на тачках. Люди в основному ходять пішки, їздять на велосипедах і лише деколи на вантажних автомобілях і автобусах. Потрібні величезні капіталовкладення для справжнього піднесення економіки.

3. *Інституційна структура* достатньою мірою узгоджена, але має і певні слабкі сторони. Нові цінності ще не повністю закріпились і не захищені. Якби особисті матеріальні стимули різко посилилися, щоб забезпечити швидке зростання продуктивності праці у деяких галузях, це могло б привести до відродження егоїстичнішої поведінки, коли відданість обмежується безпосередньо родиною і, таким чином, підривається колективістська єдність. Політична влада не така вже міцна і монолітна, як це могло б здаватись. Проявами політичної нестабільності виступають різкі зміни в напрямках розвитку і постійне звертання до гасла “знищити банду чотирьох”. Людям легше бути відданими стабільним ідеям, наслідки яких можна передбачити.

4. Нинішні *прискорення темпів розвитку і відкритість* до зовнішнього світу з метою здійснення надто претензійної про-

грами “чотирьох модернізацій” можуть утворити “вузькі місця”, породити розчарування і викликати втрату віри. Все більша залежність від зарубіжних кредитів, ноу-хау, заводів під ключ і спільних підприємств обмежує свободу маневру у внутрішній політиці. Студенти переконано твердять першому-ліпшому іноземному візитерові: ми повинні наздогнати інші країни світу, а тому слід вчитись у них. Однак чи будуть вони в змозі у разі направлення за кордон, здобути під час навчання і привезти додому лише чисто технічне ноу-хау і повністю уникнути впливу зарубіжних цінностей, поведінки або інституційних моделей? Небезпека “зараження” знижується тим, що лише незначна частина населення може поїхати за кордон або вступити у безпосередній контакт з іноземцями. Величезна кількість населення Китаю повинна змогти знову прийняти і в разі необхідності “перевиховати”, а після невдачі позбутися тих, хто потрапив під вплив іноземщини.

3. Шляхи, що належить пройти

На довгому шляху Китаю у майбутнє можна визначити кілька віх:

- інтернаціоналізація і модернізація економічного розвитку набирає власної динаміки і процес розвитку стає сталим;
- певне вдосконалення суспільного ладу з метою приведення у повну відповідність його складових частин між собою та з рисами, притаманними китайському народові, які, хоч і значно змінилися внаслідок революції, але не відірвані від їхніх традиційних коренів повністю;
- стабілізація суспільства або принаймні зменшення амплітуди змін у напрямі, характерному для кількох останніх десятиліть;
- підготовка до справжньої інтеграції на засадах повноправного члена майбутнього світового ладу.

Перша віха потребує таких заходів, частина яких уже передбачена:

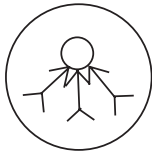
- інтенсифікація технічної освіти на всіх рівнях; більша опора на компетентність професорів, ніж на “соціальну творчість”, яка корениться в ідеологічній непохитності;
- широке запозичення технічного ноу-хау для відновлення втрачених зв'язків у технологічному ланцюгу, а також для того, щоб ліквідувати деякі з найочевидніших прогалин технологічної відсталості;

- поступова модернізація сільського господарства і вивільнення більшої кількості робочих рук для промисловості;
- розширення промислового сектора навіть за умови, якщо частина його повинна фінансуватися за рахунок іноземних кредитів або іноземних інвестицій;
- розширення зовнішньої торгівлі, щоб дістати певні вигоди від “порівняльної переваги” і відкрити економіку назустріч стимулам міжнародного змагання;
- збільшення винагород за нововведення, навіть якщо вони направлялися б переважно групам, а не особам, і скоріше носили б моральний, а не тільки матеріальний характер.

Приведення суспільного ладу у відповідність із вимогами часу не так легко здійснити: величезні зусилля пішли на створення сучасної інституційної структури, інерція в цьому напрямі зберігається. Необхідні певні зміни, їхній напрям представлено на мал. 12.

Від нинішнього ладу, що базується на:

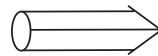
Егалітарно-
колективістських
цінностях

Унітарному
типі правління

Централізовано
керованій
економіці

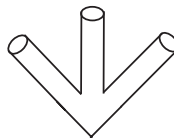

До:

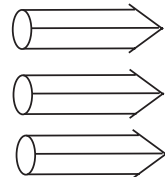
Егалітарних
групово-
кооперативних
цінностей

Консенсуальної
системи влади

Економіки,
що базується
на узгоджено-
кооперативних
принципах

Мал. 12

Чи можна здійснити такі перетворення? Що стосується розглянутих змін у цінностях, то вони можливі, оскільки

збігаються як із деякими сучасними віруваннями, так і окремими традиційними цінностями. Традиційна схильність до відданості й покірності у поєднанні з нинішнім уявленням про рівність забезпечує, по суті, надійну основу взаємин співпраці, принаймні у групах і спільнотах, з якими особа себе тісно пов'язує. Основна мета змін у цінностях полягала б у тому, щоб надати особам дещо більшої незалежності, тобто відчуття меншої невіддільності від колективної сутності. Після всього стало можливим втілення гасел “нехай розцвітають сто квіток” і “нехай сперечаються сто шкіл думок”²⁹ без спроби придушити одна одну. Таким чином, можна було б послабити тиск на кожного у пристосуванні його думок і поведінки до офіційних стандартів, не впадаючи в протилежні крайності самовпевненості й користолюбства, що досягаються суперницьким, конфліктним шляхом.

Таке часткове надання особистих свобод потребує уникнення серйозних розбіжностей і напруженості, оскільки протягом останніх десятиліть посилилося почуття національної ідентичності й згуртованості, незважаючи на те, що й далі існують мовні, а на периферії — етнічні суперечності.

Чи можливий перехід від нинішнього унітарного типу політичного правління до консенсуального? В далекій перспективі, можливо, так і буде. За величезної кількості населення, серйозних суперечностей між регіонами, навряд чи можливі повна однорідність і однаковість підходів. Геніальні люди, подібні Мао, наділені сильною волею, даром передбачення і, відтак, особистою владою, здатною мобілізувати і вести таку могутню націю, не створюються, вони часом з'являються. Інший геній, можливо, не з'явиться протягом тривалого часу. Навіть за життя Мао виникали очевидні розбіжності у поглядах і боротьба за владу в партійній ієрархії. Існує потреба і, напевно, можливість розвивати систему, в якій дедалі більше людей брали б участь у розробленні рішень на вищому рівні, переважно шляхом узгодження, а не за принципом “виграв – втратив”. Це швидше викликало б глибоке почуття спільної відповідальності, ніж наявність фракцій, що роззавляють одна одній політичні пастки. Система колегіальної влади дозволила б регіонам мати неоднаковий поступ і різні пріоритети, іншими словами, це дозволило б краще справитися з неоднорідністю, яка неминуча у країні

²⁹ Mao Zedong, speech in Peking, 27 February 1957.

континентальних розмірів. Ще одним важливим мотивом, що зумовлює таку еволюцію, є потреба для політичного правління втілити в життя “розцвітання сотень квіток”, яке на той час було б побіжним. У разі невдачі виникла б серйозна невідповідність між цінностями, що розвиваються, і політичним правлінням.

Неминучим стане також розвиток економічної системи. Коли буде зведена достатня кількість доменних печей, сталеплавильних заводів, нових залізниць, нафтопереробних підприємств і заводів з виробництва мінеральних добрив, вантажних автомобілів і тракторів, то наступною стадією розвитку має стати розширення асортименту промислових і споживчих товарів. На такій стадії розвитку багаторазово збільшується кількість економічних завдань, експоненційно зростає складність планування й управління з центру. Отже, це потребує реальної децентралізації процесу підготовки економічних рішень, збільшення центрів, де можуть виявлятися ініціатива і розподілятися ресурси. Необхідність і можливість виявляти ініціативу в різних галузях промисловості посиляться у зв'язку з переходом до розширеної зовнішньої торгівлі, а значить, із прийняттям зарубіжних норм і методів. Іншими словами, передумовою ефективного функціонування економіки на наступній вищій стадії майбутнього розвитку Китаю є певна децентралізація економічної влади.

Чи не означало б це повернення до системи вільного підприємництва? Безперечно, але не в її класичній формі. Відновлення максимізації прибутку як основної мети будь-якого економічного об'єкта та індивідуумів безпосередньо суперечило б егалітарно-кооперативним схильностям, які на той час надійно вкоренилися б у людях. Повернення до приватної власності, зокрема у промисловості, було б дуже складним і політично нерозумним. Хто став би новим власником? Як виправдати створення нового класу власників перед рештою суспільства? Чи не було б це зрадою ідеї революції? Здійсненням здається все ж таки поступовий перехід від державної до кооперативної власності. В будь-яких місцях поселення китайські іммігранти виявляють сильний інстинкт власника і користюлюбця, а також велику наполегливість у праці. Вони схильні до високоєфективної господарської діяльності в усіх країнах проживання. Дотепер їхні інстинкти власника і користюлюбця з готовністю підпорядковуються інтересам родини. Коли припустити, що ці риси притаманні також китайцям у

Китаї, то можна було б скористатися названими інстинктами і мотивами при створенні структури кооперативної власності. Цього можна було б швидко домогтися у трьох випадках: економічні об'єкти малі й досить однорідні, що пробуджує у їхніх членів почуття приналежності та обов'язку; існує тісний взаємозв'язок між працею індивідуума, результатами роботи трудового колективу та одержуваними винагородами; розподіл винагород сприймається як справедливий. У сільському господарстві це могло б означати реорганізацію сучасних величезних комун (30 000 членів комуни — звичайне явище); у компетенції центральних органів управління залишилося б задоволення таких громадських потреб, як освіта й охорона здоров'я, а економічну функцію виробництва харчових продуктів і продаж надлишків могли б здійснювати менші об'єднання, що мали б спільне право на землю і високий ступінь незалежності.

Реформою, навіть необхідною і легше здійсненою, стало б ширше запровадження вільного ринку. Це більше відповідало б майбутній потребі спрямовувати ресурси туди, де вони найнеобхідніші й можуть використовуватися найефективніше. У такій величезній країні, як Китай подібні функції важко було б здійснювати шляхом централізованого планування й управління. Свобода ринку створить ситуацію, коли економічні одиниці (підприємства, комуни, кооперативи) переступлять через певний мінімальний поріг ефективності. Уряд усе ще здійснював би загальне управління економікою: проголошував би ключові пріоритети, надавав би кредити на різних умовах, діяв би як великий покупець і контролював би ціни. Він спирався б більше на добровільну дисципліну і народний контроль, підтримувані тривалими наполегливими зусиллями “громадського виховання”, ніж на примус чи на громіздкий бюрократичний апарат.

Разом з розглянутим раніше розвитком відбулася б певна стабілізація суспільного ладу. Протягом кількох останніх десятиліть керівництво Китаю вдавалося до досить різких змін типу “ліворуч, праворуч, ліворуч, праворуч”, змусивши все суспільство коливатися між так званими “месіанською і прагматичною” фазами³⁰.

З фізики відомо, що чим більші швидкість і маса, чим крутіший поворот, тим більша відцентрова сила. Цей закон

³⁰ *Mender T. Lectures at IMI, Geneva.*

можна застосувати і до суспільних явищ. Ще зо дві такі різкі зміни — і китайські лідери могли б піти в одному напрямі, а народні маси — в іншому.

Здається безпечним розмірковувати про те, що бажана стабілізація автоматично стала б побічним продуктом переходу до консенсуальної системи влади. Якщо виходити з визначення консенсусу, то він покликаний відвертати різкі коливання. Красномовний доказ цього — уповільнені зміни в такій країні, як Швейцарія.

Остання і, напевно, найскладніша проблема, з якою зіткнулися китайці у наступні десятиліття, це буде спроба інтегруватися з рештою світу. Багато перешкод чекають їх на цьому шляху. Спершу були століття відчуженості, зверхнього ставлення до зовнішнього світу. Затим минуло століття приниження з боку цього світу. А далі був затяжний конфлікт зі Сполученими Штатами, уособленням сили сучасного світу, на додаток розчарування щодо Радянського Союзу і розрив з ним, вчорашнім ідеологічним партнером Китаю, що став найлютішим ворогом. Усе це зумовило і частково змусило Китай обрати шлях опори на власні сили, незалежності й справжньої ізоляції. Як у такому разі китайці можуть прилучитися до решти світу й розпочати розвиватись у гармонії з ним? Це може здаватися неймовірним, проте не є неможливим.

Великим психологічним бар'єром стала нормалізація відносин зі Сполученими Штатами. Китайці подолали його, якщо й не з радістю, то принаймні із задоволенням від того, що зміцнили свої позиції у протистоянні з Радянським Союзом. Вкрай необхідні й офіційно проголошені “чотири модернізації” не лише змусили Китай повернутися обличчям до світу, а й узаконили такий крок. Китайці переконані в тому, що вони здатні швидко запозичити досвід зарубіжних країн. Той факт, що вони виставляють себе у ролі учнів, хоч на перших порах обмежуючись технологічним ноу-хау, створює сприятливі умови для майбутньої дружньої взаємодії з іншими країнами.

Можливо, найзначнішим поодиноким кроком у напрямі примирення зі світом стануть своєрідне паління “люльки миру” з Японією і перспективи значного розширення торгівлі з нею. Компроміс між Китаєм і Японією має враховувати наступне: з одного боку, спомини про війну і приниження, завдане Японією, “культурним сателітом” Китаю. З іншого боку, культурна спорідненість і велика привабливість поєднання старанних і кмітливих мас китайців за наявності широкої

ресурсної бази з японським капіталом і ноу-хау. Сила такого поєднання очевидна. Однак для того, щоб воно запрацювало, Китаю слід дещо пристосуватися до іншої політичної та економічної системи. Це буде корисною наукою полівалентності (як взаємодіяти й ефективно співпрацювати з тими, хто не схожий на тебе), основною передумовою перетворення на рівноправного партнера у світовій системі — не на її господаря, але й не на її жертву.

Якби китайці у своєму майбутньому розвитку дотримувалися запропонованих шляхів, сформувався б образ суспільства:

- яке далеке від достатку, але й відійшло вже від бідності;
- в якому традиційні чесноти відданості й покірності найкраще спрацьовують на нижньому рівні соціальної піраміди;
- в якому індивідууми дещо відновлять право самостійного існування замість того, щоб бути просто найдрібнішою частинкою колективного організму;
- в якому зберігатиметься добровільне або насаджуване соціальними групами стримування агресивної самовпевненості;
- з урядом, у якому влада має ширшу базу з меншою потребою “розгрому банди чотирьох” або інших подібних вождів, що стали “ворогами народу”;
- з малою кількістю різких поворотів у напрямі руху;
- з дещо ліберальнішою економічною системою, яка створює сприятливіші умови для перетворення природженого китайського економічного таланту в продуктивну силу;
- яке не відчуває себе ні дуже зверхнім щодо решти світу, ані його жертвою і готове прилучитися, пристосуватися до неоднорідного зовнішнього середовища, усвідомлюючи, що кожний зроблений ним великий крок залишить глибокий слід на світовому тлі.

Може, це сон серед білого дня? Сприйняття бажаного за дійсність? Якоюсь мірою поєднання обох припущень, але тільки після перегляду багатьох інших передбачень, зокрема:

- Чи пройде Китай через нові великі потрясіння? Він мав їх достатньо за життя кількох поколінь.
- Чи йде Китай до крайнощів тоталітаризму? У випадку незначного “провітрювання” суспільства, що спостерігається тепер, такий вибір стає утрудненим.
- Чи стає Китай агресивним і готовим підкорити світ? Неможливий замір.

- Чи змінює Китай нестримний свій курс? Це могло б розірвати країну на шматки.

- Чи йде Китай до повної ізоляції? Економічна ціна такого кроку була б жахливою.

- Чи засинає Китай знову? Він щойно прокинувся. Його динамізм визначається відродженням нації.

- Чи вторгається Китай у світовий “плавильний котел”? Брила надто велика, аби розплавитись.

Можна розмірковувати і сподіватися, що Китай піде в майбутнє “розумним” шляхом, базуючись на вдалому поєднанні традиційної мудрості народу і сучасної готовності набиратися розуму в решти світу. Для того щоб однієї днини виник раціональний світовий лад, Китай мусить поводитись якоюсь мірою так, як зазначено вище. Ми можемо, принаймні, сподіватися на це.

ЗАХІДНА ЄВРОПА

Для багатьох людей Об’єднана Європа — давня мрія; для тих, хто був свідком її народження, — це майже страшний сон; для більшості — це швидше програма, ніж реальність. Європа — це чітке географічне поняття, континент з багатою спільною культурною спадщиною. На її території співіснують у нелегкому перемир’ї два політичних блоки — Західний і Східний, в економічному плані — три різні об’єднання — ЄЕС (Європейське Економічне Співтовариство), ЄАВТ (Європейська Асоціація Вільної Торгівлі) та РЕВ (Рада Економічної Взаємодопомоги).

Доля країн Центральної і Східної Європи пов’язана з долею Радянського Союзу. Країни ЄАВТ тримаються разом, керуючись спільним бажанням зберегти свій політичний нейтралітет навіть ціною відмови від значних економічних вигод, які вони могли б мати в разі приналежності до Європейського Спільного Ринку. З часом вони тяжитимуть до інтеграції з Європейським Економічним Співтовариством, що є ядром Європи і її майбутньою надією. Я досліджуватиму це “ядро Європи” разом зі Швецією і Швейцарією, чий досвід найбільше відповідає прийдешньому.

Впродовж кількох століть Європа була передовим континентом, джерелом культурного, релігійного і технологічного прогресу. Вона була також континентом з великою само-

руйнівною силою. Вражають кількість та напруженість конфліктів між її різними країнами. Маючи таку історію, чи стала тепер Західна Європа конгломератом країн досвідчених, зрілих або таких, що старіють, чи обох разом? Які її сучасне становище і можлива майбутня доля? Яку роль може вона відіграти, якщо може, у створенні справедливого світового ладу?

1. Сучасний стан

Вражає економічний потенціал Європейського Економічного Співтовариства. Воно забезпечує достатню узгодженість економічної стратегії країн — членів ЄЕС, враховує і використовує їхні відносні переваги. Співтовариство далеко не однорідне. Його південний учасник і майбутні члени перебувають на нижчому рівні індустріального розвитку, ніж північні країни, що раніше пройшли стадію “економічного злету”. Серед північних країн є динамічніші, такі, як Німеччина, а також певною мірою “знесилені” члени, наприклад, Об’єднане Королівство Великобританії і Північної Ірландії. Проте в цілому вони мають багато спільного: відносна близькість їхньої економічної зрілості, переважання галузей промисловості, структурно орієнтованих на експорт, велика залежність від імпорту сировини.

Політично Європа не справляє враження величезної могутності. Вона не має достатнього воєнного прикриття; все ще покладається на американську воєнну парасольку; і навіть французька ядерна зброя має більше значення для Франції, ніж для світового балансу сил. Співтовариство і політично ще недостатньо об’єднано, його голос не має великої сили на світовій арені, оскільки не ґрунтується на спільній політиці, його реакції на нові ситуації і події далеко не узгоджені. Як наслідок, Західна Європа здається політично безсилою порівняно з її становищем у минулому і нинішнім спільним валовим національним продуктом. Чи не означає це, що можемо визначити належне місце Європи в історії, визнати її великі досягнення у минулому і “скинути з рахунку”. Висновок спокусливий, але дещо поспішний. Зовсім інша картина постає, коли розглядати Західну Європу у зв’язку з майбутнім окремих країн і можливими наступними подіями у світі.

ФРАНЦІЯ

Складається враження, що Франція може жити за наявності певних суперечностей і, незважаючи на них, досить ефективно функціонувати. Вона ліквідувала свою імперію без відчутних втрат. Ідеологічні конфлікти, розбіжності між партіями, відносини протиборства між управлінням і високополітизованими робітничими спілками утримують її у стані напруги. Франції притаманні егалітарні політичні гасла, а до того ще й елітарна система освіти, що служить засобом добору і підготовки тих, хто призначений для керівництва, — це зразок “меритократії” (системи відбору за оцінками). Незважаючи на часті зміни урядів, що передували де Голлю, втрату загарбаних зарубіжних джерел сировини і ринків, постійні заворушення серед робітництва, соціальні вибухи 1968 року, близькість до перемоги на виборах тимчасової партнерської коаліції комуністів і соціалістів, економіка функціонувала досить ефективно. Темпи зростання продуктивності праці залишалися постійно високими. Протягом тривалого часу зростав валовий національний продукт. Істотно підвищився життєвий рівень більшості населення. Після кількох потрясінь стабілізувався грошовий обіг. Присутність Франції на міжнародній арені стала відчутною. Зразок її дипломатичних ініціатив — наполегливе відстоювання своїх прав у відносинах зі США й НАТО, незалежна політика щодо СРСР і раннє відкриття для себе Китаю.

Суперечлива роль Франції у побудові Європи. Француз Жан Монне значною мірою передбачив вигляд і програму ЄЕС, але де Голь і його наступники бачили Європу як сукупність націй-держав. Все ж президентом Європейського Парламенту стала Сімона Вейл. Французи схильні засуджувати своїх колишніх друзів-англійців за пізній вступ до ЄЕС, водночас проводять близькі консультації на рівні глав держав зі своїми колишніми ворогами — німцями. Франція забезпечила собі впливову позицію в ЄЕС, незважаючи на існуючі суперечності й частково одержуючи певний зиск на напруженості, породженій цими суперечностями.

Сучасна картина Франції дещо похмура. Після нафтових потрясінь стала очевидною вразливість деяких галузей промисловості (сталеплавильної, текстильної, суднобудівної) і різко зросли безробіття та інфляція. Керівні ліберальні економічні настанови, хоч, по суті, й були проголошені, та не забезпечили швидких очікуваних результатів. Ці настанови

могли б дати кращий ефект у країні, де більша добровільна прихильність усіх верств населення до національних інтересів, ніж спостерігається у Франції.

Якими в такому разі будуть загальний баланс Франції і його перспективи? У країні не вистачає нафти, але вона має певні природні ресурси, міцну сільськогосподарську базу і широку промислову основу. Франція показала здатність до істотного промислового прориву (“Каравела”, “Сітроен”, “Аеробус”, ядерні реактори, шини фірми “Мішлен”). Її суспільний лад міцний, незважаючи на очевидні напруженості й перевантаження. Цінності здебільшого індивідуалістські, до того ж сильні почуття національної ідентичності й погорди зумовлюють у поведінці багатьох представників різних елітних груп почуття патріотизму і бажання служити інтересам Франції.

Політичне правління типу противаги сил, за якого політика для багатьох стає улюбленим заняттям. Президентська влада дозволяє піднятися над партійними діями і вводити до уряду людей, враховуючи їхню компетентність, а не просто відданість партії. Семирічний президентський строк забезпечує більшу послідовність політики, ніж в інших демократіях. Існують глибокі ідеологічні розбіжності, нинішній уряд ніби балансує на краю прірви, до того ж суперечності між “лівими” надто серйозні, аби дозволити їм об’єднатись і радикально змінити сучасну політичну доктрину.

Економічна система — це, по суті, вільне підприємництво. Проте французьким винаходом стали індикативне планування й *узгодженість* як процес гармонізації цілей вільних учасників, принаймні що стосується економічного контексту. У Франції функціонують державні підприємства, але діяльність деяких з них (“Рено”) підпорядкована дисципліні вільного ринку і зазнає впливу міжнародної конкуренції.

Зрештою, концептуально така система може поєднувати переваги як вільного підприємництва, так і економіки командного типу. У Франції “меритократи” виступають як сила, що породжує зміни в суспільній структурі і її зміцнює. Їх направляють до елітарних шкіл, виходячи з інтелектуальних здібностей, готують до напруженої роботи впродовж усього життя, визначаючи таким чином наперед зайняття ними відповідальних посад.

Ці сучасні “мандарини” з професійним ноу-хау не в злагоді з французькою егалітарною філософією, все ж вони діють і далі діятимуть як важлива частина суспільної рушійної сили — її маховик і кіль.

НІМЕЧЧИНА

Німеччина посідає центральне місце в європейській будові у зв'язку з її значним економічним розвитком, політичною стабільністю і передбачуваністю.

Після повоєнної відбудови, якій сприяла допомога за Планом Маршалла, Німеччина вирвалася уперед і досягла небачених раніше економічних висот. Це стало можливим завдяки дії низки факторів. Після згубного експерименту нацизму, руйнації і поділу країни на дві частини у ФРН склалося одностайне розуміння того, що відбудова країни і примирення із сусідами стали нагальною потребою. За цим розпочався період сильної економічної політики, сучасної техніки і відновленої інфраструктури, стабільного зростання продуктивності праці, широкого розвитку експорту, посилення надійності економіки, зміцнення грошової системи. Всьому цьому значною мірою сприяло уникнення конфліктів у промисловості, що, у свою чергу, стало можливим завдяки традиційній схильності до самодисципліни та порядку і посилювалося соціальним партнерством між адміністрацією і робітництвом у межах офіційного курсу спільних дій. Німеччина не лише прийняла велику кількість іммігрантів зі Сходу, а й пізніше змогла прискорити темпи свого економічного розвитку завдяки прибуттю “гастарбайтерів” (“запрошених робітників”) із країн Середземномор'я.

“Соціальне партнерство”, яке все ще дебатують всередині країни і викликає інтерес за її межами, потребує подальшого з'ясування. Залучення робітництва до управління, що підтримувалося Англією і частково Сполученими Штатами як превентивний захід проти відродження німецького “воєнно-промислового комплексу”, не послабило промисловість Німеччини, а створило умови для мирного розв'язання можливих конфліктів і зміцнило політичну стабільність країни шляхом залучення робітництва до структури управління підприємством. Як стало це можливим?

Хоча Німеччина XIX ст. дала Маркса, а Німеччина XX ст. побачила спотворення нацистського тоталітаризму, все-таки збереглися різноманітні національні традиційні цінності. У деяких колах німецького суспільства існувала думка про класове співробітництво, яка, наприклад, привела до втілення в життя Бісмарком у 70-х роках XIX ст. першої у світі програми страхування здоров'я робітників, що відбулося майже

на 50 років раніше, ніж у будь-якій іншій країні. Це було фактично початком ідеологічного обґрунтування ідеї “партнерства” між власниками (які вкладають капітал) і робітництвом (яке вкладає свою працю) — на протиположних і антагоністичних стосунках між власниками і найманими, підлеглими робітниками. До інституційних заходів, що зробили систему дієвою, можна віднести: післявоєнний консенсус щодо потреби відбудови; визнання організованим робітництвом економіки вільного підприємництва, як закономірної і навіть ефективною; поділ влади шляхом інформування і проведення консультацій з трудовими радами; ухвалення рішень з ключових питань і відносно напрямів розвитку за посередництвом органів наглядових рад, в яких брали участь і на які могли впливати представники робітництва, беручи участь у призначеннях на посади в управлінських органах, без втручання в оперативні управлінські рішення.

Уряд соціал-демократів сприяв реалізації соціалістичного принципу розподілу, допомагаючи вільному підприємству ефективно функціонувати, усуваючи за допомогою урядових заходів несправедливість розподілу на вільному ринку.

Та ось на ясну в цілому небосхилі з'явилися хмари. Нафтова криза загострила проблему безробіття. Зростання витрат на соціальні потреби стримувало створення приватного капіталу. Поширення закону про співуправління підіграло дух і відкрило деякі старі рани. Проте загальний баланс і перспективи розвитку були сприятливі: певне зростання валового національного продукту, надзвичайно вигідна ситуація з експортом, великі валютні запаси, збільшення зарубіжних інвестицій як на великих ринках, наприклад, у Сполучених Штатах, так і на ринках нових індустріальних країн типу Бразилії. Спала хвиля тероризму без заходів, що обмежували б свободи, на які сподівались екстремісти. Злодіяння останньої війни частково сплачені, частково пробачені, частково забуті, а певній частині молодого покоління вони просто невідомі. Поділ Німеччини викликав біль, проте реакція на нього швидше була схожа на покірність, ніж на заклик до бою.

Суспільний лад досить гармонійний. Панують індивідуалістські цінності, проте вони вдало поєднуються зі свідомою дисциплінованістю та інстинктивною здатністю працювати в організованому оточенні. Офіційно — це політичне правління типу протиположних сил. Існує певний поділ політичної влади у

зв'язку з федеральною структурою країни, можливістю консервативних елементів впливати на сферу виробництва, а лівих інтелектуалів — на освіту, і робітничих лідерів — на наглядові ради або — парламент. Економічна система — вільне підприємництво, яке швидше підтримується політикою уряду, ніж диктується надмірно роздутим бюрократичним апаратом. Таким чином, складається враження, що країна добре підготовлена до майбутнього розвитку.

ІТАЛІЯ

Італія вражає здатністю до пристосування. Порівняно з нею структури інших країн нагадують кристалічну решітку; під тиском руйнуються деякі їхні складові частини. В Італії вони ущільнюються або розтягуються, і країна живе далі. В країні спостерігається різюча роздвоєність: з одного боку, процвітання сільського господарства і високий рівень індустріального розвитку на півночі, з іншого — бідний слабоборозвинутий південь; найбільша у Західній Європі мережа державних підприємств, паралельно з цим — досить динамічний приватний сектор. В Італії є кілька фірм світового рівня і значна кількість невеликих, де національна схильність до творчої імпровізації заповнює прогалини, залишені великими фірмами. Найсильніша комуністична партія після Китаю і Радянського Союзу, до того ж три десятиліття наявне правління консервативної партії християнських демократів, незважаючи на розігрування спектаклів безперервних урядових криз. Незвична угода між двома партіями щодо поділу влади, а отже, і відповідальності офіційно була майже досягнута. Якби такої угоди судилося досягти в якій-небудь країні, то нею стала б Італія. Як нація-держава Італія є молодою країною. Порівняно з її попередниками, Римською імперією і містами-державами, у неї коротка, але цікава історія. Вона охоплює несумісні диктаторський і демократичний режими. З Італії до обох американських континентів рушила велика кількість енергійних емігрантів, країна пройшла бурхливу стадію італійського економічного дива, що поглинуло все більшу кількість робітництва, і потім знову “позичила” маси здорових робітників своїм багатим північним сусідам.

Позбавлені переваги, пов'язаної зі статусом світової мови типу англійської, а також схильності до вивчення іноземних

мов, притаманної голландцям і швейцарцям, італійці все-таки спромоглися бути серед першопрохідців нових зарубіжних економічних зв'язків, зокрема з Радянським Союзом (“Фіат”), чи арабськими країнами (спершу державне підприємство нафтодобувної промисловості — ЕН, потім підприємства готові до здачі в експлуатацію).

Згаданий дуалізм, ідеологічні розбіжності, соціальні антагонізми у промисловості й спалахи насильства переконливо свідчать, що країна не є гомогенною, мається на увазі, що країна ще не досягла рівноваги. Її суспільний лад — нестійка система, оскільки вона не може бути скріплена глибоко усвідомленими цінностями / переконаннями. Переважно індивідуалістські цінності, упереджене політичне правління і змішаний тип економіки (вільне підприємництво, державний капіталізм) частково узгоджені, а частково просто співіснують. Гнучкість, пристосованість і відома невимушеність італійців в разі зіткнення з невідповідностями дозволяють суспільству рухатися вперед. Більшість керівництва країни, незалежно від їхніх ідеологічних поглядів, здається щиро відданою європейській ідеї. Для Європи це стане активом, оскільки “еластичність” як суть Італії допоможе послабити певну напруженість між не такими гнучкими країнами-учасницями європейського процесу. Італія подарує Європі розмаїття багатой історії, частково сучасну бідність, досвід різних форм політичного правління, гібридної економічної системи, витонченості й майстерності пристосування.

ОБ'ЄДНАНЕ КОРОЛІВСТВО

Об'єднане Королівство — батьківщина парламенту, ініціатор індустріальної революції, що докорінно змінила обличчя світу, засновник найбільшої з відомих імперій. Перехід від Великобританської імперії до сучасного Об'єданого Королівства, що являє собою острівну державу середньої величини, — мав певні наслідки. Надзвичайно плідна у досягненні своїх попередніх геополітичних цілей, країна вдавалася до таких критеріїв ефективності, за допомогою яких інші оцінювали її, а нині вона оцінює сама себе. Суспільний лад, що добре слугував у минулому, не зазнав істотних змін, у той час як у зовнішньому світовому контексті сталися реальні зрушення.

Головне в ієрархії цінностей англосаксонського світу — верховенство особи. Утвердження і забезпечення прав особи стали рушійною силою розвитку політичних і соціальних інституцій країни у процесі її перетворення від деспотичної через конституційну монархію до парламентської системи, за якої громадяни реалізують себе як основу влади за допомогою виборчого права.

Прагнення до самореалізації втілюються не лише у політиці, а й у сфері технічних нововведень, створенні та функціонуванні імперії, що приваблює найздібніших до її управління. Дехто з багатих міг би реалізувати свої здібності, проводячи дозвілля джентльмена у творчих заняттях. Виникають соціально значущі віхи і пріоритети в житті: служба за кордоном, внутрішня цивільна служба та інші заняття, наприклад, у промисловості, що оцінюються однозначно нижче за попередні; успадковане багатство забезпечує достоїнство, в той час як дехто зневажливо ставиться до здобуття його прозаїчними способами типу виробництва або торгівлі різними товарами. Національна згуртованість і підпорядкованість національним цілям утверджувались як реакція на виклик, кинутий можливостями і досягненнями зовнішнього світу.

Зникли загарбані або преференційні джерела і ринки, звузилися простори і можливості. Претензії світу щодо вкладу в поліпшення балансу платежів не викликають адекватної реакції. Спостерігається певна криза устремління, оскільки сучасні можливі цілі істотно програють досягненням минулого. Нелегко Великобританії дотримуватися темпів індустріального розвитку, запропонованих Японією та іншими країнами.

Не допомагають навіть характер політичного правління і структура робітничих спілок. Утвердження системи влади типу противаги — велике досягнення порівняно з попередньою унітарною владою, здійснюваною деспотичним монархом, і значний крок вперед у політичному розвитку. Протягом останніх десятиліть дали про себе знати симптоми розладу функціонування цієї системи. Узаконено право на опозицію, яка як ціль сама по собі являється важливою. Це веде до поляризації зусиль, конфліктів, розбіжностей — форми політично-соціальної ентропії, за якої потенціальна енергія перетворюється на зайву соціально-політичну напруженість. Це знаходить вираження у зміні урядів (непогано); частих змінах у політиці, таких, як націоналізація або денационалізація, стримування прогресу (погано); промислових заворушеннях

(дуже погано), що зумовлює не вигідні позиції промисловості у міжнародному економічному суперництві. Необхідною і виправданою реакцією на жорстокість періоду промислової революції стало виникнення профспілок, їхня організація за професійним принципом цілком природна в період виникнення, яка нині перетворилася на анахронізм, оскільки зростає небезпека допускати прорахунків (кілька осіб можуть позбавити праці тисячі робітників), водночас зменшуючи їхні можливості щодо конструктивного використання влади, оскільки, враховуючи їхній поділ, профспілки не можуть брати участь в управлінні ні компанією, ні країною. Таким чином, робітництво сильне, хоча ще не інтегроване безпосередньо у структуру влади, незважаючи на його зв'язки з лейбористською партією.

Основа економічної системи Великобританії — вільне підприємництво, хоча притаманні їй риси державного капіталізму. У її межах існує кілька фірм, що сягають рівня найкращих у світі зразків у галузі техніки й управління, однак у цілому економіка функціонує нижче за свої можливості. Тягар державного сектора підсилює труднощі правильного розподілу енергії в економіці, як було зазначено вище. Здебільшого націоналізація фірм і галузей відбувалася внаслідок їхнього занепаду. Існують цілком достатні докази того, що одні лише зміни форм власності не поліпшують діяльність фірм. Щоб бути ефективними, слід підпорядкувати державні фірми законам конкуренції або точному і дієвому плануванню. Саму суть командної економіки як такої англійці приймають як прокляття. Абсолютне і беззастережне прийняття вільного ринку було б політично важким завданням. Не слід розраховувати на добровільне підпорядкування державним планам; у мирний час його нав'язування суперечить духу країни.

Напрями бажаного розвитку очевидні: в основному кооперативна суспільна орієнтація; добровільне підпорядкування, що спостерігалось під час останньої війни; національний коаліційний тип уряду, запропонований деякими діячами; ширше залучення робітництва до влади і завдяки цьому його мобілізація на досягнення плідних результатів; дотримання законів вільного ринку; істотна свідомо гармонізація економічних і промислових пріоритетів. Чи можливий такий розвиток? Йому протидіють певні сили. Втрата позиції порівняно з іншими країнами відбувалася повільно, майже непомітно для більшості населення. У такому разі не виникало

загрози широким політичним свободам і прийнятному стилю життя. Великобританії, що звикла бути провідною і повчати інших, важко нині побачити і запозичити мудрий досвід у колишніх “залежних країн”.

Водночас зростає усвідомлення реальностей світу, членство в ЄЕС на рівні з іншими країнами, з'явилося нове покоління, для якого не підходять норми життя їхніх батьків і дідів та яке не дорожить традиційними інституціями. Несподіване нафтове багатство могло б посилити рішучість британців перебудувати свої ряди і швидше розвивати економіку. Воно могло б також діяти як заспокійливий засіб, відкладаючи на майбутнє потребу в реформах, у неухильному дотриманні суспільної дисципліни. Якби все це стало наслідком використання багатства Північного моря, то Об'єднане Королівство протягом двох десятиліть перетворилося б на сильного партнера у новій європейській системі.

БЕЛЬГІЯ Й НІДЕРЛАНДИ

Бельгія й Нідерланди мають багато спільних характеристик, і в нашому дослідженні можуть розглядатися разом. Такими спільними рисами є географічне сусідство, розмір території і кількість населення, рівень економічного розвитку, втрата колоній без відчутних наслідків, високі темпи зростання продуктивності праці й заробітної плати.

Подібний у них також суспільний лад. Цінності, зосереджуючись на правах особи, врівноважуються сильним прагненням до соціальної справедливості. Все це найвиразніше виявляється у Нідерландах. Обидві країни — конституційні монархії з коаліційними урядами: поділ між “партнерами” по коаліції у Бельгії за етнічними (фламандці – валлони) ознаками, а в Нідерландах — за соціально-економічними. Економічна система базується на вільному підприємстві, при цьому Нідерланди практикують індикативне планування-прогнозування і справедливий розподіл. Найконструктивніший висновок, який можна зробити з досвіду двох країн щодо створення великих політичних структур, подібних до Європи,— це коаліційні типи уряду, і, отже, поділ влади виявляється життєздатним навіть в умовах гострих мовних або політичних розбіжностей.

Можна також екстраполювати їхній сучасний досвід, аби показати, наскільки відносно незначні зміни в інституційних

заходах поліпшили б функціонування коаліційного, колегіального типу політичного правління.

Розглянемо, наприклад, Нідерланди. Після загальних виборів королева, як правило, пропонує лідеру найвпливовішої партії стати прем'єр-міністром і сформувати уряд. Потім він має звернутися до різних партій, запрошуючи їхніх представників увійти до уряду. Перш ніж увійти до кабінету міністрів, кандидати відповідно до основних цілей їхніх партій викладають конкретні положення програм або політичного курсу, яких новий уряд повинен дотримуватись або яким протистояти. Виникають “політичні торги”, а тому донедавна формування уряду тривало близько шести місяців. Сформований таким чином уряд розпочинає діяльність, виходячи з наперед визначених умов, обмежень і компромісів. Не так легко за таких обставин дотримуватися політичного курсу, що відповідав би загальним інтересам суспільства. На відміну від розглянутої процедури, прем'єр-міністра і членів кабінету міг би обирати парламент, причому представництво кандидатів пропорційне голосам, отриманим їхніми партіями на виборах, але обрання їх не повинно бути обтяженим жодними іншими умовами. У такому разі члени кабінету могли б, зрештою, частково позбутись обмежень партійної політики й більше присвятити себе служінню країні. Приклад Швейцарії свідчить, що така система може дуже добре функціонувати, враховуючи, безперечно, що складовою системи є також інші інституційні заходи типу прямої демократії.

ШВЕЦІЯ

Швеція — одна з країн, що не належить до ЄС і присутня у цьому дослідженні проблем Європи, оскільки є найбільшою скандинавською державою і навколо неї точаться дискусії. Одні розглядають її як класичну модель для передових країн, інші — як перший приклад “повільно розповсюдженого, потаємного соціалізму”. Вона, безумовно, запропонувала найяскравішу модель розподільчого соціалізму.

Протягом останнього століття Швеція різко змінила напрям розвитку. Вона пройшла шлях від нації із зубожілим населенням, ураженим нестримним алкоголізмом, до країни з найвищим рівнем життя, найсправедливішим розподілом національного доходу, з найпередовішою системою соціального

забезпечення. Формально Швеція політично нейтральна, водночас належить до країн, що найбільше залучені до міжнародних справ. Вона енергійно виступає на захист “жертв несправедливості”; значною мірою поводить себе як своєрідний громадянин світу й підтверджує це щедрістю у допомозі іншим країнам.

Перехід од відносно відсталого рівня розвитку до такого передового становища був чисто еволюційним процесом, з повільною, але стабільною ходою, що є позитивним прикладом поступових дій. Після загоєння ран, спричинених зарубіжними авантюрами, після того, як країна позбулася надлишку бідного населення, що попрямувало до Північної Америки, вона стала продуктивніше використовувати такі свої ресурси, як залізна руда та ліс, що зростали в ціні. Від видобування і перероблення сировини Швеція перейшла до виробництва товарів, розвинувши потужну галузь вторинної переробки. З 50-х років ХХ ст. промисловість Швеції за новизною і досконалістю могла б суперничати з найбільшими, найпередовішими країнами світу.

Які ж головні складові успіху? Зрозуміло, до них належить розвиток інституційних заходів і стосунків, що забезпечує політичну та економічну стабільність, а також заохочує технологічні нововведення, зростання продуктивності праці, усунення неконкурентоспроможних підприємств і розвиток таких, що забезпечують нові відносні переваги на міжнародних ринках. Постійне зростання продуктивності праці в економіці в цілому зробило можливим фінансування соціальної програми “від колиски до могили”, що підвищило рівень життя бідних, не ущемляючи багатих. Зображена в рожевих барвах картина досить точно відображала дійсність до середини 70-х років ХХ ст.

Прогрес Швеції зумовлений багатьма причинами, але насамперед можна виділити дві: “дух Салтсбадена” у координації дій робітництва й адміністрації та розподільчий соціалізм.

Зустріч між представниками адміністрації і робітництва у Салтсбадені 1938 року заклала підвалини для наступних, по суті, погоджених, а не антагоністичних відносин. Від адміністрації вимагалися додаткові зусилля щодо інформування, консультування робітництва і переговорів з ним. Все це і те, що заробітна плата зростала стабільними темпами, врівноважувалися міцним індустріальним миром, співпрацею

робітництва у сфері технологічних нововведень, структурними змінами у сфері зайнятості й галузях промисловості, постійним підвищенням професійності, майстерності робітників (робочі спілки навіть влаштовували курси підвищення продуктивності праці); таким чином, постійно зростала продуктивність праці й створювалася реальна основа для більших заробітків та щедріших програм соціального забезпечення.

Економічна система, запроваджена соціалістами, сприяла надійному функціонуванню суспільства в цілому. Прийнявши концепцію розподільчого соціалізму, вони чітко розмежували дві сфери: створення багатства, яке, на їхню думку, могло б найефективніше забезпечуватися приватним підприємством (приватна власність, максимізація прибутку і вільний ринок); здійснення більш справедливого розподілу цього багатства, що має бути головним завданням уряду, який піклується про соціальну й економічну справедливість.

Політично країна була стабільна, оскільки забезпечувалися умови стійкого розвитку для більшості членів суспільства, організоване робітництво залучало до системи влади на рівнях підприємства, держави, і хоча з власників, підприємців та управлінців стягували великі податки, у них залишалася певна свобода дій, ініціативи й ухвалення рішень. Загалом суспільний лад здавався міцним.

Картина затьмарилася в останні роки. Соціальне законодавство / соціальне забезпечення одержало новий імпульс у розвитку відповідно до бюрократизації і зростання заробітної плати. Заробітна плата збільшувалася швидше, ніж продуктивність праці. Коли розвіялася химера дешевої енергії, з'явилася напруженість, занепала конкурентоспроможність, і тоді повсюдне втручання навіть доброзичливого уряду лягло важким тягарем на населення. Після чотирьох десятиліть стабільності сталася зміна уряду; кількома роками пізніше відбувся великий страйк.

Напевно, суспільство все ще здатне підтримувати досить високий рівень ефективності, незважаючи на неминучі труднощі, пов'язані з реорганізацією, і відносною слабкістю нинішнього коаліційного уряду. Для нього характерні вміння уникати різкої поляризації та великих конфліктів, поділяти владу і водночас досягати як економічної ефективності, так і більшої соціальної рівності, не допускаючи між ними гострого протистояння.

Отже, досвід Швеції свідчить, що існують способи поділу влади з робітництвом, що розподільчий соціалізм у разі підтримки ним ринкових санкцій з огляду на економічну ефективність і соціальну справедливість функціонує краще, ніж “соціалізм власності” (тобто модель, яка потребує націоналізації засобів виробництва), бо веде до найприйнятнішого розподілу багатства й більшої соціальної справедливості, забезпечуючи економічну ефективність. Переконливих свідчень цінності моделі такого типу існує небагато.

ШВЕЙЦАРІЯ

Швейцарію включено до розгляду тому, що ця країна добре функціонує як економічно, так і політично. Позбавлена будь-яких значних ресурсів, вона досягла найвищого рівня валового національного продукту на душу населення серед країн ОЕСР (Організація економічного співробітництва і розвитку). На її маленькій території співіснують чотири мови. Політично Швейцарія надзвичайно стабільна, тут існує неістотне соціальне протистояння. Розгадка надійного становища країни полягає в унікальному характері її політичного правління, яке з цієї причини розглядається докладніше.

Швейцарія, як свідчить її латинська назва (СН — *Confederation Helvetica*), — це конфедерація з 23 кантонами (три з них поділяються на напівкантони), що об'єднує загалом 3000 громад. Кантони вступили до конфедерації у різні періоди, починаючи з 1291 року, останній створено 1978 року. Кожний кантон має свою конституцію і користується широкою автономією. До двопалатного федерального парламенту входять представники чотирьох великих і п'яти менших партій — від комуністичної до правоконсервативної. Чотири великі партії, що дають понад 85 % представників, утворюють постійну коаліцію. Федеральний уряд складається з кабінету із семи міністрів, яких обирає парламент на чотирирічний поновлюваний період. Один з них обирається парламентом для виконання функцій “президента” протягом року. В дійсності він просто “перший серед рівних” без будь-яких особливих повноважень. Кабінет міністрів діє на колегіальних засадах. Під час виборів кабінету приділяється особлива увага забезпеченню пропорціонального представництва не лише партій, а й основних мовних груп, регіонів і релігій. Оскільки члени

кабінету не призначаються ні президентом, ані прем'єр-міністром, а обираються парламентом, вони незалежні від президента і не виступають уповноваженими представниками своїх партій. Їхнє призначення полягає в служінні нації. Тут не буває урядових криз. Основні принципи і характерні риси політичного правління Швейцарії такі:

Неоднорідність, але не “плавильний котел”. Це істотний момент. Система правління сконструйована таким чином, щоб зберігати розмаїття культурних, мовних, регіональних, релігійних і політичних відмінностей. Попри культурне відцентрове тяжіння до сусідніх країн (Франція, Німеччина та Італія) існує міцна національна згуртованість, тобто “єдність у різноманітності”; швейцарців об'єднує не надмірна любов одне до одного, а прихильність до політичних, економічних, соціальних інституцій та форм правління, а також спільна доля.

Поділ влади. Враховуючи існування чотирьох мовних груп, двох основних релігій, регіонів з різними запасами ресурсів і, отже, різними економічними напрямками розвитку та проблемами, неможливо, щоб лише дві партії гідно представляли різноманітні інтереси. Саме тому утворилися чотири основні партії, що дозволяє долати мовні й регіональні бар'єри. Щоб підтримувати лояльність різних верств населення, усі вони мають можливість впливати на систему, брати участь у підготовці рішень, як партнери відповідально ставляться до системи, не утворюють опозиції, яка могла б послабити позиції провідної партії в управлінні. Отже, немає поляризації, жорсткої боротьби за владу, а існує переважно її поділ.

Більшість задовольняє потреби меншостей. Цей принцип протилежний принципу більшості, який характерний для інших демократичних систем. Це питання не конституції, а угоди, взаєморозуміння. Щоб підтримувати єдність, слабший має відчувати захищеність. Таким чином, хоча близько 70 % швейцарців розмовляють німецькою і лише 20 — французькою мовами, при зустрічі людей з двох груп мовою їхнього спілкування майже неодмінно буде французька. Влада здебільшого розглядається як обов'язок, а не привілей.

Колегіальність, а не індивідуальна влада. Після того, як розподілені портфелі між членами кабінету, головні питання обговорюються і розв'язуються колегіально, шляхом досягнення згоди, широких консультацій з тими, хто поза урядом, але на кого можуть вплинути його рішення.

Звичайні люди, а не супермени. Президент лише перший серед рівних. Він не має більшої влади, ніж інші члени кабінету. Жодна найвища посада, як і жодна окрема особа, не наділяється абсолютною владою. Той факт, що більшість швейцарців не знає, хто є нинішнім президентом, свідчить не про їхню необізнаність, а про те, що це не так важливо. Від президента не вимагаються ні іскра божа, ні надзвичайні здібності. Люди, що перебувають на вершині влади, пройшли через фільтри державної служби, випробування на чесність і компетентність. Вони не викликають ні великого захоплення, ні ненависті; від них очікують лише виконання відповідних обов'язків.

Розпорошення-децентралізація, а не концентрація влади. Це подальше розширення принципу поділу влади. Незважаючи на те, що Швейцарія невелика країна, вона не унітарна, а федеративна держава, в якій основні повноваження концентруються на рівні кантонів, громад і навіть місцевих асоціацій, вже не кажучи про різні торгові товариства. Показовим у зв'язку з цим є те, що швейцарське громадянство надається владою кантону або громади, а не федеральною.

Швидше пряма, ніж представницька, демократія. Право брати безпосередню участь у розв'язанні основних проблем забезпечується за допомогою законодавчої ініціативи, що стосується можливого доповнення конституції, референдуму, згідно з яким населення на рівні кантону або громади може скасувати ухвалений парламентом закон. Референдуми можуть проводитися з досить широкого кола питань: від збільшення податків і до спорудження нового футбольного стадіону. Якщо рішення або дії органів влади якоюсь мірою суперечать інтересам певних верств населення, то повторне голосування змушує органи влади рахуватися з волевиявленням громадян. Це діє як профілактичний захід проти зловживань владою.

Більша зацікавленість — більший вплив. У деякого з політичних філософів виникали сумніви відносно правильності принципу "одна людина — один голос". Вони пропонували надавати голосам додаткову вагу залежно від власності (право) або освіти (передбачувана здатність). У Швейцарії можливість участі у частих виборах з широкого кола питань забезпечує автоматичне надання голосам певної ваги, відповідно до зацікавленості людей з конкретних питань. Кількість населення, що бере участь у виборах, може коливатись від 20 до 80 %.

Це декого турбує. Але чому люди мусять голосувати, коли до поставлених питань вони байдужі? Що поганого в тому, якщо голосування хвилює лише тих, хто страждає від зростання шуму розширеного аеропорту, або тих, хто міг би виграти від збільшення вуличного руху?

Влада — це відповідальність, а не привілей. Коли президента обрано, навряд чи зможе будь-яка особа усунути його з цієї посади. Ця посада не забезпечує великих переваг і не дає зиску. Не слід чекати великої слави і навіть плекати надію на одержання великого гонорару за мемуари про скандали, які виникали під час перебування на державному посту. Таким чином, немає гіпнотичного потягу до влади, існує незначна потреба в ній і малий шанс використання її у корисливих цілях. Відомо, що “абсолютна влада розбещує абсолютно”, а влада будь-кого з політиків у Швейцарії далека від абсолютної.

Чи прийнятна для інших модель Швейцарії? Розглянуті “принципи” свідчать про її позитивні риси. Вони можуть здаватися ідилічними. Втім, модель має і темніші барви: трапляються зловживання, ухвалюються й помилкові рішення, можуть виникати упереджені погляди. Система не викликає захоплення, позбавлена романтичного ореолу, дуже неприваблива для молоді й позбавлена сенсацій. Це “стримана система”. Вона змінюється повільно шляхом граничних пристосувань. Цим зумовлені певні достоїнства системи: вона не схожа на маятник, що коливається; відсутні будь-які перебільшення і відповідно незначні похибки; ейфорії немає, але інтерес до системи зростає; ніякого пожвавлення, але не спостерігається загальне відчуження, яке викликане втратою почуття значущості, що зустрічається деінде.

Ця система функціонувала досить довго, функціонує і тепер. Вона, очевидно,— один з основних факторів процвітання країни. Швейцарське економічне диво не пов'язане з природними ресурсами країни, оскільки їх немає, з її численними банківськими рахунками, оскільки потік іноземного капіталу здебільшого викликає незручності, враховуючи дуже позитивний баланс платежів, а завдячує швидше тому факту, що майже кожний швейцарець знає, як зробити будь-що досить компетентно, ґрунтовно і робить це з задоволенням. На політичні розбіжності витрачається не так багато енергії, в основному вона спрямовується на задоволення економічних або соціальних проблем.

Швейцарія може стати взірцем для країн, що досягають високого рівня політичної зрілості й можуть розпочати перехід від поляризованої двопартійної системи, яка викликає чвари, до системи колегіального правління. Вона може дещо запропонувати розвинутим країнам, котрі базуються на різних культурах (як Канада), наприклад, способи збереження національної єдності, забезпечуючи різним етнічним групам відчуття культурних гарантій і справжню заінтересованість у системі шляхом безпосередньої участі в ухваленні політичних рішень.

Досвід швейцарців може бути корисний навіть для такої великої країни, як Сполучені Штати. Плюралізм, яким американці справедливо пишаються, не дуже добре пристосований до існуючих у них інституцій. Очевидно, у країні існують відцентрові, поляризовані й навіть “сепаратистські” сили. Оскільки інтереси регіональних, етнічних та інших груп різні, вони проявляються у конфліктах, в результаті розв’язання яких одні стають переможцями, а інші програють. Наклейки на автомобілях у Техасі — “Їдьте швидше! Заморозимо янкі цієї зими!” — для них це більше ніж гумор. Спільними є почуття відчуженості, безпорадності й брак довіри до інституцій, оскільки вони занадто далекі від простої людини. Надійними швейцарськими ліками здаються відновлення справжнього федералізму, ширше залучення до розроблення політичних рішень, поділ влади й відповідальності. Оскільки швейцарці запозичили від американської системи окремі найкращі елементи під час перегляду конституції країни століття тому, нині вони могли б сплатити свій політичний борг, реекспортуючи деякі елементи власної системи. Модель Швейцарії цінна також і з огляду на можливість передбачення розвитку нових наднаціональних утворень типу Об’єднаної Європи. Такі утворення не можуть виникати на основі гегемонії однієї країни або двопартійної системи, чи загальноприйнятних коаліцій (створених на певних засадах) із централізованою владою, яка концентрується на вершині в особі сильного президента. Вони можуть сформуватися лише як федеративні структури з широкою колегіальною владою, зобов’язаною зберігати різномірність при істотній допомозі слабшим і наданні можливості кожному втручатись у справи, що мають для нього (для неї) особливе значення.

Бажано було б мати деякі з названих властивостей, оскільки світ стає дедалі більше взаємопов’язаним і починає

формуватися єдиний світовий лад. На цій системі не буде позначки “Зроблено у Швейцарії”, проте вона могла б узяти деякі інституційні складові цієї країни.

2. Європа — політичний експеримент?

Спроба в Західній Європі об'єднати країни, які тривалий час були ворогами, згуртувати політичні сили для ухвалення рішень на наднаціональному рівні, не допускаючи руйнації, підкорення або “поглинання” повноправних членів співтовариства, в майбутньому може мати цінність для розвитку інших континентів. Вона може визначити модель перехідного етапу, який мають пройти інші регіони земної кулі, перш ніж з'явиться єдиний світовий лад. Незважаючи на повільне просування Європи до політичної єдності й численні перешкоди на шляху до Сполучених Штатів Європи, вона залишається своєрідною лабораторією, експериментальною установкою для випробування можливості створення нової політичної будови, як проміжної стадії між державами і спільним світовим ладом. Інші континенти світу можуть спостерігати й навчатися на досвіді Європи, як створювати таку перехідну систему. Це благородна нова роль, нова місія для старого континенту.

Реальне єднання може забезпечити йому багато переваг. Для Європи це також можливість покрити моральні борги перед рештою світу, до якого вона експортувала здобутки своєї розвинutoї цивілізації і водночас завдала йому великої шкоди.

Чи не занадто таке уявлення нагадає мрію, утіху сучасному недостатньому використанню потенційних можливостей Європи, чи це реальність, що утверджується? Існує низка супровідних факторів, що визначили вибір Європи на цю роль. По-перше, попри те, що країни-члени співтовариства перебувають не на однаковій стадії економічного розвитку, вони дуже близькі одна до одної. Більше того, їхні економічні системи — різновиди вільного підприємництва — істотно орієнтовані на соціальний добробут. Різняться питома вага суспільної власності та втручання уряду в економіку, проте основна орієнтація усіх країн відповідає принципу “приватне підприємство для суспільного блага”. Отже, економічні системи в основному сумісні.

Можливо, ще важливіше значення має схожість минулого політичного досвіду країн-членів співтовариства. Ці країни-члени здавна і дотепер реалізують дуже подібні політичні

схеми. Багато з них ведуть свій родовід від племен і міст-держав, але всі вони з невеликими відхиленнями в часі пройшли через утвердження державності, створення імперій, війни одна з одною, розпад імперій, відступ до метрополій і терпимість до національної незалежності з усіма пов'язаними з цим радощами й болями. Враховуючи також нову реальність сприйняття ідеї “земля як космічний корабель”, зменшення фізичного вільного простору, більшу взаємозалежність між державами та ілюзорну природу справжньої, національної незалежності, більшість європейців готові перейти на новий етап політичної будови світу.

Подібність типів політичного правління у вигляді представницьких демократій, притаманна всім країнам-членам або новим кандидатам на членство у співтоваристві — ще один фактор, що забезпечує перспективи політичного об'єднання. Існують відмінності між країнами: одні з них — конституційні монархії, інші — республіки; деякі мають структуру влади типу протизваги сил у чистому вигляді, як Об'єднане Королівство, а інші подібно до Нідерландів наближаються до типу колегіальної влади. В усіх країнах відбуваються справді вільні вибори при суперництві кількох партій. Періодично влада переходить від однієї партії до іншої, проте політичні курси відрізняються значно менше, ніж передвиборні обіцянки.

Існує ще одна реальність, яка поряд із нарощуванням зусиль до об'єднання забезпечує Європі відповідний статус потенційної моделі для решти світу, тобто мовну і культурну неоднорідність націй-держав. Єдиний підхід, на основі якого може постати політично об'єднана Європа, — збереження її розмаїття, розвиток інтеграції і на фоні цього створення нової системи політичної влади. Це відвертає верховенство однієї країни над майбутніми Сполученими Штатами Європи: Німеччини, попри її економічну могутність; Об'єднаного Королівства, незважаючи на його минулий політичний досвід управління великими й різними системами; Франції, хоча деякі її політики вважають, що вони могли б управляти Європою краще, ніж управляють Францією. Аби функціонувати, наднаціональна влада має створюватись усіма повноправними членами співтовариства й підтримуватись ними, навіть за умови, що франко-німецький союз становив би його ядро. Таким підходом передбачається коаліційний тип уряду, в якому представлено повний спектр політичних поглядів при ко-

легіальному і консенсуальному розробленні політичних рішень. Наступною передумовою є швидше співіснування різноманітних мов, ніж визнання однієї “панівної мови”, яка з часом поглинула б інші.

Заслугує на увагу і такий фактор: рух до спільної влади на наднаціональному рівні підтримується усвідомленням того, що сучасна дійсність виходить за межі державних кордонів — це і низка основних проблем людського існування, зокрема енергетичних, виснаження ресурсів, проблеми монетарної політики, торгівлі та екології, які вже не можна повністю розв’язати на рівні націй-держав. Водночас спостерігається наполегливе відстоювання своїх прав і самовизначення на індивідуальному, місцевому, етнічному та регіональному рівнях. Все це зумовлено в основному швидким підвищенням рівня освіти в згаданих країнах, глибиною демократизації суспільств і звідси зростанням прагнень індивідуумів впливати на важливі для них питання. Об’єднання повноважних органів для ухвалення рішень на рівні, вищому за нації-держави, має врівноважуватися з високим рівнем поширення розподілу влади, децентралізації процесу підготовки рішень на різних рівнях: від націй-держав до регіональних органів управління. Потреба перерозподілу влади одночасно у двох напрямках викликає напруженість і плутанину, проте це об’єктивна необхідність не лише для Європи, а й для інших регіонів.

Звідси вимальовується картина нової політичної будови. В ній узгоджуються мовні й культурні неоднорідності, що базуються на більшій самостійності індивідуумів, місцевих і регіональних громад, керованих широкими постійними коаліціями, які ухвалюють рішення і поділяють відповідальність за їхні наслідки. Ця будова поєднується з економічними системами, що різняться відповідно до умов і сучасних потреб окремих регіонів Європи.

Уже покладено частину фундаменту цієї нової будови. Зрештою, існують спільні зовнішні тарифи, принаймні у межах ЄЕС. Спостерігається вільне переміщення капіталу, товарів і робочої сили у співтоваристві. Проводиться робота з узгодження деяких законодавств. Уже досягнуто певної домовленості між головами держав. Прямим голосуванням обрано навіть новий наднаціональний парламент, хоча і з обмеженими повноваженнями, але справді символічного значення. Варто взяти до уваги, що люди схильні грати визначені їм

ролі. Чим більше людей залучається до європейських справ, а не до національних, тим більше вони готові відзначитись і мати від цього задоволення. Тож існує потреба в тому, щоб більшість людей співпрацювали, пристосовувалися до державних вимог. Поєднана із широким залученням до пошуку рішень на різних рівнях, вона напевно впливає на пануючі в Європі цінності — більшу схильність до співпраці, колегіальної влади й відповідальності.

З урахуванням всього вищесказаного, бачення Західної Європи як континенту здається обґрунтованим, досвід якого може визначити певні дороговкази у майбутнє і сприяти створенню проекту перебудови світового ладу.

ІНДІЯ

Індію слід було б віднести до провідних країн світу, враховуючи її розміри, кількість населення і багату культурну спадщину. Проте, беручи до уваги сучасний стан її економіки, величезний тягар численного населення, що швидко зростає, злидні, безробіття, неповну зайнятість і біди минулого тисячоліття, можна лише дивуватись, як Індія під шаленим тиском цього тягаря не зазнала руйнації.

1. Її багата історія і сучасний стан

Складається враження, що тривала історія Індії діє як суспільний маховик і джерело духовної підтримки, що допомагають суспільству долати труднощі в усі періоди. Нерозривність історичного процесу Індії і вражає, і викликає подив. Населення представлено багатьма расами. В Індії існують різні культури, мови, релігії, касты і звичаї. Патани на північному заході й таміли на півдні здаються зовсім різними, проте вони співіснують. Що ж забезпечує зв'язок між ними, згуртованість, почуття приналежності до того, що зветься Індією? У чому полягала привабливість Індії для великої кількості завойовників у минулому і звідки їхнє прагнення здатності сприйняти та інтегруватись у її культуру?

Зрештою, частково відповідь полягатиме в тому, що на ранній стадії її суспільного розвитку виник дух високої толерантності до інших культур, вірувань і поведінки. Його витоки слід шукати у панівних релігіях та філософії. За таких обставин виникла можливість примирити істотні відмінності

сусідніх територій, які свого часу були об'єднані у різні князівства, не усуваючи існуючих місцевих відмінностей. Таким чином, кожен міг би ототожнити себе з якоюсь певною частиною дуже неоднорідної структури, що називається Індією, і це допомагало б уникати надзвичайно гострих внутрішніх протиборств і сприяло б зміцненню почуття єдності. Чи можна назвати таку ситуацію “єдність у різноманітності”? По суті, це так, навіть якщо і схоже на виборче гасло, яке часто з'являється у різних країнах, єдності яких загрожує етнічна строкатість, наприклад, у Канаді.

Однак досвід Швейцарії яскраво свідчить: якщо мовні й культурні відмінності не лише заохочуються, а й виховуються, то регіональні інтереси і національна єдність стають почуттями, що взаємно підсилюються.

Оскільки Індія здатна до тривалих дій з неослабною силою, то вона має надійні перспективи виживання. Це підтверджують три десятиліття її розвитку з часу здобуття незалежності. Визнано, що доля валового національного продукту на душу населення за ці роки навряд чи змінилась. Промисловість не розвивалася такими темпами, як сподівались, і не могла поглинути величезну кількість додаткової робочої сили. Проте населення за цей період подвоїлось. Це вирішальний факт. Хто міг би передбачити у 1947 році, що Індія, вже на той час значно перенаселена, якщо враховувати ресурси і виробничі потужності, зможе взяти додаткову ношу 300 млн осіб і якимось вижити? Великим досягненням є те, що їй це вдалося без масового голоду, без серйозної суспільної розрухи і навіть вдалося зберегти одне з політично найвільніших суспільств у світі.

У майбутньому Індії слід працювати ще краще, щоб бути готовою прийняти додатковий приріст населення — ще 300 млн громадян, які, можливо, з'являться протягом наступних двох десятиліть, та поліпшити хоч би скромно умови життя народу. Для цього Індія повинна урізноманітнити функціонування свого суспільного ладу. Її сучасний обтяжений проблемами устрій, незважаючи на те, що має багато позитивних рис, має удосконалюватись. Нині він містить компоненти, представлені на мал. 13.

Індивідуалістські цінності мають переважно глибокі історико-філософські корені й не втратили свого значення протягом тривалого панування Британії. Уже в стародавніх філософських творах Упанішади індивідуум поставлений на

Мал. 13

перше місце: “Немає нічого вищого за особу”³¹. Це заохочувало індивідумів зосереджуватися на собі; відкриття себе і пошук внутрішнього вдосконалення відбувається швидше шляхом медитації і усамітнення, ніж через дії і взаємодію з іншими. У філософських пошуках країна рано досягла небачених висот. В окремих людей медитація замінила дію, яка в поєднанні з певними релігійними віруваннями проклала легкий шлях до фаталізму.

Проте не всі індійці віддавали перевагу роздумам перед діями і багато монументальних споруд стало свідченням здатності діяти, творити, що часом стимулювалося новими загарбниками. Індійський індивідуалізм не існує у чистому вигляді через розмаїте суспільство Індії. Воно з часом не лише видозмінилося, а й навіть урівноважилось іншими віруваннями, що становлять ядро індо-арійської культури. Такі вірування збереглися у Дхармі, віровченні, що зосереджується на усвідомленні обов’язку не лише перед собою, а й перед іншими. Згідно з цим віровченням, кожний індивід відповідає тому, що сприймається як універсальний лад і перебуває у гармонії з ним. До того ж приписування “нехай ніхто не робить іншим те, чого він не хотів би, аби робили йому” звучить як парафраз заповіді Христа, хоча його фактично приписують Яджнявалк’я, який з’явився за сім століть до Христа³².

Однак почуття обов’язку зосереджувалося переважно на невеликих структурах типу розширеної сім’ї, а не на нації. До того ж виникали гострі суперечності між панівними релігійними віруваннями, моральними заповідями і соціальною

³¹ Nehru I. The Discovery of India. Asia Publishing House, 1965, p. 90.

³² Ibid., p. 122.

практикою. Найнегативніший приклад таких суперечностей — виникнення і живучість кастової системи. І саме це суспільство Індії, яке досягло філософських вершин, штовхнуло деяких своїх членів у вир касты “недоторканих”.

Отже, сучасна Індія успадкувала систему цінностей, вірувань і мотивів, яка чи не занадто широка, аби відкрити простір, достатній для мобілізації зусиль. Надзвичайно важко створити мережу політичних і економічних інституцій, які пристосувалися б до усіх вірувань, сподівань і, таким чином, пробуджували б найкращі почуття в людях. Культурне багатство минулого частково стає перешкодою і в результаті знижує сучасну суспільну ефективність.

Тепер розглянемо характер політичного правління і пов'язані з ним труднощі. Індійські лідери до і після проголошення незалежності залишалися палкими прихильниками демократичної форми правління з метою гарантування свободи, якою пронизана індійська філософія. В Упанішадах можна віднайти такий розділ: “Постає питання: що таке всесвіт? З чого він утворився? У що перетвориться? Відповідь така: “У свободі він постав, у свободі перебуває й у свободі він зникне”³³.

Все це повинні враховувати політичні інституції. Грунтуючись на політичній спадщині колоніального періоду, форма правління створювалася за британським зразком: представницька (а не пряма) демократія базувалася на загальному виборчому праві, періодичних виборах за участю суперницьких партій, поділ законодавчої, виконавчої і судової влади, що гарантує права і свободи особи. Іншими словами — це структура влади типу противаги сил.

Значно розширилися і гарантуються політичні права й свободи індивідуумів. Існує певна свобода слова. Процес розроблення політичних рішень має відкритий характер. В Індії не було масових політичних вбивств, концентраційних таборів, нікого не запроторили до психіатричної лікарні за відстоювання права розмовляти рідною мовою. За винятком короткого періоду надзвичайного стану, в країні не було серйозних зловживань політичною владою або її свавільного використання.

Все назване викликає подив, оскільки до такого становища або його передумов багато країн можуть лише прагнути. Однак чи є право голосу достатньою втіхою для сотень тисяч

³³ *Nehru I. The Discovery of India. Asia Publishing House, 1965, p. 92.*

мешканців тротуарів, чиє головне бажання — просто вижити, а відлік часу нерідко може обмежуватись очікуванням наступного обіду. Наскільки наповнена змістом рівність політичних прав для мільйонів домашніх слуг, які мають можливість один раз за кілька років віддати свої голоси на виборах, коли їхній добробут, радість й печаль повністю залежать від хазяїв, дехто з яких вважає спілкування зі своїми слугами принизливим для власної гідності.

А що можна сказати про кілька десятків мільйонів безробітних, серед яких є достатньо освічені, аби усвідомлювати і свої широкі права, і своє реальне жалюгідне існування? Нарешті, що можна сказати про кілька сотень мільйонів найбільш бідніших селян, для яких наступний урожай має важливіше значення, ніж витонченість парламентських процедур у Вестмінстері?

Розкіш і часткова невідповідність сучасного політичного правління майже 80 % населення стали предметом дискусій щодо зловживань владою прем'єр-міністром Індірою Ганді у період надзвичайного стану в країні. Близько двох місяців, наприкінці 1978-го – на початку 1979 року, зусилля федерального уряду і парламенту повністю зосередилися на обговоренні питань, пов'язаних зі справою Індіри Ганді. Доведено, що вона, перебуваючи на посту прем'єр-міністра, свавільно ставила під загрозу виплекані політичні інституції, хоча Індіра Ганді — лише одна людина з 600-мільйонного населення країни. Саме у цей короткий період з'явилося на світ 2 млн новонароджених. Здавалося, що у вищого керівництва країни залишилося дуже мало сил, щоб виявити турботу про їхнє здоров'я, навчання і майбутню роботу. Тоді як нечисленна політична еліта розкошувала в умовах “надмірної демократії”, доля нових мільйонів людей залишалась у руках провидіння. Це впливає швидше не з демократичної суті, а з природи політичного правління типу протизваги, основна риса якого полягає в тому, щоб протистояти, засуджувати, руйнувати — іншими словами, політично знищувати опонента, перебувати при владі або прилучатися до влади, обіцяти кращу долю, навіть якщо незначні шанси на досягнення успіху. Це безвідповідальне використання влади або, у кращому разі, — з відповідальністю, яка відкладається до наступних виборів.

Економічна система, що певною мірою забезпечує потреби подвоєної кількості населення у товарах першої не-

обхідності, навряд чи може бути прототипом ефективності. Слабкі сторони цієї системи пов'язані з її змішаною природою: вільне підприємництво з державним сектором і державним плануванням, що на нього поширюється. На практиці, ні вільному ринку, ні плануванню не надаються широкі можливості, водночас вони не використовуються на повну потужність³⁴. Вільне підприємництво частково задихається від отруйної дії надмірного регулювання і бюрократії. Навіть компанії, що контролюються цілими родинами (такі, як "Тата"), які добре функціонують і в таких умовах, не залишилися б у програті й за умов вільного підприємництва. З ідеологічного погляду, державні підприємства більш привабливі для країни. Але, як показує досвід інших країн, підприємства, які піддавались націоналізації, здебільшого були економічно неефективними, якщо на них не запроваджували жорсткий критерій контролю ефективності. Щоправда, існували винятки, такі, як "Бхарат Хеві Електрикал". Ця компанія розвивалась швидкими темпами упродовж кількох років, а її технічний та управлінський рівень компетентності міг витримати тест на конкурентоспроможність на міжнародних ринках. Проте багато інших компаній тільки дарма витрачали ресурси країни.

З огляду на необхідність відновлення індійської економіки після довгого колоніального періоду, спокуса впровадження системи центрального планування цілком зрозуміла і виправдана. Країні потрібна модернізація економічної системи. Тим не менш, система центрального планування не була запроваджена з двох основних причин. По-перше, вибравши економіку змішаного типу, країна автоматично накладає обмеження на систему центрального планування. По-друге, важливим є той факт, що, вибравши систему правління типу парламентської демократії, просто неможливо запроваджувати плани силою. Не дивно, що у світі немає жодної країни з командним типом економіки без унітарного типу правління (і, таким чином, без застосування сили). Також командної економіки не існує в жодній країні з консесуальним типом правління, або з типом правління протизваги сил. Таке можливо тільки у воєнний період, коли населення визнає необхідність раціоналізації та контролювання економіки.

³⁴ Lindblom E. C. Politics and Markets. Basic Books, New York, 1977, p. 6.

Зважаючи на широку різноманітність та складність Індії, а також на переважно індивідуалістські цінності, ніхто не може розраховувати на те, що відносини між представниками уряду та керівниками приватних і державних підприємств несподівано гармонізуються. Таким чином, у країні спостерігається дисбаланс між економічною системою та системою політичного правління. Економічна система та система цінностей також не збігаються.

2. Шляхи в майбутнє

Поліпшення стану економіки для Індії буде першочерговим завданням упродовж наступних кількох десятиліть. Для досягнення цього спершу необхідно мобілізувати волю людей працювати на користь держави, а також підвищити рівень їхніх знань. Від прогресу в розвитку наведених вище складників соціального ладу залежить успіх економічного розвитку.

Спершу визначимо, якими будуть головні пріоритети на кілька наступних десятиліть:

- Стабілізація населення. Майже неминучий приріст населення Індії на 300–400 млн осіб. Чим швидше зменшуватиметься приріст населення, тим легше буде якоюсь мірою підвищити життєвий рівень його більшої частини.

- Постійне розширення виробництва сільськогосподарської продукції. Країна залишатиметься надто бідною для того, аби дозволити собі імпорт продуктів харчування. Високі врожаї кількох останніх років свідчили, що Індія може виробляти продукцію навіть на експорт. Цьому могли б сприяти розширення і поліпшення систем зрошення земель, застосування добрив, удосконалення знарядь праці й раціональніше використання землі.

- Поряд зі зростанням продуктивності праці в аграрному секторі має відбуватися поступове переміщення дедалі більшої кількості людей у переробні галузі виробництва та сферу послуг. Суть пов'язаної з цим серйозної проблеми полягає в тому, що поглинання надмірної робочої сили, яка вивільняється у сільському господарстві, мусить відбуватися одночасно з певним скороченням числа безробітних і частково зайнятих. Можливість здійснення цього значною мірою залежатиме від розширення, вдосконалення і переорієнтації системи освіти, зосередженої на набутті потрібної майстерності

в усіх професіях, щоб домогтися зростання продуктивності праці й, отже, підвищення конкурентоспроможності на світовому ринку, зростання реальної заробітної плати, купівельної спроможності та відповідного попиту. Девізом могло б бути: нехай кожен індієць навчиться робити щось корисне компетентно і якісно.

- Усунення кастової системи та інших класових відмінностей.

Визначені завдання грандіозні, якщо брати до уваги нинішнє становище країни і швидке зростання кількості населення. Яким шляхом можна мобілізувати достатні сили на їх виконання? Яким чином, наприклад, можна було б створити “державну службу розвитку”, що залучила б мільйони безробітної молоді та випускників шкіл і спрямувала б їхні зусилля на економічно і соціально “корисні справи, зокрема на будівництво доріг та іригаційних мереж або подолання неписьменності?”

Чи є в Індії потреба в диктатурі? Такий варіант для країни неприйнятний і небажаний. Більшість представників еліти Індії, які мали б започаткувати будь-які зміни у характері політичних інституцій, відчувають відразу до диктаторської системи. До того ж, враховуючи особливості індійського народу, малоімовірним було б ефективне функціонування диктатури — вона просто не могла б діяти. Конструктивніший напрям пролягає через розвиток колегіальної влади, справжнього національного уряду, укомплектованого з усіх політичних фракцій, але обраного і, таким чином, уповноваженого швидше парламентом, ніж відповідними партіями. Подібний розвиток має супроводжуватися децентралізацією процесу підготовки політичних рішень владою до рівня штатів, більшість із яких за територією і населенням належить до категорії середніх націй-держав. Така децентралізація потрібна для того, щоб пристосувати політичні стратегії і способи розв’язання проблем до різноманітних природних, економічних і культурних умов штатів. Чи ймовірний такий розвиток? Можливо, і так. По-перше, нині перед Індією постали великі труднощі. Прийшло розуміння того, що політична система, основана на партійній політиці, пройшла zenit своєї ефективності не тільки в Індії, а й у деяких зв’язаних із нею країнах, наприклад, у Великобританії. Поряд із цим зростає усвідомлення високої економічної ефективності деяких країн Азії, подібних до Японії, що у

пошуку політичних рішень обрали шлях консенсусу. Очевидність гострої потреби змін у поєднанні з розумінням того, що лише система колегіальної влади повністю зберігає демократичні свободи, може забезпечити достатній поштовх до таких змін.

Мусять відбуватися певні модифікації домінуючих цінностей і як сприятлива передумова, і як наслідок змін політичного правління. Такі модифікації мають здійснюватись у напрямі більшої схильності до співпраці, більшого добровільного підпорядкування громадським і державним потребам. Індійська філософія, зокрема Дхарма раннього періоду, має великий банк ідей, з якого можна багато запозичити для перегляду цінностей. Що слід насамперед зробити, то це висвітлити такі традиційні чесноти, як почуття обов'язку і дух пристосування, що практикувалося, наприклад, у великих сім'ях. Водночас переконання, що "не існує нічого вищого за особу", потребує наближення до реальності. Така зміна у цінностях, як більше добровільне підпорядкування, не спонукає до підриву традиційної толерантності до відмінностей, яка залишатиметься вкрай потрібною для того, щоб справлятися з вражаючою неоднорідністю країни.

Здається вірогідною відсутність драматичних змін в економічній системі. На першому етапі слід було б підвищити авторитет планування, зокрема на рівні штатів, а на федеральному рівні — підтримувати лише загальну координацію. Кращого виконання планів можна було б досягти на шляху більшої єдності та послідовнішої політики уряду і швидше добровільної прихильності, ніж подальшого регулювання і бюрократизації. В разі створення необхідних основ і появи рушійної сили в розвитку економіки міг би здійснюватися послідовний перехід до економічної системи вільного підприємництва узгодженого типу. Це за умови, що політичне правління набуло б форми колегіальної влади, а цінності наблизилися б до кооперативного типу за посилення самодисципліни, добровільного підпорядкування громадським і державним потребам.

Можна було б передбачити для Індії і не такий мирний сценарій. Населення неконтрольовано зростає. Імпорт нафти як важкий тягар в економіці гальмує її розвиток і збільшує безробіття. Як правило, в Індії з кожних трьох років два недощові. Дедалі знижується рівень освіти, дисципліни й моралі. Зростає напруженість між регіонами і партіями. Освічені без-

робітні, більшою мірою політизовані й зневірені, заповнюють вулиці, спричиняють масові безпорядки, воєнне втручання і громадянську війну. Тоді Індія вдається до спокуси тоталітаризму. Сказане не є особливо привабливою запропонованою перспективою і недостатньо ймовірною, оскільки не відповідає духу Індії.

3. Індія — об'єкт симпатії чи приклад для вивчення?

Більшість світу ставиться до Індії з дещо по-блажливою симпатією, оскільки нині величезної ваги набув такий показник суспільного виробництва, як валовий національний продукт на душу населення. Кілька попередніх сторінок могли викликати подібну приховану думку. Тому корисним було б кинути погляд на іншу частину образу Індії: Індія як країна мудрих думок, як країна, де панує релігія-філософія індуїзм, визначена Махатмою Ганді як “пошук правди ненасильницькими методами”, Індія як батьківщина буддизму, що вказує “середній шлях”, “золоту середину”, філософії, яка могла б сприяти примиренню нинішніх антагоністичних суспільних устроїв і в далекому майбутньому їхньому наближенню до “золотої середини”. Навіть сучасна Індія, незважаючи на її низький економічний статус, слабкість політичної системи, як політична сутність має цінність певного зразка — провісника явищ в інших місцях світу. Після всього Індія — це континентальна країна з величезним населенням, якому притаманні істотні культурні, етнічні та інші відмінності; все-таки всі тут влаштувалися під одним політичним дахом, без гегемонії однієї етнічної групи, не зазнавши процесів “плавильного котла”, гомогенізатора або політичного тиску з метою створення індійця стандартного типу. Зрештою, чи не цього прагнуть країни Західної Європи і чи не така доля очікує на весь світ?

БРАЗИЛІЯ

Очевидно, Бразилія — кандидат на вихід у позицію країни з реальною вагою у світовій економіці й реальним впливом на світову політику протягом кількох наступних десятиліть. Цьому сприяє низка факторів, водночас існують і певні перешкоди.

1. Її недавній старт

Економіка Бразилії нещодавно стала досить багатогалузевою та інтегрованою. Впродовж чотирьох століть після відкриття Бразилія завдяки своїм природним багатствам пройшла низку своєрідних економічних циклів, у кожному з них переважав один-єдиний експортний товар із кожного регіону країни. Такими товарами були ліс, цукрова тростина, золото, каучук і кава поряд з іншими “менш важливими”, зокрема бавовною і какао, що періодично то належали до основних, то відігравали в експорті другорядну роль. Протягом кожного циклу економіка Бразилії була близькою до монокультурної, орієнтованої на зовнішній світ, і задовольняла його попит.

В останні десятиліття відбулися значні зміни в напрямі становлення видобувної та обробної галузей, отож було започатковано повний економічний розвиток. Переміщення столиці з Ріо до спеціально збудованого міста Бразилія відображало намір орієнтувати країну на внутрішні проблеми й було швидше символічним збігом обставин, ніж причиною початку нового етапу економічного розвитку. Керівництво країною на цій ранній стадії злету здійснювалося досить майстерно і часом навіть з певною віртуозністю управління економікою на макрорівні, достатньою для того, щоб зробити Бразилію вдалим об'єктом вивчення. Прийнята Бразилією економічна модель була подібна до реалізованої країнами Західної Європи століття тому: заохочування інвестицій у видобувну, металообробну та обробну промисловість, створення необхідних матеріальної і управлінської інфраструктур. Очікувалося, що цей процес приваблюватиме дедалі більше людей з менш продуктивного сільського господарства до продуктивніших промислових галузей, які можуть запропонувати більші заробітки, тим самим підвищуючи купівельну спроможність трудового населення, а також внутрішній попит на товари. Як тільки пройдено певний етап, процес стає саморегульованим. Він діяв би подібно до поширення хвилі на ставку, поступово охоплюючи майже всю його поверхню, тобто з часом переміщаючи основну частину трудового населення із сільського господарства до обробної промисловості й пізніше частково до сфери послуг. Незначна частина населення, яка залишилася б у сільському господарстві, також почала б працювати продуктивніше і підвищувала б свій добробут завдяки модернізації (механізації,

застосування добрив, іригації, зберігання продукції), зробило б можливим необхідне постачання із розширеної промислової сфери.

Цей процес далекий від вдалого старту. Однак для Бразилії характерні два елементи, з якими не стикалися країни Західної Європи, починаючи процес модернізації. Це: високі темпи приросту населення і “транзисторна революція”, що робить можливим швидкий і всеосяжний зв’язок.

У більшості європейських країн населення зростало відносно повільно, потребуючи для подвоєння майже століття. В міру розширення промислового виробництва й створення нових робочих місць відбувалося вимивання робочої сили зі сільського господарства. До того ж, хоча й існували значні перепади у рівнях життя різних верств населення, вони не були надто різючими. Населення у своїй масі не було ні високоосвічене, ні добре поінформоване, його прагнення зростали не надто швидко, однак в суспільстві спостерігався прогрес. Таким чином, освічена еліта могла управляти масами.

У Бразилії населення подвоюється кожні два з половиною десятиліття. Навіть відносно швидке розширення промислових анклавів, подібних до Сан-Паулу, не може справитися з темпами зростання населення. Отже, характерним для Бразилії є виразний економічний дуалізм: менше ніж третина населення — це сучасна привілейована, заможна частина суспільства, а решту — дві третини — становлять бідні й затуркані люди. Проте ті, кого не торкнувся процес індустріалізації, нині “приєднуються” до решти країни і частини зовнішнього світу за допомогою транзистора. Вони мають певні уявлення про рівень життя в інших місцях; можуть домагатися кращих умов життя і праці й багато хто їх досягає. Це утворює вибухову суміш. Цілком зрозумілі труднощі управління ситуацією за допомогою попереднього бразильського правління типу протипази, створеного за американським зразком. Будь-який демагог легко набавляє собі ціну обіцянками (які не можна виконати), аби бути обраним. Та не так просто нормальним демократичним шляхом послабити напруженість, викликану крахом нереалізованих сподівань. “Спокуса тоталітаризму” у вигляді військового уряду, покликаного стримувати напруженість, також зрозуміла, хоча й сприймається більшістю на Заході не із захопленням.

2. Сучасний стан

Бразилія сьогодні — це країна з індивідуалістсько-конкуренційними цінностями, унітарним типом політичного правління, економічною системою вільного підприємництва за наявності твердої руки уряду в її спрямуванні.

2.1. *Активи*

- Територія наближається до розмірів Сполучених Штатів. Значна частина незаймана, хоча здебільшого придатна для користування.

- Величезні запаси окремих природних ресурсів.

- Чималий розмір має промисловий анклав, що швидко розширюється.

- Постійно підтримується імпульс модернізації та індустріалізації, зокрема завдяки успішному змішуванню і мирному співіснуванню різних рас, віри в долю країни з боку промислової та професійної еліти.

2.2. *Пасиви*

- Недостатні природні запаси нафти. Провидіння не було надто щедрим до Бразилії з цим надзвичайно важливим нині ресурсом. Проте завдяки кліматичним умовам у Бразилії біомаса забезпечує більшу перспективу як потенційний заміник нафти, ніж у переважній частині інших країн.

- Величезний зовнішній борг, що зростає здебільшого через значний імпорт нафти.

- Приріст населення надто великий, аби рівномірно поглинатися сучасними галузями економіки.

- Двоїтий характер економіки, що може призвести до соціальних і політичних конфліктів.

3. Шляхи в майбутнє

Демографічна проблема загрожуватиме Бразилії приблизно протягом наступних трьох десятиліть. Стримати приріст населення буде майже неможливо, поки воно знову не подвоїться порівняно з нинішніми 110 млн. Враховуючи цей факт та характер сучасного суспільного ладу, якими могли б бути шляхи, що привели б Бразилію до XXI ст., що подає великі надії?

Цінності, напевно, не зазнають докорінних змін. Можливо, ще деякий час зберігатиметься схильність до самоутверджен-

ня або навіть потурання своїм бажанням завдяки наявності величезних просторів, природних багатств і здебільшого сприятливого клімату. Звертання до кальвіністських принципів (“ви можете робити все, що не приносить вам радощів”), добровільне підпорядкування вищим цілям і, таким чином, кооперативні або колективістські цінності не є справою завтрашнього дня.

Не здаються легкими також різкі зміни економічної системи. Навряд чи має успіх у Бразилії справді адміністративно-командний тип економіки при суспільній власності на засоби виробництва. Вона не сумісна з експресивним, діяльним і підприємливим характером багатьох бразильців. Це скоротило б прямі іноземні інвестиції, що відіграють важливу роль у стимулюванні розвитку бразильської економіки; змістило б акценти у зовнішній торгівлі й зумовило б її швидку переорієнтацію на нові ринки. Нарешті, нав'язування таких змін і дотримання необхідної дисципліни потребувало б навіть жорсткішого політичного режиму, ніж існуючий. Це нагадувало б натягування важкої вологої ковдри на сонячну Бразилію.

Що можна сказати про характер її політичного правління? Здійснюється тиск з метою швидкого відновлення демократії типу протипаги, коли партії борються за владу, але перспективи невтішні. Такого може й не бути, а якщо це навіть і станеться, то, напевно, триватиме недовго. Враховуючи дуалізм бразильської економіки і суспільства та зазначений тиск, підсилений перспективами модернізації, правління типу протипаги різко розмежувало б населення, вело б до серйозних розбіжностей і вибуху у вигляді революції або ще одного воєнного перевороту. Чи залишається поновлення воєнного режиму єдиним шляхом стримування тиску, доки темпи індустріалізації не перевищать темпи приросту населення? Можливий інший варіант — поступове залучення до наявної структури влади людей з різною політичною орієнтацією і створення коаліційного типу правління, обминаючи стадію політичного розвитку з владою типу протипаги.

Щоб запобігти перетворенню коаліційного уряду в увіковічену владу олігархії, уряд мусить обиратися парламентом та бути перед ним підзвітним. Для подальшого гарантування демократичних свобод (свободи слова, зібрань, правового захисту), забезпечення гармонії між урядом і населенням слід було б частіше вдаватися до референдумів. З метою віднов-

лення федерального устрою в країні можна було б здійснити певну децентралізацію політичної влади, як передбачалося спочатку і як того потребують величезні простори і різноманітність країни.

Вирішального значення для Бразилії набуває проблема надання стосункам між урядом, бізнесом і звільненими робітничими лідерами швидше консультативного і кооперативного, ніж суперницького характеру. У цьому плані для Бразилії доречнішим є досвід таких країн, як Німеччина або Японія, ніж Сполучені Штати. Оскільки експорт Бразилії переорієнтовано на “нових чемпіонів росту”, це слід поширити і на політичні та соціальні орієнтири.

РОЗДІЛ 5

РІЗНІ ШЛЯХИ ДО СПІЛЬНОЇ ДОЛІ

До сучасного стану народи світу прийшли різними дорогами. Вони були то рівними, то звивистими, покрученими і навіть переривчастими, часом з різкими поворотами і змінами напрямку на протилежний. Хода змінювалася від надто повільної до такої швидкої, що перехоплювало подих, як останніми десятиліттями, коли численні зміни відбулися в короткий проміжок часу. Мотиви, турботи та пріоритети людини змінювалися від чисто фізичного виживання у боротьбі із силами природи до довгострокової безпеки соціального, духовного та інтелектуального задоволення, прагнення впливати на інших або владарювати над ними.

На цьому шляху людина намагалася пізнати явища навколишнього світу, їхнє походження, призначення, закони, яким вони підпорядковані, включаючи походження власне людини, манеру поведінки і долю. Людина потребувала відповіді на запитання, що і як робити, щоб на належному рівні й успішно виконувати завдання і реалізувати своє призначення. Вона добровільно або примусово об'єднувалася з іншими людьми, поступово утворюючи більші групи типу великих родин, племен націй, імперій. Могутність таких структур змінювалася з плином часу, зазнаючи іноді послаблення або розпаду, занепаду або воскресіння з новою силою. Існувало багато причин, що спонукали до об'єднання у більші політичні сутності: переваги спеціалізації, надійніша безпека, бажання відкривати й освоювати більші території і нові світи. Водночас існувало чимало витоків конфліктів: різні релігійні вірування, економічні інтереси, ідеології і боротьба за політичну владу.

Протягом останнього століття усі ці явища набули більшої сили. Релігії або втрачали здатність впливати на людей, або швидко відроджувались. Технологічний прогрес характе-

ризувався безпрецедентними темпами, що сприяло створенню великого багатства і водночас диференціації в суспільстві й у цілому примножувало силу людини, яку вона могла спрямовуватися на добрі або злі вчинки. Деякі імперії досягли вершини свого розвитку лише для того, щоб швидко розпастися. Остання з найбільших воєн так чи інакше охопила фактично весь світ.

Ми живемо у світі, де існує близько 150 націй-держав, що різняться за площею, від карликових до супергігантів, перебувають на різних стадіях економічного розвитку, мають різні економічні системи та політичні режими від чисто автократичних до таких, що характеризуються широким розподілом і багатим спектром цінностей, які кореняться у релігійних, ідеологічних, національних віруваннях та спрямуваннях. Оскільки країни стали більш доступними й відкритими одна для одної, відмінності між ними стали очевиднішими і часто були підсилені інформацією, яка зосереджена на крайнощах і виняткових, “сенсаційних” випадках, або використовувалася в пропагандистських цілях деякими режимами. Країни можна згрупувати у більш або менш однорідні блоки відповідно до їхнього рівня індустріалізації, економічних інтересів, панівної ідеології, форми політичного правління або належності до воєнних союзів. Світ поділено на країни, що більшою або меншою мірою протиборствують між собою, зокрема Захід – Схід, Північ – Південь, розвинуті, нові індустріальні країни або країни, що розвиваються, НАТО, країни Варшавського Договору або країни ОПЕК.

Організація Об'єднаних Націй — універсальна світова організація, що є ідеальною структурою для узаконення прагнень народів і визначення світових проблем та пріоритетів. Однак її можливості у врегулюванні серйозних конфліктів, розв'язанні спільних світових проблем, а також створенні механізмів дієвої інтеграції світової спільноти дуже обмежені.

Чи реально нині говорити про “спільну долю” і “світовий лад” з огляду на глобальне розмежування, численні конфлікти й відносну слабкість сучасних світових інституцій? Чи не доречніше було б обмежитись аналізом “світового безладдя”?³⁵

³⁵ Bell D. The future world disorder: the structural context of crises. Foreign Policy, no. 27, Summer 1977.

ФАКТОРИ, ЩО СПРИЯЮТЬ СВІТОВІЙ ІНТЕГРАЦІЇ

Існують серйозні причини, які змушують нас висувати певні ідеї і готувати перші начерки або навіть проекти майбутнього світового ладу. Розвитку людства у цьому напрямі сприяє сукупність факторів, значення яких зростає. Найвагоміший серед них — загроза тотального фізичного знищення. Наявних нині арсеналів ядерних боеголовок цілком достатньо аби багаторазово знищити рід людський і фактично усе живе на землі. Триває нарощування цієї сили. Дедалі ширшим стає усвідомлення реальності небезпеки. Баланс ядерного терору досить хиткий. Під загрозою, що нависає над усім людством, неможливе нормальне життя протягом тривалого часу.

Останніми десятиліттями на земній кулі внаслідок подальшого розвитку транспортних і комунікаційних технологій *різко скоротились і далі скорочуються відстані*. Нині стало можливим перевозити практично будь-що й у будь-яке місце світу протягом годин, тоді як у минулому це потребувало тижнів, якщо не місяців. Стало можливим чути і бачити повідомлення про події та явища, що відбуваються в будь-якому куточку нашої планети. Зростає усвідомлення цілісності світу і посилюється почуття невіддільності від нього. У той час як деінде все ще вибухають спалахи ворожнечі, зміцнюється почуття солідарності, що проявляється у добровільній допомозі біженцям або усиновленні дітей інших рас.

З економічного погляду світ також приречений на співіснування в умовах нерівномірного розподілу природних ресурсів та необхідності обмінів між ними через державні кордони. Існує лише кілька країн континентальних розмірів, які володіють широким спектром запасів природних ресурсів і могли б обрати шлях економічного самозабезпечення, але навіть у такому випадку дорогою ціною істотно нижчого життєвого рівня населення.

Переважна більшість решти країн, умови виробництва і споживання яких пристосовані до міжнародних потоків сировини і товарів, зазнала б економічної катастрофи, якби їх несподівано позбавили зв'язків з іншими.

Технологія — ще один фактор, що робить необхідною взаємозалежність. Теоретично кожна країна могла б із часом відкрити для себе будь-які технічні знання, які вже стали надбанням інших країн. Проте ціна подібного розв'язання проблем і

необхідний для цього час роблять такий вибір ірраціональним. Існують серйозні перешкоди на шляху переміщення технічного ноу-хау через державні кордони, особливо того, що має пряму комерційну цінність. Водночас ціна придбання того, що уже відомо в інших країнах, значно нижча, ніж вартість розроблення його, починаючи з нуля. Навіть така велика країна, як Китай, нещодавно обрала шлях імпорту зарубіжного ноу-хау як необхідну передумову успіху своїх чотирьох модернізацій.

Навіть *тенденції демографічного розвитку* підштовхують нас до більшої взаємозалежності. Багато країн, що розвиваються, мають вже велику густоту населення, що швидко зростає. Це може призвести до збільшення кількості населення майже вдвічі у наступні два з половиною – три десятиліття. Коли ці діти досягнуть повноліття, а рівень народжуваності знизиться, ці країни зіткнуться з проблемою, коли наявне потенційно працездатне населення не матиме достатньо можливостей для продуктивної праці. В індустріально розвинутих країнах відбувається старіння населення, спостерігається зменшення темпів приросту населення. Питома вага зайнятих у виробництві порівняно з питомою вагою споживачів знижується, і ця тенденція триватиме. У деяких країнах, наприклад, Австралії чи Канаді, все ще залишаються величезні простори і неосвоєні ресурси. Ці фактори впливатимуть як на міжнародну міграційну політику, так і на подальший міжнародний розподіл праці.

НЕСПРИЯТЛИВІ ФАКТОРИ

Існують певні потенціальні стримуючі фактори, які, можливо, не відвернуть наближення у кінцевому підсумку світового ладу, але, безумовно, уповільнять цей процес.

По-перше, це *ідеологічні розбіжності*. Існуючі ідеології радикально різняться рекомендаціями щодо способів організації та управління суспільствами. Що стосується економічних систем, то ідеологічні розбіжності, можливо, менш істотні, ніж здається на перший погляд. Цікаво було спостерігати, як соціалістичні країни повільно і неохоче знову відкрили для себе ефективність деяких елементів системи вільного підприємництва, а саме: прибутковості як критерію управління підприємством та вільного ринку, що в порівнянні з централізо-

ваним плануванням забезпечує раціональніший розподіл ресурсів. У свою чергу країни вільного підприємництва вели пошук більшого узгодження діяльності приватних підприємств, визначення національних пріоритетів і цілей.

До стримуючих факторів також належать *традиційні конфлікти* між країнами, що прагнуть підтримувати свою безпеку і територіальну цілісність, зберігати зони впливу, обстоювати свої національні інтереси або реалізовувати імперіалістичні мрії. Проте заспокоює той факт, що такі традиційні конфлікти, як правило, тривають недовго. Можуть змінюватись і змінюються уявлення про те, звідки слід чекати загрози національній безпеці, так само, як і погляди на те, що становить реальний національний інтерес. Імперії розпадалися без великого кровопролиття. Більшість країн — колишніх метрополій — швидко примирилися із втратою імперій. Багато країн, які вчора були смертельними ворогами, сьогодні стали друзями, що підтверджується сучасними взаєминами між Сполученими Штатами та Японією, Францією та Німеччиною, а також перспективою нових відносин між Китаєм та Японією.

Релігії також належать до факторів, що стримують прогрес світового єднання. Вони були однією з головних причин конфліктів протягом останнього тисячоліття. Відомі хрестові походи, релігійні війни, завоювання з метою нав'язати “істинну віру” “язичникам” і навіть геноциди. Примітивна інтерпретація і цілеспрямовані спотворення окремих релігійних заповідей у минулому призводили до винищення одновірців “в ім'я любові до Бога”. Водночас у тих самих віровченнях можна знайти подібні заповіді, що закликають возлюбити ближнього свого, як самого себе. Складається враження, що людина перекручувала вчення своїх пророків замість того, щоб керуватися їхньою сутністю. Сучасне відродження ісламу може виявитися загрозовою і руйнівною силою. Швидкість його відродження, безперечно, призведе до певних нетривалих відхилень. І все-таки слід пам'ятати, що це релігія, прихильники якої після періоду піднесення, культурного розвитку і політичної експансії частково знищувалися, принижувались, їм відводилася другорядна і залежна роль. Природно, що нове самоутвердження породжуватиме окремі ексцеси, доки та частина людства, що у духовному і світському житті слідує заповідям Корану, не відчужує себе повністю відродженою, захищеною і впевненою в собі.

ЧИ ІСНУЮТЬ РЕАЛЬНІ АЛЬТЕРНАТИВИ?

Передбачити варіанти формування в кінцевому підсумку світового ладу теоретично можливо, але ймовірність появи кожного з них не дуже велика. Розглянемо такі варіанти.

Тотальне знищення або взаємна руйнація значної частини людства у світовій війні із застосуванням стратегічної ядерної зброї. Технічні засоби для цього існують. Напруженість у стосунках між супердержавами може викликати спокусу застосування ядерної зброї. Проте ймовірність такої події дуже мала, її ціна для кожної причетної до цього сторони, навіть для можливого переможця, була б надто високою, оскільки заподіяна шкода напевно перевершила б здатність будь-якої країни до відродження. Розв'язування подібної війни позбавлене всякого сенсу. Спроби окремих терористичних або навіжених диктаторів спровокувати таку війну напевно “нейтралізувалися” б великими державами.

Створення *світової імперії* або *встановлення гегемонії* однією могутньою країною вже неможливе. Ймовірні спроби завоювати поодиноці нові країни, змушуючи великі держави зайняти позицію “невтручання” під загрозою розв'язання ядерної війни.

Занадто багато народів не так давно здобули незалежність, багато реалізували право на самовизначення не для того, щоб потім добровільно підкоритись поневоленню. Чим більше країн потраплять у залежність, тим боліснішими будуть проблеми співжиття й більшими відцентрові сили. Поодинокі держава буде неспроможна управляти великою кількістю народів, справлятися з проблемами складної структури суспільства, забезпечувати можливість підтримання імперії за допомогою терору. Імперія розпалася б ще в процесі створення.

Цілком логічно, що подальше існування нинішньої *рівноваги ядерного страху* між двома наддержавами — Сполученими Штатами і Радянським Союзом — не вічне. По-перше, до ядерних належить ще кілька держав. З часом може зрости значення Китаю на світовій арені, що порушить існуючу рівновагу. По-друге, здається безглуздим створення величезних арсеналів ядерних боеголовок, що дорого обходяться, без ядерних перспектив їх використання.

Повна дезінтеграція світу на ізольовані нації-держави. Такий варіант економічно неможливий. Він означав би масовий голод в одних країнах, повернення до примітивних способів

існування — в інших, переведення “економічного годинника” на десятиліття назад у решті країн. Населення у своїй переважній більшості не терпіло б довгий час такого становища.

Подальше укладання *всесвітніх торговельних угод* між усіма націями-державами та їхніми різними угрупованнями в умовах відсутності універсальних правил і без можливості звертатися до вищих інстанцій, наділених повноваженнями арбітражу і санкцій; така ситуація надто складна і й нестабільна, аби існувати протягом тривалого часу.

НЕМИНУЧИСТЬ СВІТОВОГО ЛАДУ

Шляхом виключення малоймовірних варіантів приходимо знову до ідеї “світового ладу” як нашого найвірогіднішого майбутнього, яке є неминучим у далекій перспективі. У ХХІ ст. мають визначитись його головні контури і, можливо, навіть певна форма. Мабуть, світовий лад матиме такі основні ознаки:

- співіснування різних культур, релігійних вірувань, переконань, способів життя;
- політичне правління базується на співпраці при владі за умови відсутності сильної верхівки і наявності постійних коаліцій на всіх рівнях правління, що функціонують на засадах колегіальності;
- істинно федеральний характер політичних інституцій зі взаємопов’язаними відповідальністю і виключним правом на ухвалення рішень на різних рівнях суспільної ієрархії — світовому, регіональному, державному, провінційному, окружному, громади і на рівні сусідської общини;
- надзвичайно децентралізована структура влади за широкої участі громадян у розробленні рішень з “представницькою демократією” на вищих рівнях і “прямою демократією” на нижчих рівнях правління.

Економічні системи регіонів і територій відрізнятимуться залежно від рівня економічного розвитку, співвідношення населення / ресурси та інших подібних визначників ефективності економіки. Система має бути так сконструйована, щоб забезпечувати економіці успішне проходження послідовних стадій розвитку, підтримуючи спеціалізацію господарської діяльності, що залежить від кліматичних умов, запасів природних ресурсів і схильності людей до вирівнювання винагород за працю та норм (а не природи) споживання.

Для досягнення світового ладу слід, забезпечити низку передумов. Головні з них можна легко визначити.

Самовизначення і подальша децентралізація влади. Нещодавно утворилось або відродилось багато держав. Все ще існує низка спільнот із сильним почуттям національної ідентичності, які також повинні мати шанс самим вирішувати свою долю. Хоча це робить світову політику надто складною і на перший погляд, здається, відсуває перспективу появи світового ладу, проте це ще одна з істотних передумов його виникнення. Природно, що нові нації-держави радіють, отримавши незалежність. Спершу такі нації переповнені почуттям насолоди від повної незалежності, доки об'єктивна реальність не змусить їх відчувати також і гіркоту, доки не прийде усвідомлення того, що нація-держава як політична сутність — швидше, етап в історії людства, ніж його кінцевий стан. Готовність добровільно інтегруватись у більші політичні й соціально-економічні структури може настати лише тоді, коли нові або відроджені нації:

- набули почуття власної гідності;
- переконались у власній культурній життєздатності;
- досягли рівня економічного розвитку, що відповідає іншим державам-кандидатам на входження до нових, більших політичних структур;
- пересвідчилися на досвіді інших регіонів типу Західної Європи, що об'єднання у більші економічні й політичні структури зберігає можливість підтримувати повну культурну незалежність, життєздатність і контролювати вирішення питань, що безпосередньо стосуються їхніх народів.

Синхронізація стадій економічного розвитку. Важко було б без конфліктів об'єднати під одним політичним дахом країни, що перебувають на різних стадіях економічного розвитку. Це все одно, що зберегти в одній країні суттєву нерівність, а це вдається зробити за умов, коли маси переважно неосвічені або придушені грубим тоталітарним режимом, проте дія жодної з таких умов не може бути тривалою. Синхронізація уже супроводжує примусовий перерозподіл багатства організаціями такими, як ОПЕК, передбачаючи істотне уповільнення розвитку індустріальних країн і прискорений розвиток усе більшої кількості нових індустріальних держав.

Розпорошення багатства в країнах. Такий процес, напевно, також відбуватиметься з політичних і економічних причин. Він уже набув поширення у країнах представницької

демократії з економічною системою вільного підприємництва. У цих країнах менш заможні громадяни (які становлять більшість) утворюють сильні політичні виборчі округи і домагаються використання заходів перерозподілу багатства. До того ж економічний розвиток, який обстоюють багаті соціальні верстви і користуються його плодами, не може довго тривати, якщо в більшості населення не зростає купівельна спроможність і воно не приєднується до ринкової системи. Вирівнювання може також відбуватися революційним шляхом, як у Китаї, де зрештою була рівномірно поширена бідність і так само мали намір рівномірно розподіляти багатство, яке лише збиралися створити.

Еволюція і конвергенція сучасних суспільних укладів. Якщо має відбутися безконфліктне об'єднання країн в одній світовій структурі, то відповідні їхні цінності мусять стати більш сумісними, політичний процес подібнішим, а економічні системи, навіть залишаючись дещо різними, зрештою, не мають різко відрізнятись. Сучасні суспільні уклади мають розвиватись у певних напрямках, аби спричинити неминучу їхню конвергенцію. У розділі 2 було визначено ці напрями та оцінено їхню ймовірність.

Можна запропонувати такі основні висновки.

Крайності індивідуалістсько-конкуренційних цінностей неприйнятні у світі, де скорочуються простори і вичерпуються ресурси, де існують складні взаємозалежності в суспільствах та між ними. Повністю колективістський спосіб життя не зовсім відображає істинну природу людини та притаманні їй інстинктивні схильності. Неминучими і вірогідними здаються поширення та утвердження групово-кооперативних цінностей, що дозволяють людині пристосовуватися до співвітчизників, зберігаючи індивідуальність, підпорядковувати себе певним спільним цілям і вищим пріоритетам, не вдаючись до фізичного примусу, регламентованих законодавчих правил, громіздкого благоїдного бюрократичного апарату.

Правління типу унітарної влади передбачає нав'язування народу волі верхівки й не може безмежно довго існувати в освіченому суспільстві, де люди прагнуть бути суб'єктами, а не лише об'єктами управління. Підтвердженням служить готовність багатьох людей в умовах тоталітарного режиму жертвувати привілеями, матеріальним добробутом і власне життям, обстоюючи свої політичні права. Правління типу противаги призводить до небажаних популяризації, конфліктів і чвар.

Далеко не найкращим способом подолання суперечностей між різними інтересами, поглядами і почуттями є простий вибір між “за і проти”. Політичні інституції покликані забезпечити способи узгодження різноманітних інтересів. Колегіальний тип правління передбачає застосування таких способів, причому не вдаючись до авторитарного нав’язування або надмірної “соціальної ентропії”. Це найкращий варіант політичного правління, який виробило людство на сьогодні.

Змінюються і далі змінюватимуться економічні умови життя людини та її пріоритети. Відтак постійно мають розвиватися системи, що регулюють створення багатства і його розподіл.

Адміністративно-командна система може сприяти швидкому проходженню початкового етапу індустріалізації в країні, та лише ціною дуже значних соціальних і політичних затрат. Вона стає надто обтяжливою на вищих стадіях економічного розвитку. Невгамовна система вільного підприємництва, за якої кожен індивідуум, кожен економічний суб’єкт або частина суспільства дбає про свій особливий економічний інтерес, здається, не в змозі досить успішно справитися з поточними проблемами слаборозвинутих і високорозвинутих країн (тих, що стоять на порозі постіндустріального суспільства). Певна форма системи узгодженого вільного підприємництва, яка зберігає динаміку приватної ініціативи, автоматичні регулятивні механізми ринку і, крім того, створює такі умови, за яких навіть приватна власність слугує єдиній суспільній меті, є найжиттєздатнішою моделлю.

ВИРОГІДНІСТЬ СВІТОВОГО ЛАДУ

Названі передумови надто вибагливі. Виникає цілком законне запитання: чи можна їх виконати? На це є підстави сподіватись. Людина справлялася з надзвичайно складними проблемами тоді, коли вони були досить чіткими, мета приваблива або конче потрібна і, зрештою, проглядалися шляхи їх розв’язання. Впродовж останнього століття зберігалися виключно високі темпи технологічних і комерційних нововведень. Різні дослідження неодноразово приводили до одного висновку: схемі “попит – поштовх” належить основна роль у пробудженні здатності до новаторства серед окремих індивідуумів, груп і націй в цілому. Саме на цю схему слід покладатися, щоб досягти високого ступеня участі мас у

політичному житті, створенні та апробуванні необхідних нових соціальних, політичних і економічних інституцій.

Повсюдно підвищується освітній рівень. Зв'язки між різними явищами та процесами у суспільстві, що визначають наше сьогодення і впливають на наше майбутнє, розширюються навіть за умови наявності багатьох викривлень. Напевно, поширюватиметься серед населення розуміння невідповідності між старими політико-економічними настановами і майбутніми потребами, так само, як і усвідомлення необхідності інституційних нововведень.

Позаду нас надзвичайно багатий історичний досвід: війни, що приносили біди переможцям, революції, що приводять до протилежних наслідків, шовінізм, расизм, експансіоністські імперіалістичні авантюри, що обов'язково породжують “володарів”, визвольні рухи як необхідний крок до суспільного повноліття. Той факт, що в сучасному світі існують принаймні зародкові моделі необхідних складових структури світового ладу, зумовлює вірогідність його виникнення у кінцевому підсумку. Є країни, які надійно функціонують завдяки схильності людей до співпраці й добровільного підпорядкування суспільним потребам, де управління здійснюється таким чином, аби об'єднати різні мовні спільноти, зберегти їхню культурну неоднорідність, досягти високого ступеня участі мас у політичному житті, високої стабільності й плавного функціонування шляхом еволюційного розвитку; країни, які досягли економічного процвітання, не експлуатуючи колонії, і не вдаючись до насильного нав'язування державних пріоритетів, протиставляючи їх пріоритетам індивідуальним.

У такому регіоні, як Західна Європа, країни якої докладають значних зусиль, щоб створити наднаціональну структуру, в якій не буде місця ні панівній нації, ні рабам. Це справді повчальний прецедент і можлива модель для майбутнього.

Ще впродовж десятиліть людство мандруватиме до мети звивистими шляхами. Проте з часом ці шляхи напевно зближаться. Ми не можемо покинути нашу планету. Ми не бажаємо її руйнації. Жодна частина людства не в змозі її привласнити. Нам слід пристосовуватися до правил співжиття, якими будемо керуватися в умовах майбутнього єдиного світового ладу, нашої спільної долі.

СИСТЕМА ПОКАЗНИКІВ ЕФЕКТИВНОСТІ

“Шукай простоту і потім не довіряй їй”

Альфред Норт Вайтхед

Упродовж кількох останніх десятиліть спостерігається вибухоподібне збільшення числа кількісних показників, для визначення параметрів численних явищ розроблено десятки тисяч нових стандартів, критеріїв і показників. Проте ми не наблизилися до визначення комплексного показника ефективності суспільств і напевно не скоро до цього дійдемо. Одна з причин полягає в тому, що суспільство ніколи не розглядалося з позиції сукупної ефективності суспільства, а поняття ефективності застосовувалося лише до конкретних процесів, корпорацій, організацій, програм або, у кращому разі, економіки в цілому. Можна оцінити ефективність конвеєрної лінії або інвестицій, з меншою точністю — програми скорочення безробіття, поліпшення платіжного балансу, темпів росту валового національного продукту (ВНП). Все ще немає можливості виміряти ефективність нації-держави з її економічними, соціальними і політичними інституціями, які разом визначають функціонування країни.

Пошук триває. Першим виникло кількісне вимірювання ефективності економічної діяльності. Один із показників, що знайшов найширше застосування і часто неправильно трактується,— валовий національний продукт як в абсолютному вимірі, так і на душу населення, а також темпи його зростання. Країни класифікувалися та оцінювалися відповідно до їхнього ВНП як основного критерію діяльності. Не зважаючи на те, що цей показник має майже прогностичне значення, склалася думка, що валовий національний продукт — це показник обсягів економічної (особливо ринкової) діяльності, а не показник добробуту людей і навіть не показник матеріального достатку. Виробляється багато товарів, надаються численні послуги, що мають ціну для суспільства, хоча їх не реалізують на жодному ринку, а тому не

включають до ВВП, наприклад, ведення домашнього господарства, виховання дітей тощо. Водночас деякі послуги, що включаються до валового національного продукту, не відображають підвищення рівня добробуту, наприклад, послуги, викликані зростанням кількості дорожньо-транспортних пригод.

Обмеження показника ВВП привернули увагу до сукупних критеріїв добробуту в суспільстві, що привело до появи концепції ВНД (валовий національний добробут) і КЕД (критерій економічного добробуту). З їхнім розвитком з'явилася низка окремих показників добробуту під назвою соціальних індикаторів, що за чіткістю і точністю коливались від таких, як денна норма калорійності їжі з розрахунку на одну особу, що легко обчислюється, до ілюзорнішої оцінки якості умов для відпочинку і розваг³⁶.

Найбільші труднощі виникають тоді, коли йдеться про оцінювання ефективності політичного правління. Такі цілі, як свобода і справедливість, є бажаними для суспільства, однак ступінь і ціна досягнення їх та компроміси, на які треба піти, виходять за межі майстерності статистиків.

Це являє собою ще одну причину відсутності комплексного показника суспільної ефективності. Лише кілька показників, що характеризують умови існування людства, зокрема тривалість життя (очікувана тривалість життя), можна легко виміряти, і виконання цих умов бажане для більшості людей. Умови існування людини переважно не піддаються точному кількісному визначенню, вони суттєво різняться за значенням, якого надають їм індивідууми, громади в межах будь-якого суспільства, або навіть різні суспільства.

На якість умов життя індивідуума впливає велика кількість факторів. Це фізичний і психічний стан, походження, соціальний статус, здібності, прагнення, здобутки, широта світогляду, а також залежність від рівня, що береться за основу для порівняння відповідних соціальних груп і країн, узгодженість між уявленнями людини про ідеальний суспільний лад зі статусом і положенням її у ньому та з існуючою реальністю. Для голодної людини першорядне значення має потреба якомога швидше наїстись. Повідомлення по радіо про нову аграрну політику, що поліпшить постачання харчових продуктів, буде

³⁶ *McHale J. and McHale M. C. Basic Human Needs. New-Brunswick, NJ, Transaction Books, 1977.*

для голодної людини менш важливе, ніж слово товариша, який поцупив хлібину і хоче нею поділитись. Для журналістів свобода слова належить до найважливіших ознак бездоганного суспільного ладу, так само, як право на одержання прибутку для бізнесмена, право і можливість грати для музиканта. З подібних причин, а також враховуючи той факт, що навряд чи будь-чий умови життя не зазнають змін, оцінки ефективності суспільного ладу змінюються не лише залежно від індивідуума, соціальної групи, громади або нації, а також і з плином часу.

Беручи до уваги обставини, що здаються нездоланими перешкодами на шляху до визначення мети та універсального показника суспільної ефективності, чи не слід відмовитися від їхнього пошуку? Навряд. По-перше, оцінки і порівняння різних суспільних устроїв здійснюються навіть за умови відсутності об'єктивного, загально визнаного критерію ефективності³⁷. Забезпечення більшої точності таких показників і критеріїв розширило б можливості розвитку різних суспільних устроїв, дозволило б ефективніше задовольняти потреби й прагнення людей, що живуть у країнах з такими суспільними устроями³⁸. По-друге, існують права, потреби й устремління, що становлять необхідний мінімум і задоволення яких свідчить про те, наскільки добре функціонує відповідне суспільство. Наведемо деякі з них: право народитися, існувати; право на мінімальний матеріальний добробут; право і можливість навчатися, вільно мислити, вірити, спілкуватися, мати можливість впливу, кохати, працювати; бажання проявити себе як особистість.

Для оцінки більшості названих основних прав і потреб матимемо лише наближені показники. Вони не будуть універсальними, оскільки контекст, в якому ці показники розглядаються, зберігатиме першорядне значення. Наближені показники будуть відображати уявлення причетних до цього людей, їхні оцінки, пов'язані із цінностями — потребами, прагненнями і пріоритетами. Більшість з уже розроблених показників насправді мають наближений характер. В довільній формі їх можна об'єднати у три групи: економічні, соціальні й політичні.

³⁷ European Olympics, Vision, July/August issues from 1972 through 1978.

³⁸ Measuring of Quality of Life: Phillippine Social Indicators. Development Academy of the Philippines, 1975.

ЕКОНОМІЧНІ ПОКАЗНИКИ

Сукупний валовий національний продукт країни дає, зрештою, наближену оцінку результатів виробничої діяльності й, таким чином, її економічного потенціалу, хоча й не свідчить про ефективність системи. Аби одержати показник економічної ефективності, слід проаналізувати витрати, що йдуть на виробництво продукції, відображеної у ВВП. До основних статей витрат можна віднести: доступні запаси природних ресурсів, наявний основний капітал, обсяг інвестицій, ноу-хау, кількість і природа трудових затрат й відповідні ціни (зовнішній аспект). Валовий національний продукт на душу населення все ще залишається прийнятним показником багатства нації, але, звичайно, не його розподілу, не стає показником раціонального використання багатства, пов'язаного з ним рівня добробуту! Статистика розподілу фондів, групуючи населення за рівнями одержуваних доходів, показує, як розподіляється купівельна спроможність населення, але звідси не можна визначити рівень багатства чи бідності людей, що належать до різних груп.

Щорічний приріст валового національного продукту на душу населення — це показник зростання створеного людьми багатства країни, а не її майбутнього потенціалу. Розподіл ВВП (інвестиції, особисте споживання, урядові витрати) — краший провісник можливого майбутнього розвитку економіки, оскільки виробничі потужності завтрашнього дня значною мірою визначаються сьогоднішніми інвестиціями. Все це справедливе і для галузевого розподілу ВВП (первинна, вторинна і третинна виробничі сфери). Цей розподіл віддзеркалює як рівень зрілості економіки, так і її майбутній потенціал, оскільки переміщення робочої сили з первинної до вторинної виробничої сфери неодмінно приводять до підвищення продуктивності праці, а відтак — до збільшення сукупного національного продукту у вартісному вимірі.

Співвідношення капіталу і виробленого продукту як сумарне (вартість сукупного наявного капіталу поділена на сукупний поточний ВВП), так і граничне (додаткові інвестиції, виражені як частка ВВП, необхідні для виробництва додатково одного відсотка майбутнього ВВП) — прийнятні показники ефективності інвестицій. Це, у свою чергу, залежить від стадії економічного розвитку, запасів ресурсів, професіоналізму робочої сили і стану насиченості капіталом.

Окремі показники, що стосуються *зовнішньої торгівлі*, також дозволяють оцінити економічну діяльність країни. Дані глобального імпорту та експорту вказують на відносну “вагу” країни у світовій економіці, її конкурентоспроможність і можливість впливати на ціноутворення, походження і характер товарів, що йдуть на продаж. З іншого боку, частка експорту та імпорту у структурі ВВП є показником міри залежності від зовнішнього світу. Широкий асортимент експортних товарів і велика кількість зарубіжних ринків свідчать про рівень розвитку, зрілість, гнучкість і диверсифікацію виробництва й, отже, є гарантією майбутньої торгівлі на протиположному принципі опори на експорт одного товару, що не бажано для економіки країни. Широке коло постачальників (велика кількість країн, з яких надходить імпорт) — мірило гарантій майбутніх поставок. Торговий баланс великою мірою може залежати від запасів природних ресурсів (наприклад наявність або відсутність нафти), проте для багатьох країн це водночас і показник їхньої конкурентоспроможності на світових ринках та економічної ефективності.

Платіжний баланс і зумовлені ним валютні резерви — це показники здатності країни фінансувати власний імпорт, принаймні на короткий строк, а також можливої майбутньої ціни і стабільності власної валюти.

Відповідна оцінка економічної ефективності країни має містити прогноз перспектив її розвитку. При цьому слід враховувати наявні природні ресурси, стійкі стимули до праці, ймовірність постійного збагачення банку технічного та організаційного ноу-хау, матеріальну інфраструктуру й виробничі потужності, особисту і традиційну схильність до заощаджень, інвестицій. Також враховується існування інституційної інфраструктури, яка забезпечує сприятливі умови для навчання, експериментування, пристосування, запровадження нововведень і створення прибутків.

СОЦІАЛЬНІ ПОКАЗНИКИ

Соціальні показники покликані визначати основні потреби людини та міру їх задоволення. Вони одержали назву “соціальні”, позаяк більшість потреб конкретної людини можуть задовольнятися лише шляхом її взаємодії з іншими людьми. Деякі потреби людини мають суто фізіологічний

характер (наприклад, споживання їжі); задоволення їх потребує відповідних товарів і послуг, тобто результатів економічної діяльності. Отже, одні соціальні показники можна пов'язати з окремими показниками економічної ефективності країни, а інші мають здебільшого духовну сутність, подібно до потреби багатьох людей вірити у надприродні сили. Задоволення таких потреб залежить від характеру політичного правління, насамперед це стосується свободи віросповідань. Існують потреби, як-то бажання навчатися, що потребують наявності якихось шкіл і які можна належним чином задовольнити лише в разі надійного функціонування економіки та політичного правління. Економіка виділяє ресурси на спорудження шкіл, а політичне правління ухвалює рішення щодо розподілу цих ресурсів і формує структуру системи освіти. Таким чином, задоволення потреб більшості людей залежить від функціонування економічної системи, політичного правління і взаємодії між ними, при чому й економічна система, і політичне правління визначаються моральними цінностями суспільства.

Велика кількість соціальних показників базується на тлумаченні основних потреб людини³⁹. Деякі з них розглянемо.

Здоров'я. Існують прямі показники стану здоров'я, зокрема дитяча смертність, середня тривалість життя, і непрямі, наприклад, число лікарів або лікарняних ліжок, що припадають на певну кількість населення. Непрямі показники швидше показують рівень розвитку системи охорони здоров'я, ніж стану здоров'я. Розширення обслуговування населення у лікарнях може свідчити про збільшення проблем, пов'язаних зі станом здоров'я, або про меншу схильність родин піклуватися про своїх хворих.

Харчування. Дуже досконала система показників потреб харчування, наприклад, щоденна калорійність їжі, необхідний вміст у ній білків та вітамінів. Проте чим далі виходимо за межі основних потреб споживання, тим більше потрапляємо у сферу невимірних процесів. Їжа може бути джерелом великої чуттєвої насолоди. Справедливий розподіл харчових продуктів, що обстоювався в культурах багатьох народів упродовж тисячоліть, став одним із серйозних соціальних здобутків. Значення їжі та одержувана від неї насолода дуже

³⁹Report on the Definition and Measurement of Standards and Levels of Living. New York, 1954.

відрізняються, а тому істотно впливають на уявлення людини про добробут. Це якраз уявлення, наповнене глибоким змістом, хоча не піддається кількісному виміру, на відміну від калорійності їжі.

Житло — одна із загальних потреб людини. Воно відіграє принаймні три ролі у створенні добробуту, забезпечуючи матеріальний комфорт, естетичну насолоду та егоїстичне задоволення, адже житло як показник добробуту бачать інші. Однак статистичні дані про кількість квадратних метрів житла на душу населення, середня вартість житлового будинку, що належить сім'ї, не свідчать про рівень добробуту, пов'язаного із житлом. Однаково привабливий зовнішній вигляд селянських будинків у долині Катманду в Непалі напевно дав більшу інформацію про рівень тамтешнього життя, ніж названі статистичні показники або дані про дохід селян на душу населення.

Освіта — ще одна сфера, що має досить точні показники діяльності й численні відмінності щодо її ефективності, використання та оцінки. Ми можемо визначити рівень грамотності, середню тривалість навчання та набір до шкіл дітей різних вікових груп. Значно складніше оцінити якість і корисність навчання. Чи великий розрив між необхідними знаннями, одержаним вихованням, набутою кваліфікацією і можливістю застосування їх у прибуткових галузях, різних творчих заняттях та подальшому духовному розвитку? Чи великі розбіжності між прагненнями, як неминучим побічним результатом освіти й досягненнями та їх реалізацією? Чи слугують ці розбіжності стимулом для подальшого соціального прогресу, чи виступають причиною неспокою, особистих розчарувань, соціального розриву?

Чи сприяє система освіти спроможі всієї нації запозичувати досвід інших суспільств? Хоча на ці запитання не можуть відповісти статистичні дані, вивчення країн світу свідчить, що вони різняться ступенем узгодженості усвідомлених потреб і можливостей навчатись, а також запозичувати досвід інших суспільств. За нашої доби швидких змін така спроможність стала вирішальним “мірилом” суспільної ефективності. Стисло це можна викласти так: “Коли швидкість оволодіння новими знаннями перевищує темпи змін, результатом є прогрес, а в іншому разі — хаос”⁴⁰.

⁴⁰Statement by Professor R. Revans at a lecture given at the IMI, Geneva.

Шанс одержати *роботу* повністю визначається статистичними даними про співвідношення “зайнятість / безробіття”. Кількісному виміру піддаються умови праці, зокрема види робіт, тривалість робочого тижня, частота виробничого травматизму. Можна також обчислити окремі види винагород за працю, наприклад, заробітну плату. Дуже важко виміряти показники типу — моральне задоволення від виконуваної роботи у зв’язку з корисністю, наповненістю змістом, доброзичливіми взаєминами на роботі. Проводяться соціальні дослідження у цій сфері, але здебільшого покладаємося на наближені оцінки негативних явищ, як-то плінність робочої сили, прогули, робітничі заворушення або психосоматичні розлади.

До природних потреб належать повноцінний відпочинок і відновлення сил. Статистичні дані про кількість кінотеатрів і телевізійних приймачів слугують показником рекреаційних можливостей. Водночас вони можуть свідчити про обмежені можливості й прагнення родин наповнювати певним змістом години дозвілля, активно відпочивати, а не бути пасивним “споживачем” розваг.

Соціальне забезпечення — одна з цілей економічного розвитку і один з його негативних побічних наслідків. Пенсії по старості — спосіб підвищення соціальної захищеності особи, її почуття незалежності, гідності й самоповаги. Однак будинки для людей похилого віку, що існують поряд із системною пенсійного забезпечення по старості, можуть стати жорстким засобом ізоляції їхніх мешканців від родин, звичного життя, від надії. Показники соціального забезпечення не розрізняють матеріальну незалежність цих людей і психологічні страждання, що можуть бути з нею пов’язані.

На підставі аналізу соціальних показників можна дійти висновку, що суспільні явища і процеси, які підлягають кількісному виміру, мають реальний сенс лише у сфері задоволення основних потреб. У міру розширення спектру їхніх потреб задоволення не піддається кількісній оцінці, проте вони не втрачають своєї значущості. Основними “мірилами” життєздатності суспільства стають рівень інформованості людей, почуття їх значущості, корисності, належності до суспільного організму, задоволеності життєвими здобутками і перспективами, тим, що сталося і що здається бажаним. Соціальні потреби і задоволення їх значною мірою залежать від ефективності політичного устрою. Отже, можна бачити прояви соціального благополуччя або соціальних незгод, що відображаються у політичній сфері.

ПОЛІТИЧНІ ПОКАЗНИКИ

Оцінка ефективності політичного правління пов'язана зі складністю і важливістю, ілюзорністю і необхідністю, вона — предмет пристрасних захоплень, який є мало придатним для об'єктивного раціонального аналізу. У сучасному світі, в якому швидко зростає кількість освічених і політично свідомих людей, політичні системи викликають дедалі більше критичних оцінок і реакцій відверто висловлюваних або завуальованих.

Немає загальноприйнятної політичної моделі, а тому неможливо створити систему критеріїв, за допомогою яких вдалося б оцінити усі типи політичного правління. Оцінки мають відносний характер. Позитивна оцінка системи базується на уявленнях про те, що є правильним і справедливим. Однак важко погодитися з твердженням, що кожний тип політичного правління оцінюється з власних позицій. Численні прагнення людини не знають державних кордонів, оскільки походять власне з її природи. Вкрай необхідні певні спільні критерії. Однак перш ніж аналізувати такі критерії і показники, слід розглянути основні виміри політичного правління.

Витоки влади та її доступність. Витоки влади включають силу, доведену компетентність можновладців і волю народу, виявлену під час виборів.

Головні цілі. Офіційні й реальні цілі не завжди збігаються. Ними можуть бути: служіння інтересам можновладців, певних вузьких соціальних верств (багатих або впливових), нації в цілому або “найбільше благо для переважної більшості”.

Способи використання влади. Вони охоплюють широкий спектр підходів від пристосування до панівної ідеології, конституції, законів, проголошених намірів через прагматичне врахування конкретних ситуацій до відвертого свавілля й навіть примх. Частково залежно від способів використання влади, процес розроблення політичних рішень може бути відкритим і передбачливим, прихованим і суперечливим. Існує три основних способи використання влади (досягнення бажаних результатів):

- примус, нав'язування;
- переконання, освіта;
- реагування на ініціативи і потреби.

Як правило, на практиці ці три способи комбінуються. Слід зазначити, що переважання першого асоціюється з диктатурою, а останнього — з прямою демократією.

Вартість правління. Це матеріальні витрати, як-то частка валового національного продукту, що поглинається усіма рівнями урядової структури, кількість зайнятих чиновників, які виключаються з інших сфер діяльності суспільства, ціна підпорядкування численним управлінським циркулярам, а також моральні втрати, пов'язані з уявними або реальними обмеженнями, громіздкістю управлінських операцій і визнаною повсюдністю бюрократичного апарату.

Прийнятність влади. Це основний показник визнаної законності, ефективності й життєздатності політичного правління. Що визначає прийнятність народом політичних інституцій? Існує низка критеріїв, за допомогою яких люди дають оцінку політичним інституціям. Їм надаються різні пріоритети і значущість залежно від попереднього досвіду людей, знання альтернатив і, отже, відповідно до існуючих цінностей і сподівань у таких сферах, як:

- свобода: вірувань, поглядів, слова, громадських об'єднань, пересування, виїзду (еміграція);
- справедливість, законність, правосуддя;
- можливість одержати освіту, роботу, брати участь у політичній діяльності;
- ефективність: економічної діяльності, справедливого розподілу, якості життя, соціальних відносин;
- зовнішній вплив, імідж країни, її престиж, визнання її сили.

Які конкретні прояви таких оцінок, що можуть використовуватись як показники прийнятності даного уряду? Здавалося б найочевиднішою є участь у виборах, проте вона водночас і найоманливіша. Питома вага тих, хто бере участь у виборах, часом виявляється обернено пропорційною рівневі свободи у суспільстві. Чим сильніший диктаторський режим, тим більший відсоток тих, хто бере участь у виборах. До дещо кращих показників залежать частота виборів, коло питань, що ставляться на голосування, та альтернативність виборів.

У деяких країнах (наприклад, у Сполучених Штатах) часто проводиться опитування громадської думки з політичних питань, щоб виявити оцінку населенням уряду і можливо-владців. Такі опитування — це швидше показники невдоволеності, ніж задоволеності урядом і рідко містять питання, які стосуються істотно різних політичних варіантів. Прикро, що в багатьох країнах подібні опитування провести неможливо.

Спеціальні соціологічні дослідження, хоч і нагадують опитування, але часом за масштабами ширші й можуть слугувати важливим показником задоволеності або невдоволеності політичними інституціями. Такі дослідження можуть визначати довіру або недовіру до можновладців, ступінь політичної відчуженості й ненадійності⁴¹. Соціологічні дослідження, як і опитування громадської думки, найпоширеніші у відкритих суспільствах, де в населення існують великі можливості висловитися щодо прийнятності й популярності уряду. У країнах, де такі відверті виступи не допускаються, соціологічні дослідження, навіть якщо зрідка і проводяться, то мають дуже малу цінність.

Чи маємо підстави висловити деякі міркування? Не дуже систематизовано, але це можна зробити. Можна зіставити доступність до структури політичної влади, ухвалення рішень і реальну участь народу в названих процесах. Це показник проникності системи, її сприйнятливості до впливу, її гнучкості, адаптивності, здатності змінюватися і розвиватись, уникаючи гострих потрясінь. Серед негативних показників — наявність опозицій різних типів і, що навіть важливіше, пов'язані з ними ризик і втрати. Це можуть бути і позбавлення винагород, що надаються тим, хто приймає систему, є її невід'ємною частиною і працює за її принципами, і усунення дисидентів зі впливових позицій, і всі види примусу, й, зрештою, — фізичне знищення. Таким чином, ціна незгоди і протистояння — це відповідний наближений показник добровільної прийнятності будь-якого типу політичного правління. Яскравим свідченням сили опозиції, хоча й не обов'язково її широкої підтримки, стають випадки, коли дехто з в'язнів концентраційних таборів, позбавлених будь-яких шансів на самовираження та обстоювання своїх прав, вдається до калічення себе як крайнього засобу захисту незалежності своєї думки і своїх дій.

Отже, комплексними, хоча й важко вимірюваними, показниками сукупної суспільної ефективності виступають відповідності між економічним потенціалом (природним і людським) і економічними здобутками, соціальними прагненнями й соціальними відносинами, політичними ідеалами і прагненнями та втіленням їх, тобто узгодженість між цінностями, потребами і їх задоволенням.

⁴¹ *Yankolevich D.* The Status of Resentment in America, *Social Research*, 42 (4), Winter 1975.

*D*оповнення
до третього
українського
видання

РЕТРОСПЕКТИВА–2009

Три десятиріччя минуло з того часу, коли рукопис “До ефективних суспільств. Дороговкази в майбутнє” було написано до десятої річниці Римського Клубу. Тому, здається доцільним зробити критичний огляд оригінальної версії для того, щоб виявити сильні та слабкі місця книги, а також її актуальність.

Короткий коментар до 1 розділу “Ефективність суспільств — загальний огляд” містить основні поняття, фактори, які визначають ефективність суспільств, та короткий зміст усієї книги. Зміст 2 та 3 розділів залишився без змін, незважаючи на час, що минув. Вони нині актуальні, тому “Ретроспектива–2009” не містить коментарів стосовно цих частин. Послідовність викладення матеріалу було відредаговано, але зміст залишився без змін. Розділи 1–3 стали базою для написання 4 розділу, в якому зроблено оцінку ефективності кількох вибраних країн, описано пропонувані зміни, які б зробили згадані країни ефективнішими, а також кілька передбачень відносно того, чи буде такі зміни здійснено. “Ретроспектива–2009” аналізує зміни, що фактично сталися у відповідних країнах протягом трьох останніх десятиліть.

Фокусування на взаємозв’язку цінностей, політичних інституцій (правління) та економічних систем, як головному чиннику ефективності країн виявилось особливо корисним, оскільки розглядалися не лише економічні, а й політичні та соціальні критерії ефективності. Усвідомлення необхідності врахування всіх цих аспектів нині дуже поширене; 30 років тому такого не було. Проте використання зростання ВВП як єдиного чинника, що визначає прогрес країни, вочевидь, недостатньо. Економічне зростання не обов’язково веде до політичних свобод, так само, як демократія не є автоматичною гарантією соціальної справедливості.

СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ

У 4 розділі під назвою “Стан націй-держав” оцінка сильних та слабких сторін соціального ладу США була правильною, як на мою думку, так само, як і припущення щодо бажаних змін. Якби було дотримано рекомендацій щодо еволюції системи США, можна було б уникнути сучасної слабкості країни та характеризування її як “виняткової нації”.

Щодо того, що не було вповні оцінено мною, це слабкість політичної системи США, а саме той факт, що:

- на законодавчий процес значною мірою впливає лобювання на шкоду намірам і здатності урегулювати особисті й групові інтереси на благо суспільства;

- штат Білого Дому відіграє важливу роль у формуванні політики та ухваленні рішень, хоча таких повноважень не дає ні конституція, ні електорат.

- президент, особливо у передкризові моменти, має забагато конституційного, інституційного та психологічного впливу. Коли, наприклад, обрано “хорошого” президента (тобто освіченого, компетентного, мудрого) — це добре для США і також для світу. Виборча система й роль грошей у ній не є гарантом такого результату. Це може призвести до ситуації, коли дії одного президента, такого, як Дж. Буша молодшого, принесли США та цілому світу більше шкоди, ніж дії усіх його попередників разом.

Така велика країна, як США, не має грати у політичну рулетку зі своєю долею і особливо з долею цілого світу, як сталося нещодавно.

РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ

Серед інших країн, оцінених у 4 розділі, підрозділ про Радянський Союз був найточніший в аналізі, порадах та передбаченнях. У кінці підрозділу “Його минуле” (ст. 117) було зроблено прогноз:

“Якщо, однак, не буде проведено значної реструктуризації протягом кількох наступних десятиріч, кінцевим результатом стане повна дезінтеграція Радянського Союзу як політичної системи”.

Вищезгаданий висновок, підтверджений наступними історичними подіями, базувався на аналізі позитивних та негативних рис Радянського Союзу як системи. Було запропоновано

такі поради для підвищення ефективності СРСР та, таким чином, його виживання:

- децентралізація економічної системи;
- поступовий перехід до ринково-соціального типу економіки;
- після виконання попередніх двох умов мав би відбутися поступовий перехід від системи унітарної диктатури до надання місцевим органам самоврядування ширшої влади;
- прийти до спільної, майже консенсусної структури влади із сильною децентралізацією, включаючи добровільний перехід до конфедерації автономних республік, деякі з яких вийшли б із Союзу.

З успішними економічними та політичними реформами система цінностей з офіційного егалітарно-колективістського перейшла б до кооперативно-групового типу, тим самим гармонізуючи три складові архітектури соціального ладу: цінності, управління та економічну систему.

Я не вірив у таке “щасливе закінчення” і передбачив розпад Радянського Союзу. Однак помилявся, думаючи, що дезінтеграція Радянського Союзу супроводжуватиметься або буде хоча б частково спричинена певними проявами насильства, повстаннями.

Натомість М. Горбачов зробив фатальну помилку, розпочавши реформи з політичної перебудови, а саме усунув від влади Комуністичну партію, яка до цього все тримала у своїх руках. У результаті Радянський Союз мирно розпався, що частково було ініційовано декларацією про незалежність України. Сертифікат смерті Радянської імперії було спільно підписано Л. Кравчуком — першим президентом України, С. Шушкевичем — головою парламенту Білорусії, та Б. Єльциним — президентом Російської Федерації.

ЯПОНІЯ

Розвиток Японії є хорошим прикладом того, як усталена система цінностей, що поділялася всіма, — працьовитість, лояльність до кооперації та відповідна поведінка — могла вийти за встановлені межі й модифікувати поведінку як політичної, так і економічної систем.

Цей факт, а також вражаюча здатність японців “імпортувати” з різних країн знання в усіх сферах (культура, освіта, технологія) та пристосовувати їх до своїх технічних і соціаль-

них нововведень привели до того, що Японія після повної поразки у Другій світовій війні стала лідером з економічного зростання у 60-х, 70-х та 80-х роках ХХ ст.

Однак я не передбачив кризи 90-х років та початку першого десятиліття теперішнього століття. До неї призвели декілька факторів:

- надмірний розвиток нерухомості та спекулювання навколо неї;
- азійська криза, яка почалася в Таїланді внаслідок вилучення великих короткострокових, спекулятивних, переважно американських, інвестицій;
- третя причина, менш очевидна, але підступніша — погіршення японського стилю управління на мікро- та макrorівнях, викликана тиском та “порадами” з-за кордону.

Японський стиль управління укорінений у системі цінностей, ключовими ознаками якої були: праця в одній компанії все життя, право старшинства, взаємна доброзичливість між працівниками та керівництвом, співпраця, ухвалення рішень консенсусом, економічні операції між покупцями та постачальниками, базовані на довірчих взаєминах і відданості більше, ніж на контрактах.

Такий стиль управління захоплював Захід завдяки його ефективності у 70-х та 80-х роках, але став загрозливим через “конкурентоспроможність” у закордонній торгівлі, через труднощі західних компаній експортувати до Японії, робити прямі інвестиції та оперувати на японському внутрішньому ринку. Було висловлено гостру критику, особливо урядом США, а також у літературі з менеджменту та економіки про протекціоністську природу урядової політики й кооперації між урядом, бізнесом і профспілками — так звана “корпоративна Японія”.

Делікатний, проте чіткий опис вищезгаданого подано у розділі книги “Переходи, уявлення та реальність” професора Норітаке Кобайяші, у минулому вірного проамериканця, під назвою “В чому полягали закиди США стосовно Японії?”, яка була видана Академією підприємництва та менеджменту Леона Козмінського (Варшава 2001, с. 101–121, ISBN 83-868-46-28-3).

Для того, щоб Японія отримала кращий доступ до критичних ресурсів та нових потенційно великих ринків, за моїми рекомендаціями, їй слід, у гіршому випадку, орієнтуватись на Сибір шляхом зближення з Радянським Союзом, а в перспективнішому — на зближення з Китаєм, незважаючи на політичну ворожнечу через японську колонізацію частини Китаю у ХХ ст.

З огляду на очевидну привабливість такого зближення для обох країн взаємини між Китаєм та Японією пом'якшилися, але для того, щоб вони стали дійсно дружніми, має пройти кілька десятиліть. Це все ще перебуває під знаком питання.

КИТАЙ

Китай був наступною країною, яка розглядалась у моєму рукописі. Аналіз країни з такою довгою історією, дуже складним недавнім минулим; пропонування змін, бажаних для зростання ефективності Китаю та прогнозування його вірогідного майбутнього на кількох сторінках було нелегким завданням.

Підрозділ “Великий похід” справді пояснює прогрес, здійснений протягом трьох десятиліть після комуністичної революції 1949 року. Певного прогресу було досягнуто, незважаючи на невдачі “великого стрибка” та деструктивної “культурної” революції. Не треба забувати, однак, про надзвичайні страждання і смерть мільйонів людей та величезний тиск на решту населення.

Оцінка “Сучасного стану” Китаю (станом на 1979 рік), можливо, з певним перебільшенням важливості конфуціанської моралі у поведінці людей, була правдивим портретом тогочасної ситуації.

Рекомендації відносно того, яких інституційних трансформацій має зазнати Китай, описано в підрозділі “Шляхи, що належить пройти”, були добре обґрунтованими, багато з них було дотримано.

Що ж насправді зробив уряд, то це те, що я наполегливо рекомендував Радянському Союзу, причому у правильній послідовності. Вони децентралізували економіку, починаючи із сільського господарства, потім поступово перейшли до малих, а пізніше до великих підприємств. Влада лишалася в руках Комуністичної партії, проте коло тих, хто розробляв рішення, повільно розширювалось. Партія стабілізувала структуру влади, ліквідувала серйозну внутрішню боротьбу, розширила роль ринку, встановила надійні, передбачувані правила економічної гри та створила спеціальні зони, сфокусовані на експортній діяльності. Завдяки вищезгаданому Китай залучив величезні прямі іноземні інвестиції, які надходили з Гонг Конгу, китайської діаспори та все більше з американських і європейських міжнародних компаній. Привабливість значного потенційного внутрішнього ринку та бази для експортної

діяльності поряд із дешевою та дуже працьовитою робочою силою була дуже великою. Іноземні інвестори принесли із собою нові технології, нововведення в системі менеджменту та знання іноземних ринків. Багато китайців, які навчалися за кордоном, здебільшого в США, також привозили із собою сучасні наукові та технічні уміння.

Ключовою передумовою реального економічного злету були: старанні працівники, які мали бажання і здатність навчатись, достатні технічні знання й капітал для придбання обладнання, що забезпечувало підвищення ефективності праці. Уряд упроваджував таку політику й правила, які давали можливість плідно працювати підприємцям, менеджерам та робітникам. Неминучим результатом цього стало дуже стрімке зростання, китайське економічне диво зі зростанням ВВП у 10 % щорічно, яке триває вже третє десятиліття, завоювання іноземних ринків, накопичення значних іноземних резервів та, паралельно, науковий прогрес і модернізація армії.

Такий період швидкого зростання — не нове явище. В США були періоди довжиною у три десятиліття в XIX ст. зі щорічним приростом у 10 % (подвоєння ВВП кожні 7 років), а пізніше в тому самому столітті та на початку XX-го — в імперській Росії. Потім після Другої світової війни відбулися німецьке та італійське економічні дива, а найвидатнішим є японське.

Для підтримки такого стрімкого темпу зростання Китай мав забезпечити доступ до більших ресурсів, таких, як енергія та мінерали, що й було досягнуто в арабському світі, а також завдяки економіко-торговій “колонізації” більшої частини Африки.

Статус Китаю у світі став досить вагомим. Разом зі США та ЄС Китай став третім геополітичним полюсом, що приведе до формування багатопольярного світу.

Проте, як показує історія, щорічне зростання ВВП на 10 % не може тривати більше ніж три десятиліття. Китай нині постав перед серйозними проблемами. Ринок вільної торгівлі, підприємницька ініціатива, масовий експорт, будівельний бум стали причиною появи класу дуже багатих людей, а також зростання середнього класу. Однак основна маса населення в регіонах та більшість селян усе ще дуже бідні. Це викликає запитання, чи таким мало би бути рівноправне суспільство. До того ж 150 млн сезонних робітників не тільки “легкі на підйом”, вони можуть бути неспокійними та зовсім неконтрольованими. Середній клас зазвичай стає більш політично

незалежним. Крім цього, враховуючи величезне забруднення навколишнього середовища, відсутність заміників для нафти та особливо вугілля, збільшення кількості природних катастроф, дехто прогнозує, що Китай буде змушений використовувати менш енергоємні процеси та матеріали, вдосконалювати інфраструктуру, збільшувати соціальну справедливість, розширювати базу політичної влади та збільшувати політичні свободи. Тому нині потрібна справжня політична трансформація. Чи зможе Комуністична партія її провести і стати важливим, але не єдиним, політичним гравцем? Відповідь покаже майбутнє.

ЗАХІДНА ЄВРОПА

Розділ стосовно Західної Європи має один основний недолік: я передбачав розпад Радянського Союзу за кілька десятиліть, але, описуючи Західну Європу, обмежив часові рамки до цього розпаду та не прогнозував, що сталося б у Європі після процесу дезінтеграції Радянського Союзу. Тож я додаю огляд еволюції країн Західної Європи до теперішнього моменту.

ФРАНЦІЯ

Франція й далі існувала зі своїми суперечностями, а саме об'єднуючим почуттям національної гордості поряд з гострими політичними розбіжностями й конфліктами між урядом, бізнесом і профспілками.

Після періоду повоєнного відновлення у Франції протягом кількох десятиліть відбувалося стрімке економічне зростання та значно підвищився рівень життя більшості населення. Причиною цього стало введення технічних інновацій та період ефективного індикативного планування з використанням державними банками диференційованих кредитних ставок для синхронізації зростання різних секторів економіки. Це також відбулося завдяки апарату добре освічених, компетентних, патріотичних урядовців, здатних вийти за рамки політичних і класових розмежувань та забезпечити функціонування країни.

Після нафтового шоку 70-х років ХХ ст. ситуація погіршилась. Кілька секторів виробництва втратили свою конкурентоспроможність, забагато енергії було кинуте на вирішення

конфліктів, деякі провідні держслужбовці за своєї чи іншої ініціативи були втягнуті в політику, адміністрація втратила певний потенціал та ефективність. Мої очікування, що ці “меріткроти” продовжуватимуть відігравати роль “двигуна, штурвала та кіля” французького суспільства, були хибними.

Позитивним фактором у Франції, порівняно із західно-європейськими сусідами, була її політика на підтримку сімей, в результаті якої населення Франції не так швидко старіє, тому матиме менші затрати на населення пенсійного віку. Франція, однак, не змогла інтегрувати деяких іммігрантів з її колишніх колоній у Північній та Західній Африці, що спричиняє продовження споконвічних гето, соціальні конфлікти й повстання в провінціях.

НІМЕЧЧИНА

Німеччина, країна з найбільшим населенням та найпотужнішою економікою в ЄС, загалом досягла успіху. Багато факторів сприяли цьому: швидка повоєнна реконструкція, федеральна структура, закони, які дозволяли участь робітників в управлінні підприємством і тому встановили певний спокій на виробництві, забезпечили сильне і далекоглядне політичне керівництво, а також систематичність економічної та закордонної політики. Німеччина спромоглася віддалитися від свого жадливого нацистського минулого, заплативши значні репарації. Вона також обрала справді демократичну й ефективну систему внутрішньої політики.

Урегулювання франко-німецьких стосунків стало основою, на якій було побудовано нову економіко-політичну організацію (тепер ЄС).

Воз'єднання Німеччини стало визначною історичною подією, політично та психологічно задовольняла більшість німців. Дипломатія канцлера Г. Коля, яка була узгоджена з М. Горбачовим, зробили цю подію можливою. Східна Німеччина, будучи одним із найрозвиненіших країн-сателітів Радянського Союзу, була, однак, країною зі застарілою інфраструктурою, фабриками і технологіями; надзвичайно авторитарний режим Комуністичної партії пригнічував підприємницькі здібності, навички управління та мотивацію працювати.

Канцлер Г. Коль щедро, хоча з певною наївністю, встановив рівність між західно- та східнонімецькою валютою, створивши

надії, що рівень життя у Східній Німеччині швидко досягне рівня Західної. Проте, незважаючи на масову приватизацію і витрачені сотні мільярдів протягом останніх двох десятиліть, Східна Німеччина ще й досі не зрівнялася із Західною, про що може свідчити рівень безробіття, який у східній частині вдвічі більший, ніж у західній.

Німеччина має кілька інших проблем: високий рівень довготривалого безробіття, крайні праві та крайні ліві, іноді трапляються насильницькі, екстремістські угруповання та навіть страйки. Ці проблеми, однак, не вплинули на загальну ефективність Німеччини. Повага до країни та її статус у світі зросли. Вона змогла вести незалежність своїх поглядів, виступаючи проти війни в Іраку і при цьому зберігаючи досить добрі відносини зі США. Вона заслуговує на постійне місце у Раді безпеки Об'єднаних Націй. Будемо сподіватися, що вона скоро його займе.

ІТАЛІЯ

Італія — барвиста країна з багатьма парадоксами, і саме такою була описана в оригінальному тексті. Протягом останніх трьох десятиліть вона не змінилася фундаментально, тому її описання здебільшого залишається актуальним. Однак відбулися три головні зміни:

1. Чисельність та сила Комуністичної партії зменшились і вона стала більш толерантною;

2. Велика кількість державних компаній, що перебували у власності Італійського Інституту індустріальної реконструкції, була успішно приватизована;

3. Довге правління Християнських демократів переривалося кілька разів у недавньому минулому. Першого разу — лівоцентристською коаліцією під керівництвом Романо Проді, який впровадив ефективну монетарну політику і таким чином дозволив Італії приєднатися до єврозони. Його замінив Сільвіо Берлусконі, якого, своєю чергою, знову замінив Романо Проді з дещо зміненою коаліцією. Його уряд швидко втратив парламентську більшість, а тому не був здатний виконати багато завдань до того часу, як на зміну йому знову прийшов Сільвіо Берлусконі.

Політичної стабільності не можна досягти за один день. Вона може виникнути лише в тому випадку, коли стара політична еліта після воєнного періоду зміниться новою. Все ще існує

політична поляризація між більшою частиною багатого Півночі, Центром та бідним Півднем і цей фактор не може не викликати занепокоєння. Це фактично може спричинити федералізацію країн, яка при децентралізації ЄС може через певний час привести до “Регіонів Європи”, а не “Націй Європи”, як зазначив швейцарський письменник Деніс де Ружемон.

ОБ'ЄДНАНЕ КОРОЛІВСТВО

Об'єднане Королівство досягло значного розвитку протягом останніх кількох десятиліть. Колишній прем'єр-міністр Маргарет Тетчер зменшила деструктивну силу профспілок, зробила урядовий механізм ефективнішим, провела великі приватизаційні процеси, хоча не всі з них із довготривалими позитивними результатами, наприклад, системи залізниці. В результаті цього зросла загальна конкурентоспроможність економіки країни. Прямі іноземні інвестиції, прибутки від туризму й відкриття нафти в Північному морі сприяли значному збільшенню внутрішніх та іноземних інвестицій. Економіка Великобританії стала зростати швидше, ніж у її континентальних сусідів.

Повернення до влади лейбористської партії на чолі з прем'єр-міністром Тоні Блером принесло певні позитивні досягнення: відбулося пом'якшення класових відмінностей, профспілки визнали доцільність ринкової економіки, виробничі стосунки поліпшились та стали навіть кращими, ніж у Франції.

Проте декілька факторів не дозволили Об'єданому Королівству досягти стану стабільної ефективності й достатнього статусу в ЄС та світі:

- великий приплив іммігрантів із колишніх колоній в Африці, Азії та Карибському регіоні збільшив надлишок трудових ресурсів, таким чином створивши певні проблеми. Представники різних етнічних груп створили власні общини, які не інтегрувалися повністю у британське суспільство, деякі почуваються дискримінованими, що іноді виливається у заворушення;

- британці знали, як керувати колоніями, проте були не здатні чи не бажали прийняти жителів колоній до сфер життя власного суспільства, окрім сфери спорту;

- іншим фактором було те, що Великобританія “стояла осторонь” ЄС, бажаючи зберегти свої особливі стосунки зі США. Яскравим прикладом цього стало рішення прем'єр-міністра

Блера підтримати США у нападі на Ірак, що призвело до загального незадоволення ключових членів ЄС. Прем'єр-міністр, що розпочав діяльність як незалежний та видатний політичний лідер, котрий шукав "золоту середину" між капіталізмом і соціалізмом, став лише послідовником президента Буша, який навряд чи увійде в історію як визначний та мудрий лідер країни;

- це, у свою чергу, ще більше загостило проблеми взаємин Великобританії з мусульманськими іммігрантами;

- той факт, що Великобританія не приєдналася до єврозони, стало ще одним підтвердженням, що вона не належить до основних членів ЄС.

При такому поєднанні лише політичний вибір визначить майбутнє Великобританії: вона або й далі триматиметься за свої особливі відносини зі США та буде нерішучою щодо своїх відносин із ЄС, або, навпаки, зробить чіткий проєвропейський вибір, допоможе укріпити урядову систему ЄС, приєднається до єврозони, утворить разом із Німеччиною та Францією трійку основних країн ЄС. Таким чином, Великобританія отримає свій статус та вплив у ЄС та світі. Цей вибір дуже нелегкий, враховуючи теперішні політичні настрої у країні.

БЕЛЬГІЯ ТА НІДЕРЛАНДИ

Коли створювався оригінал книги, між цими двома країнами було багато схожих речей, чим можна виправдати об'єднання їх в одному розділі для аналізу. Тепер ситуація змінилась. Крім того, доцільно також було б включити Люксембург, який є найменшою з трьох країн Бенілюксу. Ця країна є напівмонархією, можливо, з найкращою формою політичного правління. До того ж Люксембург був і найбагатшою з трьох країн.

Бельгія та Нідерланди набули відмінностей протягом кількох десятиліть. У Бельгії збільшилися розбіжності між фламандськими та франкомовними регіонами. Особлива економічна вага фламандського регіону збільшилась, проте не відбулося пропорційного до неї поліпшення політичної влади. Етнічні, культурні та лінгвістичні особливості набули більшої інтенсивності, а політичні конфлікти посилились.

Брюссель як третя, в основному двомовна, частина не виконує ролі моста між двома етнічними групами. Уряд Бельгії став менш стабільним, а тому і менш ефективним. Для вирі-

шення вищезгаданих проблем Бельгії потрібно змінити свою структуру на конфедерацію з наданням трьом етнічним групам автономії та встановленням федеральним урядом лише вирівнювальної економічної політики між регіонами.

Нідерланди не страждають від таких проблем, як у Бельгії, хоча це не повністю однорідна країна. Вони мають коаліційний уряд. Проте останнім часом загострилась поляризація політичних поглядів, частково через збільшення припливу іммігрантів, що викликало певну ксенофобію.

Той факт, що голландці, як і французи, відхилили запропоновану конституцію ЄС, вказує на те, що ЄС потребує більшої децентралізації. Я повернуся до цього питання у підрозділі “Європа — зразок політичної системи?”.

ШВЕЦІЯ

Аналіз Швеції був досить точний. Її наступні уряди змогли синхронізувати прагнення населення й політичні свободи, економічну ефективність, соціальну справедливість і симбіотичні, а не експлуаторські, стосунки між людиною та природою. Це відбулось незважаючи на факт, що після кількох десятиліть правління соціалістичної партії до влади прийшли консерватори, які за 14 місяців націоналізували більше підприємств, ніж соціалісти за 40 років. Але вони недовго керували країною, і сьогодні влада по чергово переходить то до консерваторів, то до соціалістів. Варто зазначити, що, не тільки Швеція, Норвегія, Фінляндія і навіть Данія можуть гармонізувати згадані вище процеси.

В оригіналі книги ці чотири північні країни окремо не розглядались. Проте кожна з них може бути прикладом для наслідування для багатьох інших країн у справі поліпшення урядової системи. На сьогодні це питання особливо актуальне, коли у світлі фінансової кризи ведуться дискусії стосовно переваг неоліберального капіталізму. На даний момент ця система є домінуючою. Для неї головною ціллю і ключовим критерієм у пошуку рішень є максимізація біржової вартості акцій компаній, висока оплата праці топ-менеджерів великих компаній. Це збільшило розмежування між багатими та бідними в країнах та за їхніми межами. Системі, в якій різниця найвищих та найнижчих заробітків становить 1000 : 1, а людина розглядається як ресурс, а не людський капітал, не враховується

соціальна справедливість та шкода, завдана навколишньому середовищу, немає морального чи філософського виправдання. Така система не зможе довго існувати.

Гендерна рівність стала ще однією головною характеристикою Швеції. В цій країні, так само, як і в Норвегії, майже половину парламенту та кабінету міністрів становлять жінки. Я згадував про це як про одну з важливих характеристик цього суспільства. В щотижневику “Vision” була опублікована моя стаття, присвячена даній тематиці. Нам потрібно більше жінок в управлінні компаніями та в керівництві державами. Це не вимога щодо жіночого рівноправ'я, а швидше прагматичне зауваження. Чоловікам притаманна наукова, технічна та економічна логіка. Вони краще розбираються в тому, що політично та економічно більше реальне та вигідне. В інтелектуальному плані жінки перебувають на одному рівні з чоловіками. На додаток, в них краще розвинена інтуїція, а також розуміння психологічної і соціальної логіки. Деколи для виникнення нової ідеї бракує інтуїції. Розуміння того, що потрібно людям і що вони вважають прийнятним, необхідне в керівництві компаніями. Для того, щоб ефективно сформувавши не тільки економічну, а й хорошу соціальну політику (у сфері освіти, охорони здоров'я, матеріального добробуту, а також аби уникати воєн), Уряду потрібно добре розуміння щоденного життя людей, сімей, дітей, підлітків та людей похилого віку.

ШВЕЙЦАРІЯ

У початковому варіанті книжки Швейцарії було відведено багато місця тому, що вона була розглянута й описана як модель сучасної демократії. Я описав дев'ять фундаментальних принципів, що характеризують цю демократію. Цей опис і пропозиція, що приклад Швейцарії міг би стати моделлю для зміцнення Європейського Союзу, навіть встановлення нового світового ладу, були цілком виправдані. Однак швейцарська система погіршилась, в основному під тиском глобалізації.

Основна сила Швейцарії в тому, що ще 1815 року країна прийняла статус цілковитого нейтралітету. Це дозволило країні пристосуватись до засад міжнародної торгівлі, але діяти відповідно до власних інтересів та правил. Вона зазнала сильного політичного й економічного тиску тільки в період двох

світових війн. Швейцарія займала активну позицію у світі, діючи через Міжнародний Червоний Хрест, надаючи значну допомогу іноземним державам, будучи членом Європейської асоціації вільної торгівлі. Проте ця асоціація не наклала на країну великі обмеження.

Однак привілеї нейтралітету були до вподоби не всім. Європейське представництво ООН було розташоване в Швейцарії. Але найголовнішим є той факт, що вона опинилася в центрі Європейської економічної спільноти — нині це Європейський Союз. Висловлювались думки як у країні, так і за її межами, що Швейцарія повинна приєднатися до ООН. Швейцарці протистояли тиску, проголосувавши проти на першому референдумі, проте потім поступилися й проголосували за вступ у наступному референдумі.

Питання вступу до ЄС було ще гострішим та ще більше роз'єднувало швейцарське суспільство. Економічна привабливість членства у найбільшому єдиному ринку була очевидна, але такою само була й загроза майбутньої втрати “найбільшого надбання” Швейцарії її прямої демократії. Швейцарці дипломатично вирішили це питання, уклавши двосторонні угоди з усіма країнами-членами ЄС, що надало їм такі самі торгові переваги, як і всім країнам-членам ЄС. Однак ціною за це було зобов'язання відкрити країну для вільного руху робочої сили. З відкриттям ринків почалися атаки на систему банківської безпеки та некоректні дії для залучення іноземних інвестицій.

Глобалізація додала нових проблем. Прагнучи залишатися конкурентоспроможними на міжнародному рівні, швейцарські компанії, особливо транснаціональні, стали переймати багато американських практик, повертаючись до більш примітивної форми капіталізму.

У результаті всього вищезгаданого й надмірного напливу іммігрантів з балканських, африканських та азійських країн виникла певна ксенофобія, окремі швейцарські політики критичувались у ЗМІ, зросла політична поляризація та послабилася чудова система консенсусу. Найбільш шокуючим наслідком стало те, що у країні, в якій були дуже заможні люди, але не було справді бідних, з'явилося безробіття, якого раніше не було і яке торкнулося 10 % населення. Тепер легше помітити зміни на гірше в цій ідеальній, схожій на фотографію з листівки, країні.

Чи втрачено повністю модель швейцарської політичної системи, яка функціонувала до середини 90-х років? Зовсім ні. Для багатьох країн вона все ще може слугувати прикладом,

коли вони, зважаючи на їхні поточні проблеми та дилеми, шукатимуть шляхи трансформації політичної системи на менш конфліктну й більш консенсусну, економічна ж система має залишатись ефективною, проте бути соціально справедливою.

ЄВРОПА – ЗРАЗОК ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ?

Аналіз тогочасної Європейської економічної спільноти був точним у тому сенсі, чому це була успішна нова організація, чому вона могла би бути зразком для інших континентів та, нарешті, як зразок того, як має бути структурований і управлятися новий світовий лад. Проте є одне “але”. Ключова умова для продовження успіху цієї нової економічної і політичної організації — ЄС — та її роль для інших континентів зразка нового світового ладу була детально описана в початковому тексті, цитую:

“Об’єднання повноважних органів для пошуку рішень на рівні, вищому за нації-держави, має врівноважуватися з високим рівнем поширення розподілу влади, децентралізації процесу розроблення рішень не тільки на рівнях нації-держави, а й на різних нижчих щаблях суспільної структури. Потреба перерозподілу влади одночасно у двох напрямках викликає напруженість не лише для Європи, а й для будь-яких інших регіонів”.

Коли Європейська економічна спільнота перетворилася на Європейський Союз, вищезгадану умову продовження її успіху (яка також згадується як “принцип субсидіарності”) не було ані враховано, ані застосовано. Закони було узгоджено, зростала бюрократія, помножувалися правила й збільшувалася дистанція між населенням та керівними органами ЄС, а саме самітами голів держав-членів, Радою міністрів, Європейською комісією. Люди почали відчувати, що мають невеликий вплив на долю ЄС, незважаючи на розширення повноважень Європарламенту, тому, відповідно, й на свою долю. Це почуття виразилось у відмові прийняти конституцію ЄС на референдумах у Франції, Нідерландах та нещодавно в Ірландії, коли було відхилено Пакт, спрямований на збереження значних змін, запропонованих конституцією, для того, щоб зробити ЄС краще керованим, ефективнішим і сильнішим.

ЄС буде змушений змінити свою структуру управління, децентралізувавши розроблення рішень також і на рівні, нижчому

за нації-держави. Багато з його членів, таких, як Бельгія, Франція, Іспанія та Італія, мають значні регіональні, економічні, етнічні та лінгвістичні розбіжності. Отже, регіонам потрібне право голосу для формування їхнього майбутнього, тому актуальними залишаються рекомендації Деніса де Ружемона про “Європу регіонів, а не Європу націй”. Політичне мистецтво рухатись у двох протилежних напрямках одночасно, тобто централізація одних рішень та децентралізація інших, ще має з’явитись. Доля ЄС та його цінності як моделі для інших частин світу залежить від розвитку цього мистецтва.

ІНДІЯ

Враховуючи розмір та розмаїття Індії, її аналіз в оригінальному варіанті книжки був досить широкий. Стан країни після трьох десятиліть незалежності було оцінено правильно. Населення Індії подвоїлось, але вона змогла прогнати збільшене вдвічі населення та залишилася демократичною державою, не зазнавши травматичних політичних подій.

Кілька рекомендацій, описаних під заголовком “Шляхи в майбутнє”, було впроваджено. Протягом останніх трьох десятиліть населення не подвоїлось, як це відбулося протягом перших трьох, проте воно збільшилося на 400 млн. Завдяки підвищенню продуктивності значно зросла результативність аграрного сектору для годування країни. Систему освіти було переорієнтовано та створено багато бізнес-шкіл, що зробило доступними нові знання у сфері менеджменту. Високий рівень технічної та інженерної освіти став дуже важливим для подальшого економічного зростання Індії. Хоча кастову систему викорінено не повністю, доля недоторканих поліпшилась та збільшився доступ їх до вищих посад.

Також Індія розвинулася політично, залишивши позаду залишки соціалізму Неру, прихильніше сприйняла ринкову економіку, зменшила нормативні вимоги та бюрократичні втручання. Все це стало передумовою справжнього економічного злету, який почався близько десятиліття тому.

Пусковим сигналом для нього стало поєднання кількох подій-катализаторів:

- швидкий розвиток інформаційних систем і телекомунікаційних технологій;
- наявність кваліфікованих математиків та інженерів зі знаннями англійської мови й готовністю працювати за низьку платню;

- успішні індійські іммігранти-підприємці у Каліфорнії, в Силіконовій долині, які укріпили впевненість зовнішнього світу в здатності індійців працювати з високими технологіями;
- необхідні економічні та адміністративні реформи, а також справжня відкритість для іноземних інвестицій та бізнесу в Індії.

Багато країн почали залучати підприємства в Індії до виконання такої інтенсивної роботи, як робота бухгалтерів, телефонних операторів тощо. За цим слідували контракти на виробництво комп'ютерного забезпечення, яке останнім часом надзвичайно швидко зросло, експортуючи продукції на 15 млрд доларів на рік. Місто Бангалор стало індійською Силіконовою долиною і це поширилось на інші місцевості. Виробничі підприємства, які використовували нові технології, також швидко поширювались. Почали процвітати та виходити на міжнародні ринки компанії, що належать окремим сім'ям. Неймовірно швидко успіху досягла, наприклад, компанія "Тата". Стосунки з Китаєм, особливо в торгівлі, поліпшились. Імовірність конфлікту між двома країнами значно зменшилась. Якби конфлікт із Пакистаном стосовно Кашміру було вирішено, Індія мала б мирні стосунки зі всіма своїми великими сусідами. За Дхарми (почуття обов'язку), яка є досить сильною мотивацією індійської еліти, країна могла б стати однією з ключових країн світу.

Проте, щоб досягти цього статусу, потрібно подолати серйозні перешкоди: населення, яке постійно зростає, недостатня база природних ресурсів, півмільярда бідних людей, значне забруднення навколишнього середовища, можлива нестача питної води з огляду на кліматичні зміни — все це потребуватиме багато таланту, майстерності, наполегливої праці політиків та інституційної інфраструктури для того, щоб просунути країну до певної переваги у світі.

БРАЗИЛІЯ

Бразилія досягла значного прогресу у сферах політики, економіки та закордонних стосунків протягом останніх трьох десятиліть. Країна стала більш політично зрілою. Схоже на те, що було перервано цикл періодичних мілітарних урядів та володіння владою багатим класом населення. Протягом останнього десятиліття люди не тільки обрали Люла,

колишнього профспілкового лідера та соціаліста, своїм президентом, а й переобрали його на другий термін. Люла проголосив курс на ринкову економіку, пообіцявши певну соціальну справедливість, чого й досі повністю не виконано.

Економіка досягла високого ступеня розвитку. Виробництво розширилось, розвинувся процвітаючий сектор послуг. Бразилія стала менш залежною від експорту сировини та основних сировинних виробів. Період, коли Бразилія була моноеконімічною, залежала від експорту єдиного продукту, такого як гума, цукор чи кава, закінчився. Тому країна стала менш вразлива до різких змін попиту та цін на експортний товар. Існує більше внутрішньої торгівлі й перероблення сировини на готовий продукт. Триває розвідування нових покладів нафти, крім того, Бразилія стала першою країною, яка використовує біомасу як важливе джерело палива, не зменшуючи при цьому обсяги продукування зерна, як це сталося в деяких країнах, які нещодавно звернулися до біомаси як замітника нафти.

У зовнішній політиці країна також досягла певних успіхів. Вона стала більш незалежною по відношенню до США, політично та дипломатично активнішою у Латинській Америці та, можливо, стане важливим гравцем світової політики.

Проте є кілька серйозних перешкод, які потрібно подолати задля досягнення справді світового статусу:

- хоча темп приросту населення зменшився, він усе ще занадто швидкий для країни, щоб дати можливість усьому населенню продуктивно працювати;

- велика частина населення досить бідна й це особливо видно у міських нетрях. У містах виникає дивне почуття, що бідні, які живуть у “картонних” будинках на схилах, наприклад, у Ріо-де-Жанейро, можуть просто скотитися вниз, як лавина, та поглинути багаті райони міста з його чудовими пляжами;

- серед шокуючих соціальних проблем Бразилії — перенаселення в'язниць, утримання в'язнів у нелюдських умовах, а також вбивства вуличних дітей, які ігноруються та на які закриває очі міська влада й навіть поліція;

- бідна частина населення у деяких сільських місцевостях, за нестачі землі для оброблення, за власною ініціативою чи після підбурювання плантаторами знищують ліси Амазонки, які поглинають вуглекислий газ, таким чином впливаючи на зміни клімату, які нині набули швидких темпів.

Згадані проблеми мають бути вирішені до того, як Бразилія зможе стати повністю соціально розвинутою країною та

відігравати важливу роль у Латинській Америці та на світовій арені, до чого вона так прагне.

У розділі 5 під назвою “Різні шляхи до спільної долі” я написав про потребу виникнення нового світового ладу. Також було описано сили, які рухають і гальмують цей процес, передумови та ймовірність виникнення такого ладу. Опис і поради здебільшого залишилися актуальними. Незважаючи на значний безлад у світі нині, але частково і через нього, існують очевидні причини для побудови нового світового ладу:

- у людей сформувався краще розуміння необхідності створення такого ладу;

- є чіткі приклади у деяких суспільствах, елементи яких можна було б використати для побудови світового ладу;

- над людством нависли великі загрози, такі, як можливість незворотної зміни клімату, а також теперішня фінансова та економічна кризи, які деякі окремі країни не в змозі подолати самостійно.

Нині очевидно, що певні системи цінностей, форми правління та економічні системи віджили себе, створюючи викривлений ефект. Індивідуалістично-конкурентний “дарвіністський” тип поведінки викликає напругу, тертя, спірну поведінку, невдоволення, марне витрачання людської енергії. Тепер уже не знайдеться багато людей, які все ще мріють про колективну утопію. Практично зникли режими, які намагалися нав’язати ідею, що “партія — це мозок нації”, а люди — лише гвинтики великого механізму. Найефективнішою системою цінностей, а також типом поведінки є кооперативна. Люди залишаються особистостями, але співпрацюють за власним бажанням. Це забезпечує більше соціальне задоволення, кращі політичні інституції та економічні результати.

Врівноважена система політичного управління, коли одні при владі, а інші в опозиції, породжує багато розбіжностей, конфліктів, поляризації суспільства, а не його мобілізації для спільного блага. Хоча все ще існує кілька диктатур, із часом від них відмовляться і вони зникнуть, довівши свою неефективність в економічній, політичній та соціальній сферах. Вони привели країни до зuboжіння, пригнічення свобод, викликали невдоволення та страх; вони використовували катування і масове знищення людей, не давши населенню почуття благополуччя.

Єдина дієва економічна система — це та, в якій рішення ухвалюються на основі домовленості між людьми, що належать

до різних частин ідеологічного спектру, та в суспільствах, де влада настільки децентралізована, що кожна спільнота, кожний регіон можуть вирішувати власну долю та почуватися відповідальним за це, не звинувачуючи центральний уряд в усіх проблемах. Стихійні ринкові економіки призводять до значного збагачення невеликої кількості людей та значної різниці між дуже багатими й бідними. Економічні системи з державним плануванням та власністю можуть існувати тільки протягом короткого часу на ранніх стадіях економічного розвитку, за що потрібно сплатити високу ціну політичного тиску й страждань населення. Тому працюватиме лише така економічна система, яка враховує реальні інтереси зацікавлених сторін, не фокусує лише на власниках, уряд, бізнес і профспілки якої спільно працюють для задоволення бажань і потреб суспільства.

ООН фактично є асоціацією урядів: це не об'єднання людей світу. Світовий лад може бути створено й ефективно працювати, якщо він базується на системі цінностей і поведінці, політичному управлінні та економічних системах хоча б наближених до описаного вище. Ми не маємо вибору. Як закінчив цей розділ 30 років тому:

“Ми не можемо покинути нашу планету. Ми не бажаємо її руйнації. Жодна частина людства не в змозі її привласнити. Нам слід пристосуватись до правил співжиття, якими будемо керуватись в умовах майбутнього єдиного світового ладу, нашої спільної долі”.

УКРАЇНА: 20 МИНУЛИХ І 20 МАЙБУТНІХ ЛІТ

ШЛЯХ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Катастрофа в Чорнобилі стала важливою подією у нашій сучасній історії. Вона підтвердила, що майже всі рішення з управління всім, що стосувалося Української радянської соціалістичної республіки, ухвалювались в Москві, а не в Києві. Це теж частина жахливої спадщини Радянського Союзу для України, що вплинула на психіку і здоров'я тисяч українців, залишила великий бюджетний тягар, який існуватиме ще десятиліттями. Однак ця подія була потужним сигналом для населення до переосмислення стану України й бажання його змінити, навіть серед багатьох партократів України.

Наступні два роки (1987–1989) — це початок відлиги. З'являються перші промені надії на те, що в Україні відбудуться зміни. Підносяться голови, починаються дискусії, все більш публічні, особливо серед колишніх політичних в'язнів, літературної і культурної еліти, організовується РУХ, з'являються самостійницькі статті, навіть у газеті “Ленінська молодь”, опубліковані у Львові.

1990–1991 роки — це період не тільки національної ейфорії, а й конкретних дій і подій у напрямі до незалежності: живий ланцюг зі Львова до Києва у січні 1990 року, на згадку про події та проголошення незалежності в 1918 році, перші демократичні вибори до Верховної Ради (ВР) у березні, семінар у ВР в травні про різні моделі демократії, їхні позитиви і негативи (Швейцарія – Німеччина, Об'єднане Королівство – Канада, Франція – США).

Третина депутатів — націонал-демократи — наступають, а комуністи відступають, одні зі суто опортуністичних причин, а інші тому, що перетворюються на щирих патріотів. Починається серйозна законодавча праця. 16 липня ВР майже одностайно ухвалює Декларацію про суверенітет України, в якій вже ясно окреслено ключові принципи зовнішньої політики.

Леоніда Кравчука вибирають головою ВР на місце відсутнього першого секретаря Компартії України, який того дня був у Москві.

Рада Міністрів, однак, не реалізує на практиці Декларацію про суверенітет. Реагуючи на це, 1 жовтня 1990 року група студентів розкладає намети на площі Жовтневої революції (нині — Майдан Незалежності), проголошує голодування і ставить п'ять на той час зухвалих вимог, а саме: звільнення прем'єр-міністра Масола, вибори до ВР весною 1991 року, націоналізація майна компартії України, заборона українським солдатам воювати за межами України та непідписання пакту про продовження чинності Радянського Союзу.

Спочатку ВР реагує цинічно, але кількість голодуючих студентів зростає, підтримка населення стає відкритою і, зрештою, виливається в масовий марш студентів майже всіх ВНЗ Києва до Майдану Незалежності, а опісля до ВР. У сесійному залі Олесь Доній — головний організатор голодування — виголошує доповідь, ставить жорсткі умови депутатам, даючи їм тільки 20 хвилин на прийняття п'яти вимог голодуючих студентів. ВР “здалася”, погодилася на всі вимоги й відразу звільнила прем'єр-міністра. Жодного зі студентів не побили і не заарештували. Ця подія стала великим кроком до демократії та незалежності.

Путч проти Горбачова 19–22 серпня 1991 року стає каталізатором драматичної події. Україна під керівництвом Кравчука не включається в путч, і на особливому засіданні ВР у суботу 24 серпня проголошується Акт про незалежність, ухвалюється рішення щодо проведення всенародного референдуму про незалежність і призначення виборів президента на 1 грудня.

Згадую один дуже цікавий момент того дня. Під час сесійної перерви сім депутатів та я сиділи за круглим столом у приймальні голови Верховної Ради. На порядку денному єдине питання: як назвати країну, яку проголосимо незалежною? Першою приходиться на думку назва “Демократична республіка Україна”. “Таких назв було вже багато, проте не всі країни, названі так, були справді демократичними”. “В такому випадку, “Республіка Україна”. Тоді Дмитро Павличко, поет і політик, миттєво реагує: “А чому не просто ‘Україна’?” Голосувати не було потреби, на всіх обличчях засяяли усмішки радості. Менш ніж за хвилину ми ухвалили рішення про назву нашої країни, сподіваючись, що такою вона залишиться вічно.

Референдум відбувся з несподівано позитивним результатом. Більше ніж 80 % населення проголосували за незалежність України. Вже тоді люди відчули, що Москва не в змозі передбачати і контролювати все і що імперіалістичний режим віджив себе.

Президентом обирають Кравчука, колишнього члена Центрального Комітету КПУ, частково через конкуренцію між собою на виборах кандидатів від націонал-демократів. 5 грудня Кравчук складає на Біблії присягу Президента, на балконі хор співає “Ще не вмерла України ні слава, ні воля”. Україна як незалежна держава народилася. 7 грудня Кравчук зустрічається з Єльциним і Шушкевичем. Вони домовляються про розпуск Радянського Союзу.

НОМЕНКЛАТУРА ПРИ ВЛАДІ (1992–1994 РОКИ)

У парламенті націонал-демократи були кількісно меншістю, проте мали значний моральний вплив. Вони давно мріяли про незалежність, та, на жаль, не достатньо думали, як взяти владу у свої руки. Вони могли б прийти до влади вже у 1991–1992 роках і відсунути номенклатуру вбік, створити уряд і бюрократію з новими людьми, без досвіду в управлінні державою, але зі справжнім патріотичним ставленням до її розбудови. У січні 1992 року Кравчук запропонував Чорноволові, лідеру демократів в опозиції, який програв вибори, щоб він ввійшов до Кабміну як прем'єр-міністр і запропонував інших кандидатів з демократичних сил на пости в Кабінеті. Проте Чорновіл відмовився. Саме це дало змогу колишнім комуністам залишитись при владі на довгий період.

Кравчук як президент повівся гідно, із самоповагою, належною президентові великої країни, особливо під час офіційних візитів до Об'єднаного Королівства, Індії, США (я супроводжував його під час таких візитів). Він, на жаль, не добре розумівся в економічних питаннях. Під тиском західних, особливо американських, радників відбувається процес приватизації, яку використала колишня номенклатура і швидко здобула основні заводи та інші форми майна. Олігархи виростають як гриби після дощу. Мабуть, найгіршим виявом політичної зухвалості була трійка людей у “будинку з химерами”, які в липні 1993 року готували випуск облігацій на суму в 10 млрд доларів, гарантією яких мала стати ціла Ук-

раїна. Леонід Макарович попросив мене піти до “будинку з химерами” та перевірити, що там “хлопці” роблять. Молода команда не звернула жодної уваги на моє попередження, що ця схема небезпечна, а крім того, її неможливо було втілити. Вже в Касабланці я дізнався, що президент Кравчук збирався запропонувати парламенту схвалити згаданий випуск облігацій. Незважаючи на мої поради і навіть благання в телефонній розмові вночі 10 листопада не робити цього, тому що це зашкодить його репутації, економічно наївний Кравчук виносить цю схему на голосування у ВР наступного ранку. На щастя, ВР цього рішення не ухвалила.

Через некомпетентне керування економікою країни починається велика семирічна економічна криза: сильний спад ВВП, крах або демонтаж багатьох підприємств, безробіття, а разом з тим і гіперінфляція. Замість ейфорії 1988–1992 років приходять песимізм, недовіра до влади й навіть сумніви в доцільності самостійності.

Однією з важливих політичних дій Кравчука стало підписання 14 січня 1994 року договору про ядерне роззброєння України та передачу зброї на знищення до Російської Федерації (РФ). Це знову, перш за все, під тиском США (договір було підписано Кравчуком, Клінтоном і Єльциним), хоча США опісля не поспішали компенсувати Україні втрату цієї військової потужності й надали смішну суму на ліквідацію ядерної зброї. Разом із цим Україна втратила можливість гостріше поторгуватись із зовнішнім світом, особливо США, за більші економічні привілеї та кращий політичний статус. На виправдання цього кроку треба згадати, що ядерне роззброєння було передбачено в Декларації про суверенітет у липні 1990 року і що збереження ядерної зброї в доброму стані було б переважанням і так крихкого державного бюджету.

ПЕРШИЙ МАНДАТ КУЧМИ (1994–1999 РОКИ)

Другі президентські вибори відбулись в нормальний демократичний спосіб. Можливо, через зайву самовпевненість Кравчук програв, і другим президентом стає Леонід Кучма. Він починає з добрими намірами. Ще перед виборами під час приватної зустрічі він мене запевняв, що не запроваджатиме російської мови як другої офіційної, і що відносини

з Росією будуть побудовані на економічно-комерційних засадах, а не на політичній базі політичного альянсу. Уже в жовтні 1994 року після виборів Кучма подає до ВР досить серйозно підготовлений план економічних реформ. Однак олігархи, деякі з яких працюють у президентській адміністрації, гальмують і в деяких аспектах спотворюють реформи.

Найуспішнішим періодом Кучми було “золоте літо” 1996 року через три великі здобутки: ухвалення Конституції у липні, подолання інфляції та запровадження нової валюти — гривні. Введення гривні у вересні 1996 року відбулось в надзвичайно добре підготований спосіб, без завдання втрат підприємствам та людям — в основному, завдяки Вікторові Ющенку, на той час голові Національного Банку України.

ДЕМОКРАТИЧНА РЕГРЕСІЯ (1999–2004 РОКИ)

На пораду, що йому треба “вичистити стайню” перед виборами 1999 року, Кучма щиро відповів мені, що зможе це зробити тільки після виборів. Він переміг не через свою популярність, а завдяки нестабільності опозиційної коаліції. Перших два роки президент і його адміністрація ведуть справи ще досить нормально, хоча вже з деякими проявами авторитаризму. Восени 1999 року впроваджується аграрна реформа, яка стала одним зі стимулів економічного відродження. Це відродження, однак, почалось у січні 2000 року з призначенням Віктора Ющенка на посаду прем’єр-міністра і Юлії Тимошенко — віце-прем’єром, відповідальним за енергетичний сектор. Ця двійка працює дуже ефективно. Юлія Тимошенко змушує виробників і дистриб’юторів електроенергії перейти з бартерних на монетарні трансакції і, відповідно, робити фінансові звіти й платити податки. Швидке зростання доходів до бюджету дозволило уряду сплатити заборгованість працівникам, пенсіонерам, що збільшило попит на товари і послуги, й після дев’ять років спаду ВВП починає зростати до 9 % на рік. Водночас уряд посилює працю в напрямі євроінтеграції.

Кучма вбачає в успіху Ющенка й Тимошенко для себе небезпеку, боїться, що вони стануть його політичними конкурентами. Без поважних на те причин, він розпускає уряд у квітні 2001 року, і прем’єром стає Віктор Янукович — особа з неясним минулим, але з іміджем “доброго господаря Донецька”

і людини, більш прийнятної для Путіна. Економіка й далі працює більш-менш нормально, але демократія зазнає тиску, особливо після того, як Медведчук стає головою адміністрації Кучми. Вбивство Гонгадзе, плутанина довкола цієї справи, скандали навколо продажу зброї — все це “темна доба” режиму Кучми – Медведчука. У суспільстві зростає незадоволення, особливо у західних і центральних областях, організовуються демонстрації “Україна без Кучми”, що супроводжуються побиттям та арештами демонстрантів.

ПОМАРАНЧЕВА РЕВОЛЮЦІЯ

Осінь 2004 року. Наближаються президентські вибори. Кучма не може змінити Конституцію і висунути свою кандидатуру на третій термін. Головними кандидатами стають Янукович із “благословення” Кучми та за нахабної підтримки Путіна, і Ющенко, який має підтримку більш свідомих, демократичних, патріотичних, проєвропейських громадян. Янукович, однак, має “адміністративні ресурси”, підтримку потужних олігархів, більшості виборців у східних та південних областях і, особливо, проросійських виборців. Явне зловживання адміністративними ресурсами, фальсифікація результатів і спроба отруєння Ющенка (хто його організував?) загострюють настрої у суспільстві. Політична напруга підноситься. Молода політична організація “Пора” готувалася до демонстрацій, і реакція народу була швидкою і спонтанною. Тисячі, а опісля сотні тисяч людей з найвіддаленіших куточків України приїздять до Майдану Незалежності й починається Помаранчева революція.

Помаранчева революція — це одна з найважливіших, найшляхетніших подій в історії України. Це був високий рівень моральних вимог — правди і свободи, це була дисципліна, турбота про інших, взаємодопомога, пісні, квіти, а не каміння для спецохоронців і транспортованих із Донецька хуліганів. За весь час революції не було жодної людської жертви. Такої мирної революції в історії людства, мабуть, не було. Україна стає епіцентром уваги цілого світу. Тільки Росія і деякі країни-диктатури спостерігали за подіями в Україні скептично або зі страхом.

Не зважаючи на приналежність до різних політичних сил, Ющенко, Тимошенко й Мороз стоять пліч-о-пліч на імпровізованій сцені на Майдані Незалежності. Тільки один дисонанс у цій “симфонії свободи” — багато непотрібних і нереалістичних

обіцянок лунає з трибуни революції: “5 мільйонів нових робочих місць за 5 років!”, “Фальсифікаторам — тюрми!” і т. д. Це суперечило тому, що, стоячи на морозі, повторювали і вимагали сотні тисяч людей: “Свободи і правди!”, “Ющенко — Так!”, скандуючи “Разом нас багато, нас не подолати!” Багато офіцерів міліції, СБУ, армії стають на бік народу. Міністр оборони заявляє, що армія існує для того, щоб обороняти країну тільки від зовнішньої загрози. Небезпека інтервенції частини армії з Одеси, однак, висить у повітрі. Кучма як головнокомандувач наказу йти на Київ не дає. Чи це голос його національної совісті, чи попередження із Заходу, чи одне й інше — насправді знає тільки він сам. Навіть деякі з українських дипломатів надсилали листи з різних куточків світу на підтримку Помаранчевої революції. Роблячи це, вони ризикували не тільки своєю кар’єрою та статусом, а й спокійним життям за кордоном.

З’являються західні модератори для переговорів між Кучмою і Ющенко (Солана, Квасневський, Адамкус). Вони пропонують компроміс: організація третього туру виборів зі зміненою ЦВК, зміна конституції — зі зменшеними повноваженнями президента і збільшеними для Верховної Ради й Кабінету Міністрів. Компроміс було прийнято. Ющенко виграє вибори і стає президентом. Чи заплатив він за це надто велику ціну? Чи діяв би рішучіше, якби знав, що у нього залишаються більші повноваження? Я не впевнений у цьому.

РОКИ РОЗЧАРУВАННЯ І ПОЛІТИЧНОГО ХАОСУ (2005–2008 РОКИ)

Конституційні зміни самі по собі — непогана річ. Це засвідчили приклади Кучми під час другого мандату і Джорджа Буша молодшого. Проте для країни небезпечно, коли президент має завеликі повноваження. Навіть під час перших восьми місяців на посаді Президента, коли ще не діяла змінена Конституція, Ющенко, незважаючи на добрі наміри, не зумів через своє найближче оточення та радників прозоро й гідно керувати країною. Ситуація в Україні почала погіршуватися вже з весни 2005 року, і це триває дотепер. Спількування між Президентом і Прем’єр-міністром Ю. Тимошенко виглядало скоріш як конфлікт, ніж як співпраця. Президент міняє Прем’єр-

міністра і вже у вересні 2005 року на цю посаду був призначений Юрій Єхануров.

За відсутності чіткого політичного напрямку, невиконання передвиборчих обіцянок президентська партія “Наша Україна” втрачала свій електорат, що закінчилося її нищівною поразкою на парламентських виборах у березні 2006-го. Знову ж таки, після нерішучості президента та його нездатності створити бажану “помаранчеву” коаліцію в країні протягом кількох місяців відбувався справжній політичний хаос. Ющенко хотів призначити когось зі свого оточення головою Верховної Ради, проте не зміг цього зробити. Потім він, розраховуючи на добру волю та велику політичну підтримку Януковича, підписав з ним та лідерами політичних партій “Універсал національної єдності” й висунув Януковича на посаду Прем’єр-міністра. Янукович створив антикризову коаліцію, до якої увійшли Партія регіонів, Комуністична партія та Соціалістична партія. Тимошенко пішла в опозицію. Після певного часу міністри з “Нашої України”, які працювали в Кабінеті міністрів Януковича, вийшли з уряду, а ця партія шукає свого місця у новій політичній ситуації.

“Антикризова коаліція” була теж дещо крихка. Політична ситуація залишалася нестабільною. Здавалося, що потрібні дострокові парламентські вибори, і Президент їх призначив. 29 вересня 2007 року в результаті виборів “помаранчева” коаліція з Блоком Юлії Тимошенко, “Нашою Україною” та “Народною самообороною” отримали, хоч і з великим трудом, більшість у Верховній Раді. Блок Тимошенко одержав набагато більше голосів, ніж решта “помаранчевих”, що надавало право лідерові вимагати пост Прем’єр-міністра. Колишня антикризова коаліція стала послабленою після виборів 2007 року, бо з політичної арени зійшла СПУ, не доставши необхідних 3 % голосів. Натомість з’явився Блок Литвина, який формально залишається поза політичними альянсами.

У липні 2008 року політична ситуація залишається дуже нестабільною. Що ще гірше — це швидке зростання інфляції через подорожчання енергоносіїв, сировини, зерна. Президент і Прем’єр-міністр не знаходять згоди в питаннях щодо подолання інфляції. ВВП зростає, але не такими темпами, як це було у 2000–2004 роках. Опозиційна коаліція у ВР стає слабкою, втрачає більшість. Правоцентристські регіонали й комуністи є одностайними хіба тільки в негативному ставленні до НАТО. Янукович уже не найбільш впливова людина в Партії

регіонів. Парламент стає наполовину паралізованим. Населення ставиться з недовірою до ВР, Кабінету Міністрів та самого Президента. Негативне ставлення людей до “примітивного капіталізму”, який створює різницю між багатими й бідними, все менше вірять у допомогу Заходу. Політичний хаос триває. Арсеній Яценюк, Голова ВР, який мав підтримку Ющенка, був змушений піти у відставку. На його місце обрали Володимира Литвина. Однак це не дуже підняло ефективність ВР. Через політичний хаос світова фінансова й економічна криза буде більш відчутна в Україні, ніж у політично стабільних державах.

ШЛЯХ ДО “НОРМАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ” — 20 МАЙБУТНІХ РОКІВ

Чи стане Україна “нормальною державою”? Відповідь — “так”, але за яких умов? Помаранчева революція залишила за собою багато елементів демократії, це вільні й чесні вибори, свобода слова, вільні ЗМІ й пам’ять, що добре змобілізований народ може виявити свою волю і змусити політиків його послухати. Є в суспільстві тепер більше поваги до приватної власності, до прав жінок, є віра серед молоді у працьовитість і принаймні деяку можливість впливати на власну долю.

Характеристики бажаної “нормальної держави” можна згрупувати у чотирьох сферах життя країни: політичній, економічній, соціальній та екологічній.

У політичній сфері — це справжня демократія із забезпеченням прав людини, свобода слова, вільні вибори на всіх рівнях, рівноправність перед законом, сильна і незалежна судова система, розмежування між бізнесом і політикою.

В економічній сфері — це конкурентоспроможність на внутрішніх і зовнішніх ринках, наукоємна, а не енерго- та ресурсомістка структура економіки, вільний ринок, високий темп інновацій, професійне управління підприємствами, швидке зростання ВВП, низька інфляція, матеріальний добробут населення, малий відсоток безробіття (певний рівень безробіття потрібен для мобільності робочої сили, для змін у структурі економіки, реструктуризації підприємств, введення нових технологій).

У соціальній сфері — це високий рівень науки та освіти, добрий стан здоров’я населення, достатні заробітні плати і пенсії, можливість працювати у пенсійному віці й, найваж-

лівіше, — соціальна справедливість через зменшення різниці між дуже багатими й дуже бідними.

В екологічній сфері — це перехід на модель сталого розвитку. Біосфера, в якій ми живемо (чисте повітря, вода і земля, природні ресурси), обмежена. Її треба цінувати як “уставний капітал”, а не як річний прибуток.

Які основні передумови, щоб Україна досягла стану “нормальної держави” з вищезгаданими характеристиками? Найголовніше — це прихід до влади в усіх її гілках і на всіх рівнях нової справжньої політичної еліти, яка була б більш професійною і патріотичною, готовою працювати для суспільства, а не тільки заради власних інтересів. Це люди, які б не несли на собі тягар радянської спадщини і не діяли як чиновники колонії, хоча пам’ятали б про високий рівень науки й освіти у природничих науках, досить добру систему охорони здоров’я у Радянському Союзі. Ці люди знатимуть іноземні мови, читатимуть першоджерела, спілкуватимуться з іноземцями прямо, а не через перекладачів. Це люди, які вже виростили із сучасними засобами інформації і комунікацій. Це люди, які подорожували світом, знають, які країни і завдяки чому є “нормальними”, мають добру мережу професійних і особистих знайомих в Україні та поза її межами, не мають зайвих ілюзій щодо “цивілізованих країн”, а тому і жодних комплексів меншовартості.

Чи з’явиться така нова еліта? Вона вже виростає на наших очах. Зараз потрібно багато критичної маси таких людей, які б домінували у парламенті, Кабінеті Міністрів, адміністрації Президента. Нова еліта потребуватиме мобілізуючого бачення майбутньої України і спричинить природний відхід від влади теперішньої генерації, що нині керує країною. Допоможе й те, що повернуться з-за кордону багато недавніх емігрантів, які там навчалися і набули хорошого досвіду. Як свідчить приклад деяких інших колишніх радянських країн — це станеться, тільки-но економічні перспективи в Україні поліпшаться, уряд й підприємства виявлять волю та вміння запропонувати цим людям цікаву працю.

Є ще й зовнішні передумови успішного перетворення України на “нормальну державу”. За наступні 20 років наша держава має стати членом ЄС або принаймні перебувати на фінішному етапі до цього. Щоб це сталося, ЄС і більшість його населення повинні “відпочити” від втоми, спричиненої стрімким його розширенням від 15 до 27 членів. Навіть перспектива нового розширення викликає негативну реакцію. Це

була одна з причин неприйняття запропонованої конституції ЄС на референдумах у Франції і Нідерландах, а нещодавнє неприйняття Пакту в Ірландії ще більше її відхилило. “Втома” виникла й тому, що інституційна архітектура і процедури розроблення рішень уже нині потребують серйозних змін, а особливо для його майбутнього. Одноголосне ухвалення рішень з урахуванням права вето будь-якої держави-члена, не тільки сповільнює, а часом майже паралізує його роботу.

Щоб мати спільну закордонну політику, а тим більше спільну армію ЄС, треба мати дещо змінену конституцію, у формі договору, де передбачено ухвалення рішень кваліфікованою більшістю держав-членів і населення. Потрібні також інші інституційні реформи, ігноруючи негативний результат референдуму про її ратифікацію в Ірландії. Поштовх до цього дала ще до кінця свого мандату Німеччина, в особі канцлера Ангели Меркель, яка головувала в ЄС. Такий майбутній ЄС матиме відвагу і можливість відчинити двері для України, якщо вона відповідатиме так званим Копенгагенським критеріям: матиме ефективну демократію й дієву ринкову систему, забезпечені права людини і певний рівень економічного розвитку.

Буде ще один важливий фактор, який може вплинути на прискорення чи сповільнення входу України в ЄС. Це — взаємини між ЄС і РФ та внутрішня еволюція в РФ. Якщо за наступних 10–15 років ЄС зуміє зменшити свою залежність від російських енергоносіїв, тоді він менше звертатиме увагу на те, що Росія не бажає, щоб Україна стала його членом. Проте й нинішнє загострення тоталітарного режиму в Росії та її позиціонування як противаги до ЄС і НАТО приведе до кращого розуміння, чому Україна так потрібна для ЄС і НАТО, й розвіє хибну думку, що Україна була б зайвим тягарем, а не фактором зміцнення цих двох організацій.

НЕОБХІДНІ ДІЇ ТА ПОДІЇ, ЩОБ УКРАЇНА СТАЛА “НОРМАЛЬНОЮ ДЕРЖАВОЮ”

У політичній сфері надзвичайно важливо, щоб наступні дві серії виборів до ВР і президентські вибори — відбулися демократично, незважаючи на їхні результати. Ми повинні зберегти демократію — головну спадщину Помаранчевої революції. Це є також передумовою для “дозрівання” нової

еліти. Важливо змінити Конституцію, перейти на федеративний устрій із більшою децентралізацією, збільшенням повноважень для громад, районів, областей. Треба ліквідувати посади голів держадміністрацій. На всіх трьох згаданих рівнях мають бути обрані ради (законодавчі органи) та призначені ними адміністрації (виконавчі органи).

Найважливішим є скорочення кількості партій до 5–7. Це мають бути партії європейського типу, з чіткими ідеологіями, програмами, принципами внутрішньої і зовнішньої політики, з конкретними планами законодавчої праці та з політикою, методами й інструментами її реалізації для майбутніх урядів. Не лозунги чи обіцянки у передвиборчих кампаніях, а справжні програми партій. Таке зменшення може відбутися через зникнення багатьох “кишенькових” партій, злиття інших і появу в Україні політфілософів-архітекторів та нових політичних лідерів замість політологів, політичних технологів, бізнес-лідерів у політиці.

Україні потрібна сильна центристська партія — центр питомої політичної ваги країни, потрібна консервативна партія, яка б захищала інтереси бізнесу, запобігала радикалізації суспільства, зберігала, якщо він є позитивним, статус-кво. Потрібна і соціал-демократична партія, яка забезпечувала б більшу соціальну справедливість, кращу освіту, охорону здоров'я, заробітні плати і пенсії, підтримку культури. Потрібні справді ліва і права партії як стимул до більш якісної праці основних трьох партій і для народження зовсім нових політичних ідей. Три партії — достатньо, п'ять партій — це ідеально, сім партій — це ще нормально, а як їх більше, то вони перетворюють політику на цирк.

У закордонній політиці України найважливішою метою лишається вже згадане членство в ЄС. Навіть сам процес наближення до членства наблизитиме нас до “нормального стану” України, бо це означає, що буде краща законодавча база, що відбудуться потрібні політичні й судові реформи, економіка буде ефективнішою. За членство, однак, таки треба змагатися, бо в ньому є велика додана вартість, а саме вільна торгівля, перехресні інвестиції, та, особливо, національна безпека. Беручи до уваги “втому” в ЄС, правила наших дій у цьому змаганні стануть зрозумілими: не робити гучних заяв про те, коли Україна стане членом; не вимагати заяв, що Україна стане членом; не ставити гострих вимог про підвищення статусу України у співпраці з ЄС. Потрібна послідовна і компе-

тентна праця в рамках нової політики сусідства, яка дає великі можливості наближення і на яку в ЄС є великі фонди. Тільки від нашої праці залежить, скільки цих фондів ми зможемо дістати на життєдайну трансформацію в усіх сферах. Нам потрібно на пряму працювати із законодавчими і виконавчими органами країн-членів ЄС, особливо ключових держав-членів, себто Німеччини, Франції, Великобританії, Італії. Особливо інтенсивно треба працювати з державами, які на черзі стати головами ЄС. Злочинно залишати посольства України без послів, як то сталось у Франції та інших важливих державах. Як можемо розраховувати на їхню підтримку нашого членства, коли дипломатичні стосунки з ними перебувають на нижчому рівні, ніж із багатьма бідними неєвропейськими країнами?

І ще одне правило. Не покладаймося на Польщу як нашого єдиного адвоката у справі членства в ЄС. Польща справді щирий і важливий партнер України. З нею треба зберігати якнайкращі відносини. Але саме Польща, принаймні частково, викликала “втому” ЄС своїми агресивними вимогами під час переговорів про членство, більш лояльним ставленням до США, ніж до ключових держав ЄС (Франції, Німеччини), у конфліктах на Близькому Сході Польща вже навіть використала своє право вето. Наше представництво в ЄС цю ситуацію добре розуміє. Нам потрібно за щиросердної підтримки Польщі вивчати позитиви і негативи її спілкування з ЄС, але працювати напряму — з Радою міністрів, Комісією та всіма країнами-членами і якнайшвидше гармонізувати наші закони із законами співдружності.

Після недавнього вступу в СОТ в економічній сфері дуже потрібна адаптація різних секторів до більш відкритих внутрішнього і зовнішніх ринків. Для цього потрібно ефективніше поширювати інформацію про потреби, умови різних ринків на зразок того, як це робило японське Міністерство міжнародної торгівлі й промисловості. Потрібні тимчасові пільги для деяких секторів, поширення торговельних представництв на головних ринках експорту і в країнах-постачальниках ключових сировинних матеріалів, продуктів та послуг.

Потрібно зберегти в Україні природні монополії (пошта, залізниця) і кілька стратегічних підприємств у державній власності, але з професійними, а не політичними радами директорів (не тільки спостережними радами) і професійним управлінням та менеджментом. Треба змінювати структуру економіки

на наукоємну, збільшити темп інновацій через кращу співпрацю наукових інституцій, політехнічних інститутів, університетів із підприємствами, фінансово заохоченими до цього державою. Нам доконечно треба збільшити темпи зростання ВВП до 8–10 % щорічно, одночасно знижуючи інфляцію. При десятивідсотковому зростанні ВВП подвоюється кожних сім років, тобто збільшується у 8 разів за 21 рік, а це наблизить нас до середнього рівня членів ЄС, бо ВВП у багатьох з них зростає щороку тільки на 2–3 %.

Щоб досягти такого зростання ВВП, крім пришвидшення інноваційного процесу, потрібно зменшити адміністративні бар'єри на шляху створення нових підприємств. Необхідною передумовою є збільшення внутрішніх та іноземних інвестицій через поліпшення інвестиційного клімату, спрощення процедур, зменшення хабарництва і добрі інформаційні та консалтингові послуги для потенційних інвесторів. Треба також зменшити кількість різних податків, не зменшуючи прибуток до бюджету, і, можливо, зліквідувати податкову адміністрацію і створити натомість малочисельну порядну податкову інспекцію.

У соціальній і гуманітарній сфері — це підвищення якості науки, освіти й охорони здоров'я. В науці й освіті — це треба зробити через зміни у структурі бюджету, зменшуючи витрати на субсидії і, як уже згадано, стимулюючи поєднання науки та освіти і їхню співпрацю з підприємствами на базі використання і розвитку комерційно корисних технологій, процесів, продуктів. Факультети бізнесу та інститути менеджменту повинні навчати вищі кадри, як управляти інноваційними процесами, особливо через співпрацю з науковими інститутами. Сферу охорони здоров'я треба приватизувати, але ввести обов'язкове страхування, зберігаючи контроль держави і над якістю охорони здоров'я, і над діяльністю страхових компаній.

В екологічній сфері треба переходити на модель сталого економічного розвитку. Перехід на таку модель можна стимулювати доброю інформацією про те, що в майбутньому є тільки єдиний можливий спосіб економічного розвитку. Слід застосовувати певні фінансові стимули для переходу на нові технології та устаткування (тимчасові податкові пільги), запроваджувати оподаткування на експлуатацію природних ресурсів, залежно від їхньої рідкості й цінності. Треба також накладати податки за забруднення повітря, води, землі.

ПІСЛЯСЛОВО

Україна народилась у радості й без зайвого болю. Її людський і природний потенціал міг стати запорукою швидкого розвитку і світлого майбутнього. Вийшло не зовсім так. Століття імперського царату і десятиліття радянського режиму послабили організм нації. Послідовне приниження, знищення еліт, а опісля селянства, ізоляція від світу, — все це залишило глибокі сліди. Послабилися національна свідомість, гордість, самопошана, патріотизм. Закоренилися різні комплекси, дещо хибне розуміння місця України у світі. Мова і культура корінного народу опинилися під серйозною загрозою. Саме на такому тлі треба аналізувати, що сталося за останні 20 років, і думати про те, що має статися в наступних 20.

Відроджена Україна була інституційним “малям” і переживала дитячі хвороби. При владі лишалися люди, виховані за радянського періоду. Початковий економічний стан був дуже поганий. Треба було творити інституції незалежної держави. З’явилося багато іноземних радників, які, однак, не виявляли великого натхнення й зацікавленості, також були вітчизняні політичні опортуністи та бізнесові паразити. Демократії важко процвітати на пострадянському ґрунті. Тому зловживання владою і некомпетентність залишаються й на даний час.

Держава, однак, закріпилася. Вона є. Були вже позитивні періоди (літо 1996 року, 2000–2001 роки). Найважливіше — Помаранчева революція, яка виявила справжню якість і потенціал більшості народу, закріпила демократію. Фундамент у нас тепер досить солідний. Базуючись на ньому, на зміні генерацій, можна бути оптимістичними в оцінці майбутнього. Треба, проте, бути терплячими, бо пройде ще 15–20 років, аж поки ми очистимося від усіх наших інституційних хвороб, змінимо суспільний лад, станемо на впевнений шлях розвитку, ввійдемо до групи країн, які можуть собою пишатись.

Цей розділ — спроба показати, що і як треба робити в наступні 20 років: працювати віддано, послідовно, компетентно в усіх сферах, на всіх рівнях.

Доля України в руках українців.

Будемо сподіватися, що ми готові до такого виклику.

ПРО АВТОРА

Богдан Гаврилишин народився в селі Коропець Тернопільської області. Отримав початкову освіту за польського і радянського режимів. Далі навчався під час німецької окупації, середню освіту здобув у таборі біженців у Німеччині відразу після Другої світової війни. Отримав дипломи бакалавра і магістра у галузі інженерії в Університеті Торонто, диплом магістра менеджменту й звання доктора економічних і суспільних наук — в Університеті Женеві.

Від простого лісоруба до радника Президента — професійна кар'єра цієї людини вражає. Інженер, винахідник, викладач, директор Міжнародної школи менеджменту, модератор семінарів з філософії, голова міжнародних конференцій, консультант у понад 70 країнах на всіх континентах Богдан Гаврилишин активно працює для поліпшення долі людства.

Він — автор трьох наукових праць і понад 100 статей різними мовами. Член Ради Всесвітньої академії мистецтва і науки, член Римського Клубу, іноземний член Національної Академії наук України. Одержав п'ять почесних докторатів, був відзначений Золотою медаллю Президента Італійської Республіки і двома медалями від Президентів України.

Останніх 20 років немало сил віддає на розвиток України. Створив Міжнародний Інститут Менеджменту в Києві, Міжнародний центр перспективних досліджень. Був радником Л. Кравчука, чотирьох голів Верховної Ради і трьох Прем'єр-міністрів України.

Наукове видання

Богдан ГАВРИЛИШИН

ДО ЕФЕКТИВНИХ СУСПІЛЬСТВ
ДОРОГОВКАЗИ В МАЙБУТНЄ

Доповідь Римському Клубові

Третє українське доповнене видання

Редактор *С. В. Цушко.*

Художнє оформлення *Л. В. Міщук.*

Технічний редактор *Т. М. Мацапура.*

Коректор *Н. О. Дорожкіна*

Комп'ютерна верстка *О. С. Кочубей*

Підписано до друку 14.04.2009 р. Формат 84x108^{1/32}. Гарнітура Times. Папір офсетний № 1. Друк офсетний. Ум. друк. арк.13,02. Обл.-вид. арк. 14,06. Наклад 3000 пр. Зам. 09-07.

Університетське видавництво Пульсари. Адреса видавництва: 04071, Київ-71,

вул. Межигірська 7/16 д. Тел. (044) 425-12-75, 425-04-96.

E-mail: mail@pulsary.com.ua

<http://www.pulsary.com.ua>

Свідчення про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції, серія ДК № 585 від 5.09.2001 р.

Видруковано в ЗАТ “Книга” 04053, Київ-53, Артема, 25

Свідчення про внесення до Державного реєстру виготівників, серія ДК № 2325 від 25.10.2005 р.

Гаврилишин, Богдан.

Г12 До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римському Клубові / Б. Гаврилишин; упоряд. В. Рубцов.— Вид. 3-тє, допов.— К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2009.— 248 с.: портр.

ISBN 978-966-2171-40-2

Методика аналізу суспільних устроїв, викладена автором у книзі, дозволяє порівнювати різні нації-держави й давати досить точні прогнози їхнього подальшого розвитку. У спеціальному доповненні до третього українського видання “Україна: 20 минулих і 20 майбутніх років” міститься панорамне бачення минулого і перспектив становлення незалежної демократичної України. Для менеджерів суспільного й приватного секторів, для науковців, аспірантів і студентів та для всіх громадян, що цікавляться проблематикою ефективності суспільств і майбутнього світового ладу.

ББК 60.5

ISBN 978-966-2171-40-2

9 789662 171402